

Mazsu János

TANULMÁNYOK
A MAGYAR ÉRTELMISÉG
TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉHEZ
1825–1914

GONDOLAT

Mazsu János
Tanulmányok a magyar értelmiség
társadalomtörténetéhez
1825–1914

677

Társadalom és oktatás 36.

A sorozat szerkesztőbizottsága:

Lukács Péter, Nagy Péter Tibor, Sáska Géza

Mazsu János

**TANULMÁNYOK
A MAGYAR ÉRTELMISÉG
TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉHEZ
1825–1914**

Gondolat Kiadó
Budapest, 2012

© Mazsu János, 2012

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás,
sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való
tárolás a kiadó előzetes írásbeli
hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu
gondolatkiado.blog.hu
facebook.com/gondolatkiado
twitter.com/gondolatkiado

ISBN 978 963 693 417 0
ISSN 0865-1981

Felelős kiadó Bácskai István
Szöveggondozó Simon Adri
Tördelő Lipót Éva
Nyomtatta és kötötte a Rolling-Site nyomda

TARTALOM

Előszó	7
Az iskolarendszer és az alfabetizáció társadalmi szerepe az ipari modernizáció időszakában	9
Az oktatási rendszer és társadalmi funkcióinak átalakulása Magyarországon, a hosszú 19. században	19
Az iskolarendszer és a társadalmi mobilitás kutatásának forrásai és módszertani problémái	39
Oktatási rendszer és társadalmi mobilitás az I. világháború előtt	49
A diplomás értelmiség rekrutációjának sajátosságai az I. világháború előtti évtizedekben	77
Az értelmiség fogalmának dilemmái	92
A hazai értelmiség 19. századi fejlődésének főbb vonásai és az értelmiség fogalmának tartalma	98
Az értelmiség növekedésének és szakmai szerkezetváltozásának főbb tendenciái a hosszú 19. század második felében	117
Adalékok az értelmiség életviszonyaihoz a dualizmus időszakában	131
Debrecen fejlődésének sajátosságai a hosszú 19. század végén	189
Az etnikai tisztogatás (ethnic cleansing) kategória használatáról	209
Táblázatok jegyzéke	223
Ábrák jegyzéke	226

ELŐSZÓ

Mazsu János nyelvjárása

1977-ben, 25 évesen történelemszdiplomát szerzett a Kossuth Lajos Tudományegyetemen. A debreceni egyetem – legalábbis történepszéke – vonatkozásában – e korszakban elsőrangú szellemi feltételekkel rendelkezik – itt vezet tanácsokat az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese, a kor meghatározó gazdaság- és társadalomtörténész Ránki György. De itt tanít – a teljesség igénye nélkül, s csak a Mazsunál egy nemzedékkel idősebbekre tekintve – a Kelet-Európa történészek doayenje Niederhauser Emil, a városi társadalom neves szakértője Balogh István, az agrártörténész Orosz István. Ebben az intézetben lett Mazsu gyakornok. Tájékozottságát a debreceni egyetemi könyvtár történeaszreferenseként ágíthatta tovább, majd MTA aspiráns lett. Kilenc évig (1985–1996, azaz a rendszerváltást megelőző és követő fél évtizedben) volt a KLTE Történelmi Intézet adjunktusa.

Ezekben az években Mazsu sokfelét csinál. A „fiatal” (ma már jórészt hatvan feletti) társadalomtörténészek ezekben az években szervezik a Hajnal István Kör, egyikeként az új utakat kereső, politikai és tudománymódszertani értelemben egyaránt rendszerváltó tudományos kezdeményezéseknek. Az egyesület kezdeményezői köre Mazsu nemzedéke, a derékhad részben Mazsu – akkoriban huszonéves, muzeológusként, könyvtárosként, a helytörténetet társadalomtörténeti ambícióval művelő tanítványai. Ekkoriban megy először vendégkutatónak az indianai állami egyetemre (Indiana University). Legfontosabb művét az East European Monographs sorozatban jelenteti meg a Columbia University Press, *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825–1914* címmel. A rendszerváltás után Mazsut, mint a 19. századi nemzeti liberalizmus elkötelezettjét is megszólítja a politika: évekig Debrecen alpolgármestere, majd a cívis város kulturális bizottságának elnöke. Közben kiadói ambíciói is megjelenhetnek.

1996-ban kandidál, 1997 óta docens a változó nevű Debreceni Egyetemen.

Jelen kötetbe összeszerkesztett tanulmányai az iskolarendszer és az alfabetizáció rétegképző tulajdonságai felől indulnak, majd számba veszik az egész iskolarendszer szerkezetét és társadalmi funkcióit. A kötet nagy része a hazai ér-

telmiség történetét járja körül, a legalapvetőbb kérdésektől, a fogyasztás szerkezetéig szinte minden fontos kérdésre kiterjeszkedve.

Mazsu – akinek egyébként legtermészetesebb szakmai közege a társadalomtörténezszerk világa – többször adott elő tipikus oktatáskutatós konferenciákon is, oktatásszociológusoknak. Sokszor váltott ki vitát és sokszor egyetértést – s mindig figyelmet. Egy alkalommal, amikor jellegzetes mosolyával megkérdezte, hogy vajon, mint szervezők nem bántuk-e meg, hogy – egy másik tudományág közegébe – meghívtuk, felkértük, s én siettem megnyugtatni, hogy „egy nyelvet beszélünk”, János elkomolyodott, s pontosított: egy nyelvet, de kissé más nyelvjárást.

Szívesen ajánlom e „nyelvjárás” – azaz az oktatástörténet, az oktatásszociológia nyelv és fogalomhasználatával rokon, de attól számos pontos jól azonosíthatóan különböző megközelítésmód – megismerését a magyar oktatáskutatás sokszínűségét már eddig is megtapasztaló olvasóknak, akik a Társadalom és Oktatás 36. elemeként, s a sorozat története során első ízben a Gondolat kiadó gondozásában vehetik kézbe a tanulmánykötetet.

Budapest, 2012 márciusa

Nagy Péter Tibor

AZ ISKOLARENDSZER ÉS AZ ALFABETIZÁCIÓ TÁRSADALMI SZEREPE AZ IPARI MODERNIZÁCIÓ IDŐSZAKÁBAN

Iparosodáson e gondolatmenetünk alapjául szolgáló módszertani vizsgálódásban korszakmegjelölés értendő. Azé az 1780-as évektől az első világháborúig terjedő időszaké, amelyben Európa gazdaságaiban az iparosodás első nagy hulláma végigfutott, s amelyet munkáiban Ránki György is analogikusan a „hosszú 19. századnak” nevezett.¹ Az alfabetizáció folyamatát elsősorban az iparosodással nekilendült a gazdaságfejlődéssel való viszonyában tekintem a vizsgálat tárgyának, igazolandó vagy módosítandó azokat a gazdaságtörténeti szakirodalmat uraló, legtöbbször empirikus ellenőrzésnek alá sem vetett optimista szemléleti előfeltevéseket, hogy a jelzett időszakban a sikeres gazdasági teljesítmények előfeltétele a népesség (munkaerő) magas szintű képzettsége, másrészt, hogy az iparosodás folyamata és a népesség műveltségének emelkedése között egyértelmű pozitív korreláció volt.²

Tisztázandó az is, hogy mi az alfabetizáció, és miért van szükség használatára, ha esetleg nem más, mint az írni-olvasni tudás elterjedésének folyamata. Az alfabetizáció megközelítően valóban az előbbi, de ez a megközelítő jelleg az, ami magyarázatot kíván. Pontosan definiálunk: az alfabetizáció olyan tömegműveltség kialakulása, amely már nem vagy nem kizárólagosan a tradicionális szóbeli ismeretátörökítés formáin, módszerein alapszik. E tömegműveltség lényegi tartalma az analfabétizmus felszámolódása, az írott információ használatához szükséges készségek és eszközök szervezett, iskolarendszerű elterjedése. És – bár logikailag a magyar nyelvben az analfabéta ellentéte az „írni-olvasni tudó”, maga a kifejezés is specifikus szemlélet terméke – a felvilágosult abszolutizmus centralizált és tervezett iskolapolitikájának a szülötte.³ Ez a magyar kifejezés elfedi, hogy az elemi népoktatás Európában általában a 19.

¹ Berend T. Iván–Ránki György: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarok a 19. századi Európában. Budapest, 1979.

² West, E. G.: Education and the Industrial Revolution, London, 1975. Cipolla, C.M.: Literacy and Development in the West Harmondsworth, 1969. Aldrich, R.: An Introduction to the History of Education, London, 1982.

³ Finánczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária-Terézia korában I. Budapest, 1899. Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története I–II. Budapest, 1881–1883.

század elejéig, de pl. Angliában még a 19. század közepéig is elsősorban az olvasás oktatására koncentrált, amit a számolni tudás egészített ki és az írás tanítása csupán többnyire a kézjegy írására korlátozódott. (Az angol kifejezés – „literacy” – ma is őrzi e folyamatot: egyik jelentése olvasottság, egyfajta alpműveltség, s a másik az olvasni-írni tudás.)⁴ Vizsgálatunk számára tehát az alfabetizáció kategóriája pontosabb, mivel jelezheti azt a történelmileg változó tartalmat, amelynek az írni-olvasni tudás már egy kifejtett állapotát jelenti. Ez a kifejtettebb állapot az elemi oktatás szintjét tekintve a 19. század második felében vált általánossá.

A fogalmi tisztázást néhány kutatómódszertani megjegyzés előrebocsátásával egészítem ki:

A szakirodalom kizárja az analfabéták sorából mindazokat, akik fizikailag vagy mentálisan gátoltak az írott jelek érzékelésében illetve értelmezésükben. Két nagyobb csoportjuk: a kisgyerekek (általában a 6 éven aluliak) és a testi vagy értelmi fogyatékosokban szenvedők.⁵ Vitatott és önálló kutatási feladat a kulturális analfabétizmus kérdése, azaz egy (kisebbségi) nyelven írott jeleket értőknek a többségi/ uralkodó kultúra közegében lévő „kvázi” analfabétizmusa.

A 19. század utolsó harmadában kialakult modern népszámlálási statisztikák előtti időszakról legtöbb európai országban három forrásból ismerhető meg az olvasni-írni tudók aránya: a házassági regisztrációból (anyakönyvekből), a katonai sorozási jegyzőkönyvekből és a bűnügyi nyilvántartásokból.⁶ Az utóbbi lehatárolt népességre vonatkozik, a két előbbiből viszont megfelelő korrekciós módszerekkel következtetni lehet az alfabetizáció mértékére és előrehaladására az egész népességben. Az eltérő források és értékelési módszerek miatt azonban a 19. század második fele előtti időszakra vonatkozó kutatási eredmények csupán nagyobb és tartós tendenciák vizsgálatára alkalmasak összehasonlító elemzésekben.

Az I. világháború előtti modern népszámlálások nem vették fel az analfabétákkal összevethető módon a kisgyermekkorúakon kívül a fogyatékosokban szenvedőket, így a szakirodalom az alfabetizáció kiteljesedésének nem a 100%-ot tekinti, hanem az analfabétizmusnak a 6 éven felüli népességben – annak állapotától és a felvételi módszerektől függően – 5–9% alá csökkenését.

A modern kori népszámlálások között is úttörő volt a Keleti Károly vezetésével végrehajtott 1869. évi magyarországi, amely először vizsgálta az alpműveltségi viszonyokat – igaz, a „valamennyire” írni tudókat is betagolta a nem analfabéták kategóriájába.⁷

⁴ Aldrich, R.: i. m.; Hoggart, R.: *The Uses of Literacy* Harmondsworth, 1958. (Magyarul „Művelődés, gondolkodás, szokások” címmel Budapest, 1975.)

⁵ Áfra Nagy János: *Az írástudatlanok Budapesten*, Statisztikai Közlemények 63. k. I. sz. 5–29.

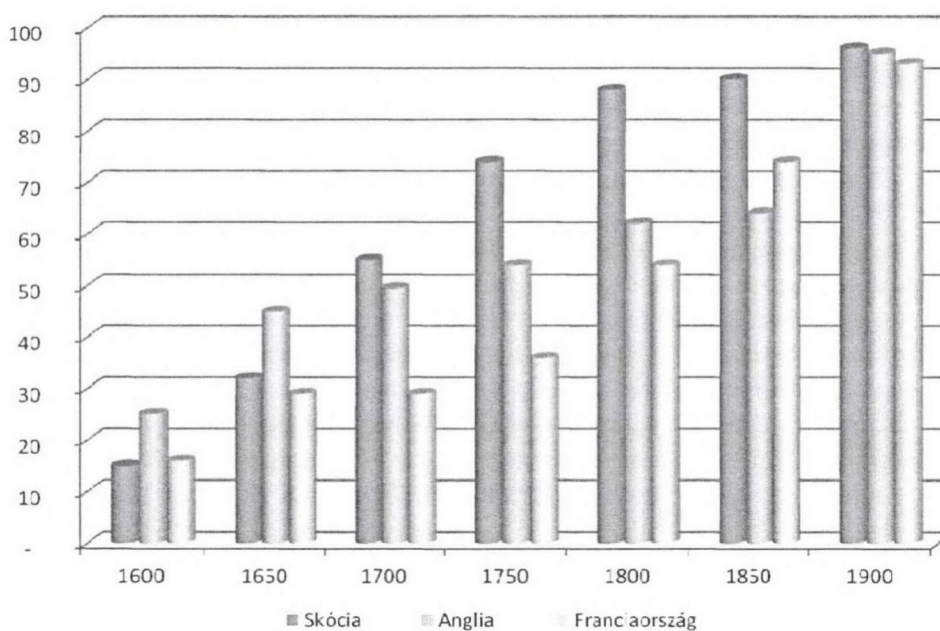
⁶ Áfra Nagy János: i. m. 10–15.

⁷ Keleti Károly: *Hazánk és népe*, Pest, 1871.

1. táblázat⁸

A felnőtt férfi népesség írni-olvasni tudása Franciaországban, Skóciában és Angliában 1600–1900 (%)

	Skócia	Anglia	Franciaország
1600	15	25	16
1650	32	45	29
1700	55	50	29
1750	74	54	36
1800	88	62	54
1850	90	64	74
1900	96	95	93

1. ábra

A felnőtt férfi népesség írni-olvasni tudása Franciaországban, Skóciában és Angliában 1600–1900 (%)

⁸ Stone, L.: Literacy and education in England 1640–1900. Past & Present 42. 121.

A hosszú 19. század az alfabetizációs folyamat sajátosságai szempontjából – a rendelkezésre álló kutatási eredmények alapján – két jól elkülönültni látszó etapra tagolódik. Az 1780–1840 közötti időszakból összefüggően elemezhető adatsorokat Angliáról, Skóciáról és Franciaországról vettünk alapul.⁹ Angliában az ipari forradalom kibontakozása idején a felnőtt férfi lakosságnak megközelítően kétharmada, a felnőtt női lakosságnak több mint egyharmada, az egész felnőtt lakosságnak közel fele tudott olvasni, számolni és valamilyen szinten írni. A könyvnyomtatás elterjedése utáni két évszázadban Angliában az alfabetizáció folyamata relatívan gyors volt, becslések szerint 1675-re a férfi ráta már közel 40%-ra emelkedett, a városokban elérte a 2/3-ot, a legfejletlenebb falusi térségekben is a népesség egytizede tudott olvasni. A 17. század utolsó harmadától lelassult a fejlődés, majd az ipari forradalom előtti két-három évtizedben bontakozott ki újra magasabb növekedési ütem. Ez utóbbi időszakban Skóciában a felnőtt férfi ráta nyolcvan százalékról kilencven közelébe emelkedett, míg Franciaországban kb. 45%-ról 55%-ra. Az angol és francia ráták közötti különbségek még megfeleltethetők a két ország gazdasági fejlettségbeli különbségének, a skót azonban semmiképpen nem magyarázható ilyen módon.

Az induló különbségek mellett egységes volt azonban az alfabetizációs folyamat viselkedése mindhárom országban az ipari forradalom időszakában. Franciaországban viszonylag rövidebb, a századfordulótól mintegy két évtizedes, Angliában 1790–1840-ig, Skóciában pedig a század közepéig tartó jelentős tempóvesztés, stagnáláshoz közeli növekedés következett be.¹⁰

Angliában az északi és déli területek között történetileg kialakult markáns alpműveltségbeli különbségeket ezekben az évtizedekben az ipari övezetekben – sok kutató által drámainak nevezett – hanyatlás módosította.¹¹ Bár az új ipari központokban az olvasni-írni tudók arányszámainak csökkenése néhány eset (pl. Halifax) kivételével adatszerűen nem igazolható, az analfabéták abszolút száma a városokban valóban rapid módon növekedett. Másrészt az iparilag fejlődő övezetekben, ha lassan emelkedő bázison is, kitágult a szakadék a férfiak és a nők írni-olvasni tudási arányszámai között, ami jelzi, hogy az iparosodás első szakaszában az alfabetizáció elsősorban a férfi népességre koncentrált, és így a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez vezetett. Az angliai alfabetizációs folyamat lényegesebb vonásaira való vázlatos utalás is felhívja a figyelmet arra, hogy a korai ipari forradalomban a nagyüzemi termelésben kialakult munkamegosztás és tömegmunka elsősorban olvasni-írni tudást nem igénylő, könnyen és olcsón betanítható munkaerőt kívánt. Ám az is ismeretes,

⁹ Stone, L.: Literacy and education in England 1640–1900. Past & Present, 42. 69–139.; Furet, F.–Ozouf, J.: Literacy and Industrialization: the Case of the Département du Nord in France, Journal of European Economic History vol. 5. 1976. 5–44.

¹⁰ Furet, F.–Ozouf, J.: i. m. 15.

¹¹ Sanderson, M.: Literacy and Social Mobility in the Industrial Revolution in England, Past & Present, 56. 75–104.

hogyan az analfabéta tömegmunka mellett ez időszakban jelentősen emelkedett az alsó középosztályokhoz sorolt előmunkások, művezetők, technikusok, gépészek száma és műveltsége, így feltehetően az alfabetizálódásra épülő, de az eleminél magasabb szintű gyakorlatias képzés és technikai műveltség játszott nagyobb szerepet az angol gazdasági teljesítményben. Más szavakkal: az angol ipari forradalom főszereplője a kisebb számú, szakképzett munkás és a technikus volt, az analfabéta fizikai munkások tömege – nem kevésbé gyerekek és nők – pedig a statisztéria.¹²

1840 táján az angol gazdaság fejlettsége volt minden kétséget kizáróan a legmagasabb Európában, de az alfabetizáció nem sokkal haladta meg a felnőtt népesség egészében az ötven százalékot. Ha ezt összevetjük az európai kontinens egyes térségeinek mutatóival, kiderül, hogy nem csupán a skót előzte meg, de – Franciaország kivételével – Poroszországgal és az Osztrák Császárság Lajtán túli területeivel bezárólag a kontinentális Nyugat-Európa egésze is.¹³ Ez elkerülhetetlenné teszi, hogy legalább leltárszerűen számot vessünk azokkal a nem gazdasági vagy nem közvetlenül modernizációs faktorokkal, amelyek befolyásolták az európai alfabetizáció folyamatának előrehaladását.¹⁴

1. Az oktatás rendszer és a társadalmi struktúra közvetlen kapcsolódásából fakadó hatások:

- A középkorban hosszú évszázadokig az írástudatlanság nem hordozott feltétlenül társadalmi státus-tartalmat, hiszen a legtöbb főúr, gyakran az uralkodó sem tudott olvasni. Ellenkezőleg, az „írástudás” hordozott rendi jelleggel elkülönült társadalmi helyzetet a klerikusok és a csekélyebb számú világi írástudó számára.
- A 17. századtól megfigyelhető a differenciálódó oktatási rendszer egyes szintjeinek társadalmi csoportokhoz kötődése, ennek folytán az iskolázatlanság, az analfabétizmus lényeges választóvonalá vált az alsóbb és felsőbb osztályok között.
- A 20. század elejétől a fejlett ipari társadalmakban az analfabétizmus felszámolódásával a társadalmi választóvonalak áthelyeződtek az elemi oktatás fölötti szintekre.¹⁵

¹² Anderson, C. A.–Bowman, M. J.: Education and Economic Modernization in Historical Perspective. In: Stone, L. (ed.): *Schooling & Society* Baltimore, 1976. 3–19. 1.; Sanderson, M.: i. m.

¹³ Áfra Nagy János: i. m. 16–17.; Lundgreen, P.: Educational Expansion and Economic Growth in Nineteenth-Century Germany. In: Stone, L. L.: *Schooling & Society*... 20–68.

¹⁴ Stone, L.: i. m. 83–92.

¹⁵ Uo.

2. A mindenkori munkalehetőségek, a munkapiac effektusai:
 - A munkapiac jellege erősen eltérő volt a klasszikus iparosodás és a bürokratikus iparosítás társadalmában. Az előbbiben az iskolázás racionális befektetés (Anglia), az utóbbiakban a formalizált tudás, az iskolai végzettség éppen a nem piaci szabályozás miatt végletesen felértékelődött (Poroszország) a 18–19. században.¹⁶
 - Sajátos korösszefüggés miatt hatott az elemi iskoláztatásra a gyermekmunka elterjedése. Az angol alfabetizáció megtorpanásában is szerepet játszott az ipari forradalom első évtizedeiben a gyermekmunka felhasználásának növekedése. Az egész napi gyári munka miatt csökkent az iskolázás aránya, ugyanakkor az ún. vasárnapi iskolák robbanásszerű gyarapodása miatt újra növekedett a csak olvasni tudás. Számolnunk kell a fejletlenebb régiókban tradicionális mezőgazdasági gyermekmunka negatív hatásaival is az alfabetizációra.¹⁷
3. A 19. század előtti időszakban az iskolázás terjedésének talán a legfontosabb tényezője a vallás volt. Már a könyvnyomtatás, a nyomtatott írásbeliség kialakulásának is elsődleges mozgatórugója volt a Biblia és a vallásos irodalom elterjesztése. Az alfabetizáció terjedésében az anyanyelvűséget, a Biblia-olvasó, erkölcsös, istenfélő embert középpontba helyező reformáció és a protestáns egyházak hoztak fordulatot.
 - A protestáns egyházak és államok voltak a kezdeményezők a kötelező népoktatásnak: 1642-ben Szászországban; 1649-ben Württembergben vezették be az ifjak kötelező oktatását; Poroszországban 1717-ben és 1736-ban ediktumokkal állami iskoláztatási kényszer érvényesült. Svájc protestáns kantonjaiban a házassági anyakönyvek szerint már a 18. század közepére nem volt analfabéta.¹⁸ Magyarországon is a reformáció terjedése váltotta ki először az elemi oktatás fejlesztését, s már 1548-ban I. Ferdinánd törvénye kötelezte a főpapokat, hogy tehetségükhöz mértén iskolákat állítsanak. A 18. század elejéig törvények sora jelezte az iskolaügy fontosságának felismerését a hívekért folytatott versenyben. A 18. században pedig a protestáns lakosságú városokban is statútumokkal kezdték szabályozni a népoktatás egyes kérdéseit.¹⁹
 - Sajátos a skót presbiteriánus egyház, amely már 1560-ban konkrét tervet dolgozott ki egy országos iskolahálózat felállítására. 1646-ban törvény rendelkezett a skót nemzeti oktatási rendszerről, amely a 18. szá-

¹⁶ Lásd: Jarausch, K. H. (ed.): *Transformation of Higher Learning 1860–1930*. Chicago, 1983. Müller, K. D.–Ringer, F.–Simon, B. (ed.): *The Rise of Modern Educational System*, Cambridge, 1987.

¹⁷ Magyar Statisztika Közlemények, u.s. 64. 86*–92*. Áfra Nagy János: i. m. 46.

¹⁸ Áfra Nagy János: i. m. 34. 8. és 18–20. és Stone, L. L.: i. m. 80.

¹⁹ Áfra Nagy János: i. m.

zad elején teljesen kiépülve működött, a földbirtokosok és földbérlők adójából finanszírozottan lehetővé téve a szegényebbek széles körű iskolázását is. A skót társadalom több mint negyötödének írni-olvasni tudása az angol ipari forradalom kezdetén elsősorban a presbiteriánus egyháznak köszönhető.²⁰

- Általánosabban is igazolható, hogy az egyházak hívóként folyó harca stimúlálta az alfabetizáció folyamatát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a vallási pluralizmus kialakulása az iskolázottság és elemi műveltség elterjedésének egyik döntő faktora a 19. század közepe előtti Európában. És megfordítva: ahol vallási pluralizmus nem alakult ki (pl. a bizánci kereszténység területein), az alfabetizáció véglegesen elmaradott szinten stagnált.

4. A társadalmi ellenőrzés és a hatalom eszményeinek pozitív és negatív irányú hatásai:

- A középkorban az uralkodó társadalmi közvélekedésben széles körűen elterjedt volt az alfabetizációtól való félelem azon okból, hogy az iskolázással az alsóbb osztályok erkölcsi-kulturális függésben tartásának kényelmes eszközét tennék semmissé. Hosszú bizonyítás helyett csupán egy szélsőségekben jellemző példa: a polgárháborúig az észak-amerikai államokban a rabszolgák betűvetésre tanítását törvény tiltotta és büntette. E konzervatív közelítés hullámain indította el – népoktatás-ellenes mozgalmakat váltva ki – mind az angol, mind a francia forradalom. A gyári munka terjedése időszakában e nézetek újabb érvvel gazdagodtak, hogy ti. az elemi oktatásban részesülő művelt munkások nem hajlandók többé unalmas, nehéz fizikai munkát végezni.
- Ugyanakkor a katonai helyzetük megrendülése miatt modernizáló abszolutizmusok (Poroszország, az Osztrák Császárság, majd jóval később a krími háború utáni Oroszország is) a gazdasági modernizáció részeként hangsúlyt fektettek az elemi népoktatás fejlesztésére, ha más-más hatékonysággal is. Az abszolutista állam törekvései emelték ki először az elemi oktatást az egyházak kezéből és kezelték politikai kérdésként. A porosz állami kötelező jellegű oktatási rendszer igen eredményes volt: a házassági anyakönyvek adatai szerint az 1840-es években házasságkötőknél közül a férfiaknak csupán 16,2%-a, a nőknek 39,5%-a volt írástudatlan. A porosz területeken az 1860-as években már meg is szüntették a katonai sorozási jegyzőkönyvekre alapozott adatközlést az írni-olvasni tudásról, hivatkozva az analfabetizmus teljes eltűnésére.²¹

Ismeretes, hogy az orosz abszolutizmus e tekintetben is jóval hatástalanabb volt. A katonai-hatalmi szempontok szerepet játszottak a késői,

²⁰ Scotland, J.: *The History of Scottish Education*, London, 1969.

²¹ Áfra Nagy János: i. m. 18–20.

1870-es angol népoktatási törvény megszületésében is. Az amerikai Észak győzelme Dél felett, Poroszország győzelme Ausztria felett azt a nézetet erősítették, hogy a jobb közoktatás nagyobb esélyt ad a háború megnyerésére. Sedan emléke és a revánsvágy hasonlóan szerepet játszott a francia népoktatási törvények megalkotásában is. Ugyancsak pozitív hatású volt az, hogy a modern polgári nemzetek kialakulási folyamatában a nemzeti mozgalmak a közoktatást a nemzeti egység megteremtése fontos eszközének tekintették és az állami oktatást állították az államvalás szerepkörébe.²²

- A társadalmi ellenőrzés és hatalmi megfontolások előzőekhez nem hasonlítható, de mégis jelentős hatású más eszméi is voltak az alfabetizáció előremozdításának. A felvilágosodás nyomán elterjedt az a felfogás, hogy az általános elemi oktatás meggátolni képes a bűnözés terjedését, mely a „vagy több iskolát vagy több börtönt kell építeni” dilemmájának pozitív megközelítése volt.²³ Adam Smith hatására terjedt el az a felfogás is, hogy az általános népműveltség megőrzi a nemzeteket a babonáktól és az álmodozó radikálisok befolyásától, a társadalmi káosztól. E felfogás tartósságát mutatja az angol politikai elitnek az oroszországi forradalom után is általános véleménye, hogy a jó iskola és az általános műveltség védte meg Angliát a bolsevizmustól.
5. A demográfiai folyamatok, stratégiák és szokások is befolyásolták az elemi iskolázást. Csupán kettőt említsünk közülük:
- Tradicionális demográfiai viszonyok között a magas halandóság miatt túl kockázatos volt gyerekek oktatásába invesztálni. A 18. század végén Nyugat-Európában a halálozási ráta csökkenése viszont kimutathatóan hatott az alfabetizáció ütemére.
 - Az iparosodás első szakasza együtt járt egyfajta demográfiai forradalommal is. A népességrobbanás olyan feszültséget teremtett, amelyet az oktatási rendszer fejlődése nem tudott rövid távon feloldani. (Angliában az ipari centrumokban az analfabétizmus növekedésének a bevándorlás kivül ez volt a legfontosabb oka!)

A felsorolt tényezők megmagyarázzák, hogy az ipari forradalom nem a legkiterjedtebb tömegműveltséggel rendelkező országokban bontakozott ki először, illetve az iparosodás korai, első fázisában nem mutatható ki egyértelmű pozitív korreláció az ipari forradalom és az alfabetizáció folyamata között. Pozitív összefüggésként tényyszerűen megállapítható azonban az, hogy a 19. század kö-

²² *Niederhauser Emil*: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában Budapest, 1977.

²³ *Stone, L.*: i. m. 90.

zepéig az ipari forradalom küszöbét átlépő társadalmakban az írni-olvasni tudók aránya a felnőtt lakosságban mindenütt meghaladta a 40%-ot. (Ennek az arálynak egyfajta küszöbérték jellegét az 1950-es években a fejlődő országokban végzett felmérések is megerősítették.)²⁴

A 19. század közepétől új fejlődési szakasz bontakozott ki az európai alfabetizációban: minden országban megfigyelhető a folyamat ütemének felgyorsulása, aminek következtében az analfabétizmus a világháborúig terjedő időszakban Európa fejlett térségeiben felszámolódott.²⁵

- A századfordulógig befejeződött a folyamat Svájcban és Németországban, a 20. század elején pedig Nagy-Britanniában (Írországon is!). Legkésebb, de még ugyancsak a világháború előtt valósult meg az alfabetizáció az Osztrák–Magyar Monarchia osztrák és cseh területén, valamint Észak-Itáliában, de Dél-Olaszországban még 60% körüli az analfabétizmus. Különösen rapid volt a folyamat a skandináv-térségben és talán a legteljesebb is, ami a 100%-hoz való közelítést jelenti. Az alfabetizáció jellege és mértéke szempontjából a skandináv térséghez számítható Észtország is.
- Egyfajta szürke övezetbe kerültek a Magyar Birodalom, Spanyolország és átlagát tekintve Olaszország is, valamint a lengyelek és litvánok által lakott területek. Ezen országok közvetlenül a századforduló előtti évtizedekben lépték át az akkor küszöbértéknek tekinthető általános 40%-os alfabetizáltságot, de a folyamat üteme kevés volt ahhoz, hogy a világháborúig az írástudatlanságot eltüntesse. Magyarországon a felnőtt népességnek egyharmada, Lengyelországban közel 40%-a, a sor végén álló Spanyolországban 45,6%-a volt a vizsgált időszak végén is analfabéta.²⁶ (Csupán összevetésként: Az USA fekete lakosságának alig több mint 30%-a volt írástudatlan ugyanebben az időpontban, míg a fehér lakosság körében már a 19. század 60-as éveiben teljessé vált az írástudás.)
- Végül: a sötétnek nevezhető övezetben tartózkodtak az utolsó békeévekben is: Portugália, Szerbia, Görögország, Románia, az európai Oroszország és ide sorolható Dél-Olaszország is. Ezek az országok ebben az időszakban éppen csak elérték vagy alatta maradtak a 40%-os küszöbértéknek. E térség alfabetizációs szintjét ekkor elérték vagy kevéssel meg is haladták Közép- és Dél-Amerika legfejlettebb országai: Argentína, Uruguay, Chile.²⁷

²⁴ Anderson, C. A.–Bowman, M. J.: i. m. 5.

²⁵ Áfra Nagy János: i. m. 16–19. Kaelble, H.: Industrialisation and Social Inequality in 19th-Century Europe. New York, 1986. 86–104.

²⁶ Áfra Nagy János: i. m. 16–19.

²⁷ Uo.

Ahogy az európai iparosodás első, kb. 1840-ig terjedő periódusában nem igazolható a tömeges elemi szintű iskolázottság és az ipari forradalom között egyértelmű és pozitív kölcsönös meghatározottság, úgy a második szakaszban az ipari verseny az oktatási rendszer fejlődésének legerősebb motívumává vált. A népoktatási rendszer – a kiépült felsőoktatási szuperstruktúrákkal együtt – a gazdasági növekedés közvetlen kiszolgálójává lett a fejlett országokban, egyértelművé téve az összefüggést a tömegkultúra szintje és a gazdasági fejlődés között is.²⁸ A sikeresen felzárkózott térségek adatai igazolják, hogy ha oktatási rendszerük történelmileg különböző okok miatt volt ugyan fejlett a 19. század közepén, az mégis szerves részévé, fontos katalizátorává vált gazdasági teljesítményüknek.

Magyarország a 19. század közepétől a világháborúig terjedő időszakban, főként a népoktatási törvény megalkotása, 1868 után, imponáló előrehaladást ért el az analfabétizmus felszámolásában. A hazai folyamat sajátosságai: a növekedési ütem erős hullámmozgása évtizedenként; a városok többségében az analfabéták számának tartós növekedése (1880–90 között a legtöbb ipari centrumban is); a nemek, felekezetek és nemzetiségek közötti műveltségi különbségek átmeneti növekedése – inkább teszik hasonlónak az ipari forradalom Angliájához, mintsem a 19. század második felében sikeresen felzárkózó országokhoz.²⁹ Ha van alfabetizációs modell, akkor a világháború előtti fél évszázad magyar folyamata, sajátosságai miatt inkább rokonítható az 1840 előtti angollal, mint a korabeli skandinávval vagy akár a némettel.

²⁸ Müller, D. K.–Ringer, F.–Simon, B.: i. m.

²⁹ Áfra Nagy János: i. m. 169–187.

AZ OKTATÁSI RENDSZER ÉS TÁRSADALMI FUNKCIÓINAK ÁTALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON, A HOSSZÚ 19. SZÁZADBAN

A társadalmi egyenlőtlenségek jelenkori és történeti kutatását nem kevesen a társadalomtörténet – de általánosabban is a társadalmi/szociológiai megismerés – „királyi útjára”-nak nevezik. Akik némi malíciával teszik, azok arra utalnak, hogy főként az 1968-as diáklázadások és újbaloldali mozgalmak hatására Nyugat-Európában és az USA-ban felerősödött egyfajta társadalmi igazságérzet/egyenlőség-hit, amely évtizedeken keresztül biztos sikerre, bestsellerré avatott minden olyan munkát, amely a társadalom különböző csoportjai közötti különbségekkel mint társadalmi igazságtalansággal foglalkozott. A jelenkori egyenlőtlenségek vélt vagy valós igazságtalanságának bizonyítása előfeltételezte, ugyanakkor legtöbbször menetrendszerűen eredményeivel igazolta is a társadalmi haladás absztrakt igazságát és elkerülhetetlenségét.

A társadalmi egyenlőtlenség történeti alakulásának – úgyis mint jelenkori egyenlőtlenségeink előzményeinek vagy előképeinek – vizsgálata megítélésem szerint egészében egyfajta jótékony ösztökélő erőként működött az elmúlt jó két évtizedben a hazai társadalomtörténeti kutatásokban is. Az egyes társadalmi osztályokat és rétegeket önálló tárgyként és kutatástechnikailag elkülönítve vizsgáló közelítések helyébe egyfajta, a társadalmi csoportok közötti viszonyokat a kutatások fókuszába állító szemléletet hozott. Ez a látásmód nem csupán az egyes társadalmi csoportok vizsgálatába bezárkózott kutatásokat készítette tágasabb dimenziókba, de a nemegyszer „lágy” és „kemény” adathalmok egyaránt mozgató *descriptio* mellé emancipálta az *analízist* és a *rendszer-szemléletet* is. A társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatára kidolgozott kutatási hipotézisek, empirikus vizsgálati módszerek közelebb vitték egymáshoz a sokszor eltérő adottságú forrásokkal és különböző társadalmi fejlődési problémákkal szembesülő nemzeti történeti kutatásokat, és mind a részvizsgálatok, mind az absztraktabb, a társadalomszerkezetre vonatkozó következtetések szintjén nagyobb lehetőségeket kínáltak a valódi összehasonlításokra.

A teoretikusabb beállítottságú kutatók a szociális egyenlőtlenségek szisztematikus és konzekvens, az empiriára (is) alapozott kutatásban látták az eltúlzott osztályszemlélettől megfertőződött, vaskos ideologikus előfeltevéseket tartalmazó *társadalomszerkezeti sémák felülvizsgálatának* a lehetőségét. A vérmesebbek pedig a felkutatott és felkutatandó társadalmi egyenlőtlenségek mentén kirajzolódó új társadalomszerkezeti hálón keresztül újabb társadalmi struktúramodellhez vagy

modellekhez való eljutás útját vélték felfedezni a társadalmi diszparitások megismerésében.

A társadalomtörténészeknél kritikusabb és megosztottabb képet mutat a szociális egyenlőtlenséghez a politikai história szempontjai felől közelítő véleménye. Egy jelentős részük úgy tartotta/tartja, hogy a *társadalmi egyenlőtlenségek mértéke*, a differenciák valós vagy vélt negatív elmozdulásának *sérelmi élménye* a társadalmi konfliktusok egyik fő forrása. Az e véleményt vallók többsége elismeri ugyan, hogy a társadalmi csoportoknak a konfliktusokban való részvétele, aktivitása, attitűdjei kiformalódása mögött nehéz direkt módon megtalálni a nyers szociális egyenlőtlenségeket és mozgási dinamikájukat, hiszen azokat ideológiai és konfliktuskezelő mechanizmusok alakítják és kanalizálják. Ezzel együtt is a mindenkori konfliktusok meghatározó faktorának azonban a társadalmi egyenlőtlenséget tartják. Közülük példaként hadd említsem itt csupán Eric Hobsbawm nevét. E szempontból az ellenkező végletet képviseli Harold Perkin, aki a szociális egyenlőtlenségek és a társadalmi konfliktusok politikai megjelenése kapcsolatát olyan távolinak tartja, hogy azok szerinte ideológiai erőszaktétel nélkül nem is érdemesek/alkalmasak a vizsgálatra.

Ha a szociális egyenlőtlenségek és a társadalmi-politikai konfliktusok kapcsolatának megítélése nem is a vitáktól, sőt ellentétektől mentes, a konfliktusok mozgatórugóit feltárni akaró kíváncsiság jelentős impulzusokat adott a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásának a politikatörténet erőterében is.

A 18. század végétől a 20. század elejéig tartó időszakra vonatkozó kutatások központi, ha nem is egyedüli kérdése: az iparosodás, az ipari forradalom különböző hullámai hogyan hatottak a társadalmi egyenlőtlenségre. A szak- és a képzetlen ipari munkásság, illetve a fizikai és a szellemi munkásság (white collars) közötti diszparitást fókuszba állító nyugat-európai kutatások az alapkérdés mellett feltűnően nagy gondot fordítanak annak a megválaszolására is, hogy az egyenlőtlenségek és változásaik mennyire fakadtak valóban az iparosodás emberi erőforrások iránti igényeiből, és melyek voltak a szociális diszparitásoknak azok az elemei vagy változási folyamatai, amelyek inkább kötődtek történeti tradíciókhoz, politikai-hatalmi szerkezetekhez vagy szituációkhoz – és így nem voltak szükségszerűek egy ipari modernizációs periódusban. Társadalmi szolidaritásnak, (szociál-)politikának a piaci verseny körülményei között milyen mozgástere volt/van a társadalmi rétegződés és a csoportkapcsolatok alakításában?

Ezen kérdésfelvetések keltette hazai kutatói izgalmak mögött nem lehet nem észrevenni a magyar társadalomtudományi gondolkodást a reformkor óta foglalkoztató – az 1980-as évek végétől azonban már újra „élesben” aktuális – dilemmát: *szükségszerű volt-e, hogy a nyugati társadalmak a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével fizettek az ipari modernizációért? Általánosabban fogalmazva: voltak-e, lehetségesek-e olyan úttjai-módjai az iparosodásnak/marketizációnak, amelyben a gazdasági modernizáció, a fejlett központhoz felzárkóztató gazdasági fejlődés megterem-*

tése kisebb mértékű társadalmi egyenlőtlenségeket indukál, megfér kevesebb emberi nyomorodással, kisebb társadalmi feszültségekkel és politikai konfliktusokkal?

Az iskolarendszer társadalomtörténeti kutatásának alapkérdései – milyen szerepet játszottak/játszhatnak az oktatási rendszer a társadalom átrétegződésében?

Az évszázados múlttal rendelkező hazai neveléstörténet és iskola(intézmény)-történet mellett az elmúlt évtizedekben felnövekedett, az oktatási rendszer vizsgálatához sajátosan más szempontjai szerint közelítő társadalomtörténet is sokat köszönhet az egyenlőtlenségkutatások inspirációjának. Ahol leginkább megtermékenyült, ám viszonozni is tudott eredményeivel, az annak a kérdéskörnek a kutatásából fakadt, hogy az iskolarendszer átalakulása a 19. századi ipari modernizáció folyamataiban hogyan hatott a társadalom újraretegződésére, milyen szerepet játszott a társadalmi mobilitási folyamatokban. A kérdéskör kutatását igencsak megnehezíti az, hogy e periódus társadalomszerkezeti átalakulásának folyamatai is csak részben feltártak, az átalakulás jellegének – polgárosodás, kasztosodás, újrendiesedés, neokorporatív jelleg, kettős/hármas társadalomszerkezet stb. – a megítélése is erősen vitatott. Az iskolarendszer társadalmi szerepének történeti vizsgálata az egyenlőtlenségek előtérbe kerülésével kibővült azzal a megközelítéssel, hogy az átrétegződés folyamataiban hogyan alakult az egyes társadalmi csoportok helyzete, pozíciója, az iskolarendszerben megjelenő kulturális-képzési esélyek hogyan változtak meg az ipari modernizáció hatására. Nőtt-e az egyenlőtlenség az egyes társadalmi csoportok között, csökkent-e – és az is vizsgálat tárgyává vált, hogy a kimutatható változásoknak valóban az ipari modernizáció volt-e elkerülhetetlen okozója vagy csupán egyidejűség állt fenn, a lejátszódott folyamatoknak volt-e alternatívája, volt-e a döntéshozóknak mozgástere.

Az iskolarendszer intézményi szerkezetének átalakulása a 20. század első évtizedeire

A századfordulón-századelőn kiteljesedett magyar iskolarendszer kialakulásában az évszázados lassú, építkező mozgásfolyamatokat a reformkorban erőteljes erjedés, majd a 19. század derekától gyors növekedés-modernizálódás váltotta fel.

A felvilágosult abszolutizmus hagyományainak is köszönhetően a reformkori oktatáspolitikus generáció és utódaik a „nép oktatását” a közjó részének tekintették, amely az állam feladatává teszi a közoktatásról való gondoskodást.

E felelősség vállalásának jeleként született meg – a két Ratio Educationis (1777, 1806), a reformkori oktatási tervezetek, programok és a Thun-féle reform után – az 1868. évi XXXVIII. tc., amely egységes rendszerként szabályozta a népoktatásra szánt iskolák működését. E törvény kibővítve az iskolafenntartók körét a felekezeten és az államon túl a községekre, alapítványokra és magánosokra, megteremtette az iskolaalapítás és -fenntartás szabadságát. Sőt, a tankötelezettség konzekvenciájaként elrendelte, hogy minden községben, ahol legalább 30

tanköteles korú (6–12 éves) gyermek van, ott a község köteles elemi iskolát felállítani, ha nincs más, működő (felekezeti) iskola a településen. Ezzel segítette megteremteni a tankötelezettség teljesülésének egyik alapfeltételét. Az iskolarendszer legalsó szintjén elindított reformok lassú, de átfogó sodrása a hagyományos, két-szintű iskolarendszer teljes átalakulásához vezetett a 20. század elejére.

A „népoktatás” részeként az *elemi népiskolai hálózat* a kiegyezést követő évtizedekben 13 788-ról a századfordulóig több mint 3000-rel gyarapodott, a népiskolai tanítók száma 17 749-ről közel megduplázódva 30 000 fölé emelkedett. Míg 1870-ben a tanköteles korúaknak csak fele járt elemi iskolába, 1880-ban már 77,21%, 1890-ben 81,51% – a századelőn az arány, ahogyan az elemi iskolák számai is, csekély mértékben csökkent. A négyosztályos alapszerkezetet a tovább nem tanulók számára életre hívott, 15 éves korig ugyancsak kötelező *ismétlőoktatás* egészítette ki, nyáron heti két órában, télen pedig heti öt órában a környezet igényeihez igazodó ismereteket oktattak és valláserkölcsi nevelést nyújtottak. Alacsony hatékonysága miatt is nevezték a kortársak „vasárnapi” iskolának. A századfordulón (1902) a kultuskormányzat a paraszti gazdálkodás segítésére a meglehetősen formális ismétlőiskolai tagozatokat ún. *gazdasági iskolává* szerveztette át – a századelőn a 900–950 ezer körüli ismétlőköteles korú egyhatoda látogatta a korszerűbb ismereteket nyújtó elemi iskolai tagozatot.

A négy elemi osztályra épült a népoktatás szervezeti rendszerében az *elemi iskola 5–6. osztálya és a felső népiskola*. A felső népiskolát – amit minden legalább 5000 lakosú településen szintén kötelező volt felállítani – a műveltebb köznép feljebb nem törekvő gyermekeinek gondolták létrehozni. A felsőbb népiskolai típus azonban zsákutcának bizonyult, keveredve az elemi 5–6. osztály funkciótlanságával, osztozott is annak sorsában – rövid távon, és miután a nők oktatása is más intézményekben oldódott meg, elsovadt. A felsőbb népiskola fénykorában, az 1880-as években 71 iskola működött, 1908-ban a fennmaradt 15 intézménybe járó leány- és fiútanulók száma nem érte el a 700-at.

A szemléletében rendkívül színvonalas és távlatosan is tervező népiskolai törvény még nem számolt – az ismétlőoktatás szintjén túl – a *tömeges szakképzés* nagyarányú fejlődésével. Az 1872. évi ipartörvény nem igazán hatásos rendelkezései után az 1884. évi XVII. tc. teremtette meg a népoktatás szintjére építkező *kötelező tanoncoktatás* rendszerét. Ez az iparos- és kereskedőtanoncok mesterei számára kötelezővé tette inasaik iskolába járatását, évi 10 hónapon keresztül heti négy óra alapismereti (olvasás-fogalmazás, számtan és könyvvitel) képzést, vasárnaponként pedig háromórányi rajztanulást. E törvény alapján valóban az iparosképzés fejlődött dinamikusabban: az 1890-es évek elejéig 300-at meghaladó iparostanonc iskolát szerveztek a helyi elemi vagy polgári iskola bázisán, ezen iskolák száma 1906-ban már 465 volt, 83,5 ezer tanulóval. A gyors fejlődés azonban szinte teljesen a városi településeket érintette, a falusi kisiparos mestereknél tanoncoskodók problémáját nem oldotta meg. Kevésbé volt dinamikus a kereskedőtanoncok iskolarendszerű képzése, a századelőn százat nem

haladta meg iskoláik száma, a bennük tanuló tanoncok létszáma az iparostanoncok egytizede körül mozgott. Még kevésbé vált kiterjedtté a hasonló szerkezeti helyet elfoglaló *földművesiskolai képzés*. Ezeket az iskolákat az 1880-as években kezdték szervezni az elemi végzett, 16. évüket betöltött fiúk számára, legtöbb helyen kétéves bentlakásos tanfolyamokként. A századelőn (1908) 23 intézetben 654 tanuló tanult, a szakszolgáltatási (vincellér, tejgazdasági, kertészeti, erdészeti) iskolák 1–2 éves tanfolyamán tanulókkal együtt sem lépték túl a 2500-at. A mezőgazdasági szakképzés tömegesen elterjedt szintje a századelőn a kis eredményességű ismételőiskolai, és az ekkor induló, meglepően jó hatásfokkal működő *vándoroktatás* volt.

A népiskolai törvény hozta létre a *polgári iskolát* is a „tulajdonképpeni” középiskolába járni anyagi okokból nem tudó vagy nem kívánó szélesebb tömegek számára. A törvény szerint a polgári iskola szervezése az 5000 lakosnál nagyobb településeknek csak lehetőség volt, ha a fenntartás fedezetét a község biztosítani tudta. A polgári iskola – a felsőbb népiskolától eltérően gyakorlatias, ám jó színvonalú képzést és képesítést (bizonyítványt) biztosított, miközben a továbbtanulás lehetőségét is nyitva hagyta – rendkívüli karriert futott be: 1870-es évek közepén lépte túl a félszázat, másfél évtized alatt, 1890-re több mint háromszorosára gyarapodva 164-re nőtt. Az 1907/08-as tanévben már 420 polgári iskola működött 71 000-nél több tanulóval, ami meghaladta a tényleges középiskoláknak tekintett gimnáziumok és reáliskolák tanulóinak az összlétszámát. A *polgári iskolának valójában csak az első négy osztálya vált népszerűvé*, a századelőn sem haladta meg a félezeret a polgári 5–6. osztályába járók száma. Ennek a szintnek a sorsa hasonlóan bizonyult a törvényalkotók által szépen megálmodott, de társadalmi szempontból zsákutcának, haszontalannak bizonyult felső népiskolához.

A népiskolai intézményrendszer legmagasabb szintű elemének az *elemi iskolai tanítóképzés* számított a világháború előtti időszakban. A kiegyezés idején 26 férfi, öt nő képezde alig több mint másfélezernyi tanítójelöltet oktatott, közöttük ekkor még csupán minden tizedik volt nő. A hároméves képzési idejű képezdekbe (1881-től egy szintrehozó előkészítő évet is beiktattak) legalább négy középiskolai osztályt végzett, 15. életévüket betöltött fiúkat, illetve legalább felső népiskolát végzett, 14 éves leányokat vettek fel. A polgári iskolák karrierje a leányoktatásban leginkább ezen a rendelkezésen alapult. A tanítóképzés egészében alacsonyabb szintű képzési formának számított a tulajdonképpeni középiskolánál, hiszen az érettségi szintje alatt bocsátotta ki a bizonyítványát. A gyorsan elkülönülő igényű polgári iskolákban csak azok a tanítói végzettségűek dolgozhattak, akik szakvizsgát tettek egy erre kijelölt bizottság előtt a fővárosban. A századelőre a képezdek száma megháromszorozódott – 1908-ban 49 tanítóképezde, 40 tanítónőképző működött – és a vizsgát tett hallgatók száma tízezer fölé emelkedett. Közöttük már közel fele arányban voltak a hölgyek (5200 tanító-, 5020 tanítónőjelölt), jelezve a pálya fokozatos elnőiesedését.

A polgári iskolák gyors felfutása mögött a másik motívum a *felső kereskedelmi iskola* kialakulásával biztosított továbbtanulási lehetőség volt. Az 1857-ben magánkezdményezésre (Lloyd, pest-budai bankok, kereskedelmi testületek) megszületett Kereskedelmi Akadémia hároméves tanfolyamából három évtized alatt – részint az 1883. évi minősítési törvény hatására – négy középiskolai osztályt végzettek számára nyújtott hároméves, magas szintű, de gyakorlatias, modern nyelvtudást is biztosító képzést csak a Keleti Kereskedelmi Akadémián további tanulást lehetővé tévő érettségi vizsgabizonyítvánnyal. Az 1905-ben már 37 iskolát számláló intézménytípus több mint 5600 tanulójának oktatására kereskedelmi iskolai Tanárképző Intézetben készítették fel a tanárokat, akik egyetemi tanulmányi idejük alatt a kereskedelmi középiskolák szakmai tárgyait is tanulmányozták. A felsőkereskedelmihez hasonló szerkezeti helyet és szerepet betöltő (*felső-*) *ipariskolák* – közöttük az 1880-ban alapított budapesti iparművészeti iskola – száma nagyságrenddel kisebb maradt, 1908-ban mindössze négy tanintézetben (három a fővárosban, egy Kassán) mindössze 627 hallgató tanult, jelezve az igények szerénységét ezen a területen. Az öt (*mező-*)*gazdasági középiskolában* – hivatalos nevükön *gazdasági akadémián* – pedig 550–560 legalább 6 középiskolai osztály végzett fiú szerzett két elméleti és egy gyakorlati év végzése után végbizonyítványt. Igaz, ez az *akadémiai végbizonyítvány* már egyéves önkéntességi szolgálatra jogosított és a kétszeres adóbeszámlítás jogával megkönnyítette a virilisek közé jutást.

Bár a népiskolai rendszer egyes elemei – polgári iskola, tanítóképezde – „átlógta” a középfokú képzés szerkezeti szintjeire, a felső kereskedelmi és ipariskolák pedig a középfokú szakképzés szintjeiként már nem is tartoztak a népoktatási törvény által kijelölt eredeti körébe, a „tulajdonképpeni” középiskoláknak korabeli megközelítésekben csupán a *gimnáziumokat* és a *reáliskolákat* tekintették. Ezeknek az iskolatípusoknak a rendszerét az osztrák abszolutista kormányzat 1849. évi reformintézkedései alapozták meg, amelyeket *Grundsätze* néven kiterjesztettek Magyarországra is. A korábbi hatosztályos középiskolát az egyetemi előkészítést szolgáló kétéves bölcsészeti „szakok”-kal egyesítve nyolcosztályossá alakították, az így létrejött *gimnáziumnak* a küldetésévé hivatalosan a felsőbb tudományos képzésre való előkészítést tették, a klasszikus nyelvek és a klasszikus humán műveltség bázisán – *érettségi vizsgával* zárva a tanulmányokat. A hazai előzmények híján porosz–osztrák minta alapján életre hívott hatosztályos *reáliskola* feladata a természettudományos műveltség és a modern nyelvi ismeretekre alapozva gyakorlatiasabban használható, korszerű ismeretek és az általános műveltség terjesztése volt. Az igények nyomására 1878-ban a hatosztályos reáliskolát is nyolcosztályossá alakították, érettségi zárta le a tanulmányokat – az iskola ezáltal szerkezetileg egyenrangúvá vált a gimnáziummal. Ezt a tényt a középiskolák helyzetét átfogóan rendező törvény (1883: XXX.tc.) is rögzítette, a különbség abban maradt meg, hogy míg a gimnázium elvégzése minden felsőfokú tanintézménybe zöld utat adott, addig a reáliskoláé csak a műegyetemre, a tudományegyetemek természettudományi

szakjaira, valamint a gazdasági-műszaki jellegű főiskolákra nyitott továbbtanulási lehetőséget. (A rendszer rugalmasságát és átjárhatóságát mutatja, hogy különböző vizsgákkal ez is megoldható volt.) A két iskolatípus szerkezeti közelítése és a gyakorlatiasabb ismeretek oktatásának kiterjedése irányába hatott az is, hogy 1890-ben a gimnáziumokban eltörölték a görög nyelv kötelező oktatását, másrészt a reáliskolában rendkívüli tárgyként tanulható lett a latin.

Egészében a kiegyezés után a világháborúig lassan növekedett a tulajdonképpeni középiskolák száma, a reáliskoláké azonban az 1890-es évek csúcspontjától megtorpant, és kis mértékben visszaesett. Szerepét egyre inkább a robbanásszerűen növekvő polgári iskola vette át.

A középiskolák tanárainak a képzésében az állam/oktatási kormányzat erőteljes szerepet vállalt, hogy színvonalát – a többségi és sokféle felekezeti iskolafenntartó mellett is – garantálni tudja. Az 1870-ben újjászervezett tanárképzés az egyetemi bölcsészkarra támaszkodott a gimnáziumi tanárképzésben, a műegyetemre pedig a reáliskolai tanárok kiképzésében. 1873-ban a tapasztalatok alapján a bölcsészkarok mellett külön intézményként szervezett tanárképző intézetekben folyt tovább a munka. A tanárképző intézetben három szakosztály működött, külön a gimnáziumi, a reáliskolai és a kereskedelmi iskolai tanárjelöltek számára.

A felsőfokú oktatás rendszere ment át talán a legnagyobb változáson a világháború előtti évtizedekben. A középkorból átlépett általában három évfolyamos *jogakadémiákat és teológiai akadémiákat* az új korszak oktatáspolitikája is támogatja, megpróbálkozik a négyéves tanulmányi idő általánossá tételével és a képzés színvonalának az emelésével. Ezek az akadémiák azonban a világháborúig nem váltak többségében igazán korszerű szakfőiskolákká. A kortársak a „mezei jogászképzés” elnevezéssel minősítették a jogakadémiák színvonalát, a teológiai képzés szintje pedig a fenntartó felekezetek szerint mutatott kisebb-nagyobb ingadozást. A közigazgatásban a képesítési szabályok szigorodása miatt a jogakadémiai végzettség(certificate) elfogadottsága egyre inkább hanyatlott, ami a jogakadémiákról a tudományegyetemek jogi karai felé terelte a hallgatókat. Gyors fejlődést mutattak viszont a gazdaság modernizációjával szorosabb kapcsolatban álló *műszaki, mezőgazdasági (ún. gazdasági) és a kereskedelmi szakfőiskolák*. A magyar reformkorban alapított középszintű *József-ipartanodát* még a kiegyezés (1867) előtt az osztrák oktatási kormányzat fejlesztette szakfőiskolai szintre (polytechnikum), 1871-ben pedig egy újabb fejlesztés lépcsőfokaként egyetemi rangra emelkedett ez az intézmény. Kebelén belül, ha nem is a tudás egyetemlegessége, de a műszaki ismeretek viszonylagos teljessége magas szintű otthonra talált: mérnöki, gépészmérnöki, építészmérnöki és vegyészeti szakosztályokban hároméves specializációval, olyan egyéves általános képzés (ún. előképzés) bázisán, amelyben mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi ismereteket is oktattak. 1883-ban a képzés idejét négy évre emelték, beolvasztva az előképző osztályt, és a diploma megszerzését különleges záróvizsgák letételéhez kötötték. Az egyetemi rangra emelkedéskor 511 hallgatót foglalkoztató intézménybe a

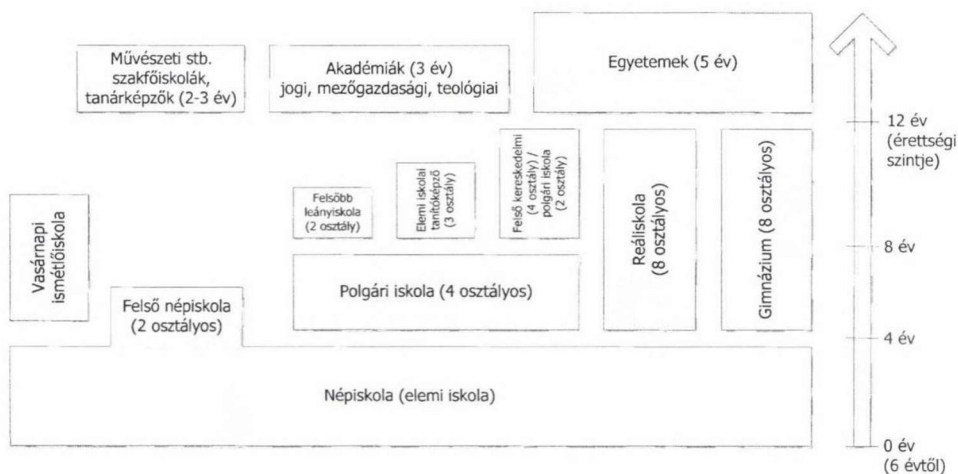
világháború előtti években már közel kétezer hallgató járt. A budapesti a századfordulóra a világ harmadik legjelentősebb műszaki egyetemévé vált. (Ekkor építeni kezdett új kampuszának méretei, városközponti helye máig árulkodnak a századfordulós dinamizmusról.) A felsőfokú selmeci *Bányászati Akadémiához*, a magyaróvári (mező-) *Gazdasági Akadémiához* felzárkóztak a századelőig az *ál-latorvosi főiskola* és négy nagyobb város korábban középfokú tanintézetei. A *kereskedelmi akadémiákat* a középfokú szakképzés bázisán hozták létre Budapesten és Kolozsvárott, a *keleti kereskedelmi tanfolyam* és a *Fiumei Kiviteli Akadémia* már a külkereskedelem fellendülésének az igényeit kívánta kiszolgálni. A felsőfokú gazdasági jellegű szakképzés iránti dinamikus igényeket jelzi még, hogy már a századforduló utáni években felmerült egy önálló, egyetemi szintű üzleti-köz-gazdasági tanintézet létrehozásának a terve. Ez ugyan 1914-ben csak a Műegyetemen belül szervezett posztgraduális jellegű fakultás felállításáig jutott el, a közgazdaságtudományi egyetem megalapítása az utódokra maradt.

A korszellem kívánta fejlődés leginkább a középkori hagyományokra támaszkodó *tudományegyetem* (universitas) szerkezetét alakította át. A jogi karon a kiegyezés után néhány évvel már szétvált és önállóan fejlődött a jogi és az államtudományi szak, és olyan új tanszékek segítették a képzés modernizációját, mint a politikai gazdaságtan, a jogtörténet, a jogfilozófia, államszámviteltan és a statisztika. Az orvoskaron 1875-ben felszámolták az inkább betanítás, semmint képzés jellegű sebész, szülésznő, fogászmester stb. szakokat, ettől kezdve csak „orvostudorokat” képeztek ki. Az orvospépzéshez kezdett felzárkózni színvonalában a gyógyszerészképzés, kétéves egyetemi szintű évfolyamával és szigorú végvizsgájával. A bölcsészeti képzés korunkban válik valódi egyetemi színvonalú képzési programok sorát működtető karrá, miközben a bölcsész-karból rohamos fejlődésük miatt ekkor emancipálódnak a természettudományok, megalapozva önálló karrá válásukat. Magyarországon a budapesti tudományegyetem mellett már a kiegyezés idején felmerül egy második tudományegyetem alapításának igénye. 1872-ben Kolozsvárott hozták létre az ország második tudományegyetemét jogi, bölcsészeti, orvosi és itt már külön természettudományi karral. A világháború előtti években az igények túlhaladják a két egyetem kereteit, és megkezdik az előkészületeket további tudományegyetemek felállítására. A versengő, egyetemi központokká válni akaró városok közül 1912-ben az országgyűlés döntése alapján (XXXVI.tc.) Pozsony és Debrecen az új tudományegyetemek székhelye, míg Szeged városa be kell érje egy új műegyetem igényével.

A magyarországi felsőoktatás hálózatának teljesen új fejleményeit jelentették a *művészeti felsőoktatás* iskolái: az Országos Zeneakadémia (alapítás 1875), Országos Színészeti Tanoda (főiskolai rang: 1888), Mintarajziskola és Rajztanárképző (1872), amelyeket később híressé vált magyar művészek látogattak.

Nem tartozott a magyarországi felsőoktatás intézményrendszeréhez, de tradíciói és jelentősége miatt meg kell említeni a magyarországi hallgatók külföldi

egyetemi látogatását, amely a magyar felsőoktatás jelentős fejlődése mellett is alig mutatott csökkenést, háromezres évenkénti nagyságrendje felért magyar viszonyok között egy közepes egyetem hallgatóságával.

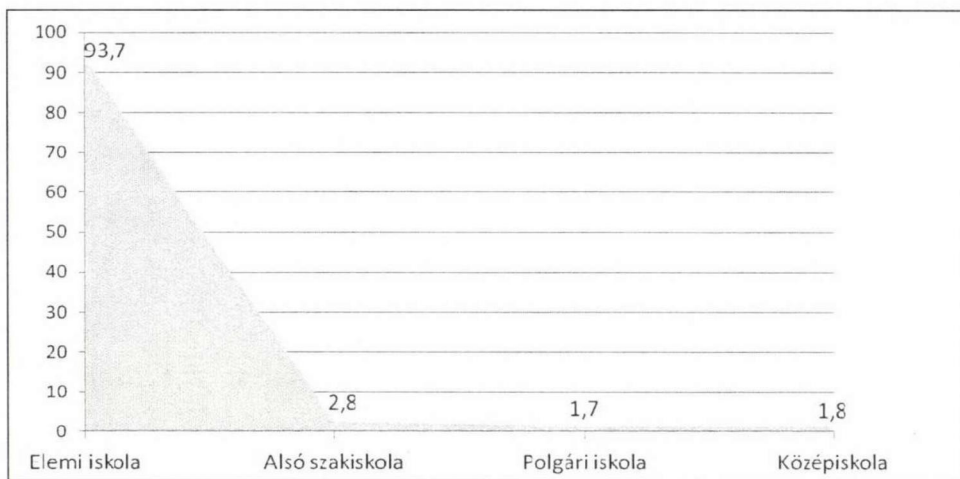

2. ábra

Az iskolarendszer szerkezeti vázlata Magyarországon
a 20. század elején (rekonstrukció)

AZ ISKOLARENDSZER SZERKEZETI TAGOLÓDÁSA ÉS TÁRSADALMI FUNKCIÓI – AZ ELEMI KÉPZÉS

Az intézményirányítás, a tanügyi szabályozás, de a korabeli közvélemény szerint is hármas tagozódású – népoktatási, középfokú, felsőfokú – magyar oktatási rendszer az ipari modernizáció és a társadalom fejlődése igényeinek megfelelően a világháború előtti évtizedre belsőleg rendkívül tagolttá vált, az iskolarendszerű oktatást ráadásul a szakirányú képzés és továbbképzés rövidebb időszakú, tanfolyam jellegű hálózata egészítette ki. Ha a társadalom átrétegződésében játszott szerepe felől közelítünk a dualizmus kori magyar iskolarendszerhez, akkor a tagozódásnak egy merőben eltérő szerkezete tűnik elő. A következőkben az alapfokú képzés szerkezetét és társadalmi funkcióit próbáljuk újragondolni.

3. ábra

A közoktatási szintek arányai a tanulólétszám szerint, 1900 (%-ban)

AZ ELEMI ISKOLAI KÉPZÉS TÁRSADALMI FUNKCIÓI

Az elemi iskolahálózat társadalmi küldetése – ebben nincs különbség a neveléstörténeti, intézménytörténeti vagy társadalomtörténeti megközelítés között – az írni-olvasni tudás elsajátíttatása (alfabetizáció), az elemi szocializáció, valamint a professzionalizáció bázisának megteremtése/kiszélesítése volt.

Vannak azonban jelentős különbségek az alfabetizációs folyamat jellegének és eredményességének a megítélésében. A magyarországi neveléstörténet joggal hangsúlyozza az indulási szinthez képest az előrelépés jelentőségét – úgyis mint a hazai népoktatás sikerét –, hiszen míg a kiegyezés periódusában a hazai felnőtt népesség bő kétharmada volt analfabéta, a világháború előtti években már az írni-olvasni tudók aránya érte el a kétharmadot. Az előrelépés a neveléstörténet megközelítésében valóban impozáns, viszonylag rövid történelmi periódus alatt.

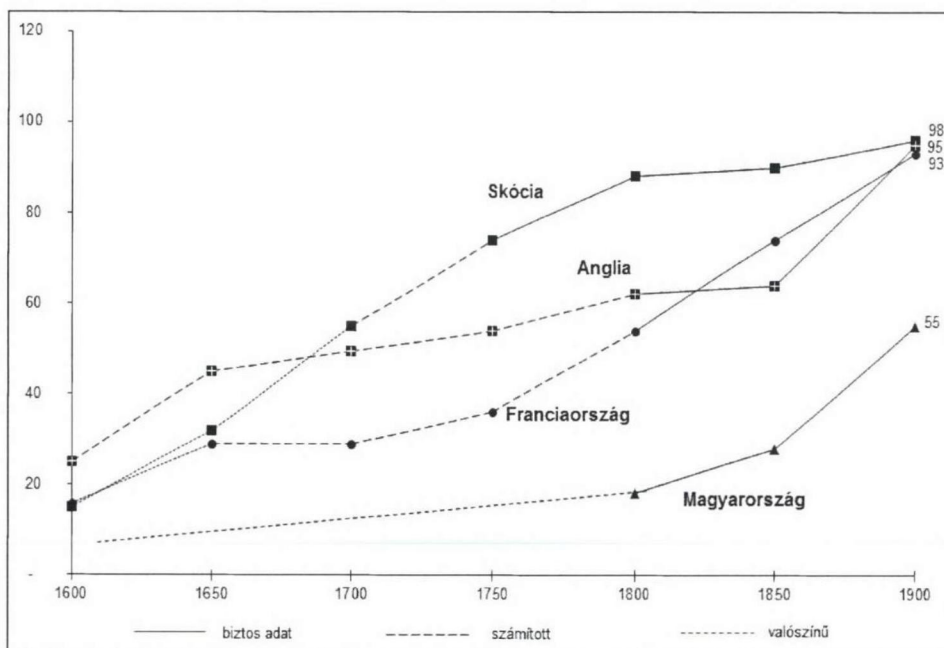
Az alfabetizáció gazdaság- és társadalomtörténeti szerepe, előrehaladásának összefüggései az ipari modernizációval Európa nyugati felén nem nélkülözik a vitás elemeket a társadalomtörténeti kutatók között. Az szélesebb körben elfogadottnak látszik, hogy – bár az ipari forradalom előtti időszakban a gazdasági fejlettség és az alfabetizáltság között nem volt kimutatható egyértelmű pozitív korreláció, és nem is a leginkább alfabetizált társadalmakban „emelkedett el” (take off) az ipari forradalom folyamata – létezni látszik egy alfabetizációs küszöb a felnőtt férfilakosság 40%-a körül, amely alatt nem indulnak be az ipari modernizációs folyamatok. Az elfogadható magyarázattal e küszöbérték okairól még adósak a történeti kutatások, létezését azonban nem csupán a 19. századi Európában, hanem a 20. századi harmadik világ ipari modernizációjával kapcsolatban is kimutatták. E küszöbön a magyarországi társadalom csak az 1880-as években lépett túl.

2. táblázat

A felnőtt férfi népesség írni-olvasni tudása néhány nyugat-európai országban és Magyarországon 1600–1900 (%-ban)

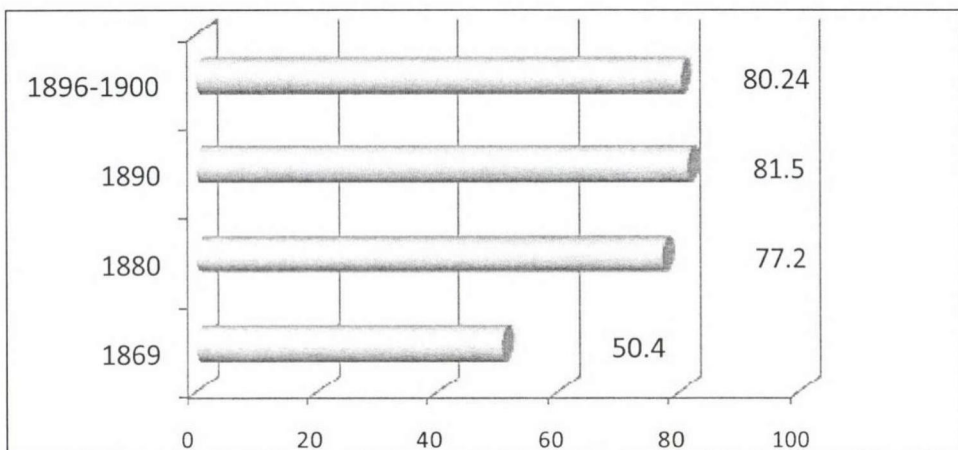
	Skócia	Anglia	Franciaország	Magyarország
1600	15	25	16	–
1650	32	45	29	–
1700	55	50	29	–
1750	74	54	36	–
1800	88	62	54	18,2
1850	90	64	74	28
1900	96	95	93	55

Forrás: Áfra Nagy János: Az írástudatlanok Budapesten, Statisztikai Közlemények 63. k. I. sz. 5–29., Stone, L.: Literacy and education in England 1640–1900. Past & Present, 42. 69–139.; Furet, F.–Ozouf, J.: Literacy and Industrialization: the Case of the Département du Nord in France, Journal of European Economic History vol. 5. 1976. 5–44.

4. ábra

A felnőtt férfi népesség írni-olvasni tudása néhány nyugat-európai országban és Magyarországon 1600–1900 (%-ban)

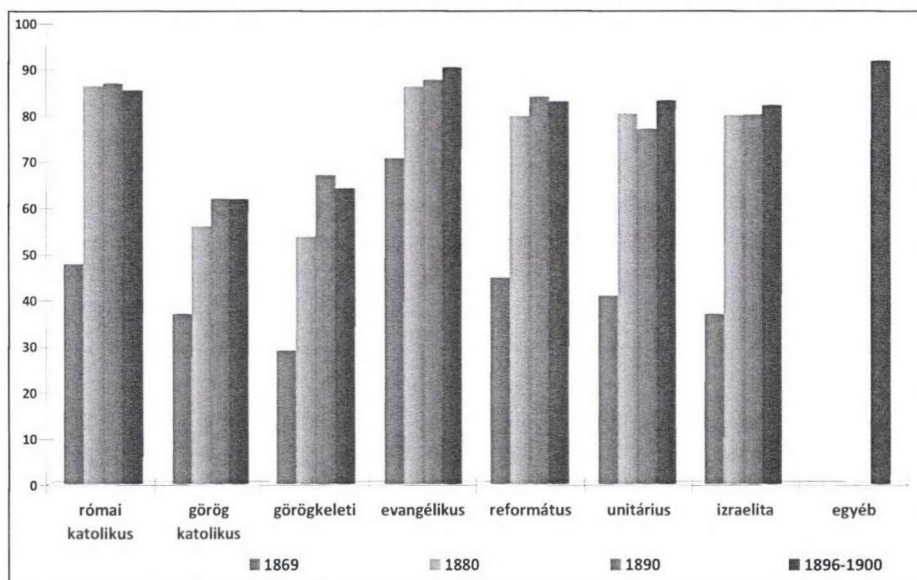
Forrás: KSH 25. jelentése, 719–720., MStÉ új folyam IX. 316–317.

5. ábra

A tanköteles korúak és ténylegesen beiskolázottak arányának alakulása Magyarországon (országos átlag, %-ban)

Másrészt az utóbbi két évtized társadalomtörténeti vizsgálódásai nem igazolták azt a „modernizációs optimizmust”, hogy az ipari modernizáció beindulása általánosan és egyértelműen magával húzta az elemi műveltségi-képzettségi viszonyok fejlődését. Angliában és a kontinentális Európa nyugati részén az 1840-es évekig számítható első iparosodási hullám időszakában nem egyszerre érte el az egyes országokon belüli régiókat és településeket, valamint a társadalom különböző csoportjait az oktatás fejlődése. Ebben az időszakban Angliában (de Skóciában és Nyugat-Európa több régiójában is) az alfabetizációs folyamatban trendszerű tempóvesztés következett be, az ipari központokban növekedett az analfabéták száma, növekedett a szakadék az egyes régiók, településtípusok, valamint a férfiak és nők alfabetizációs arányai között – igaz, lassan emelkedő/javuló bázison. Mindez jelzi, hogy az ipari forradalom első hullámában növekedő egyenlőtlenségekkel kell számolni az elemi szintű tömegoktatásban/-műveltségben. Más szavakkal: az elemi oktatás fejlődését az határozta meg, hogy az angol ipari forradalom főszereplője a technikus és a viszonylag kevés számú jól képzett szak- és előmunkás volt, az alfabetizáltságot sem igen igénylő betanított munkások tömege pedig a szükséges olcsó statisztéria.

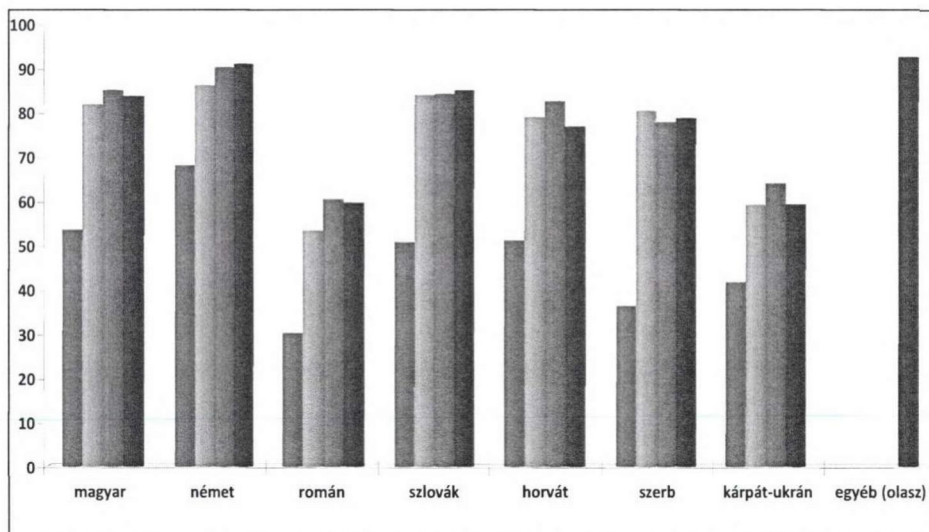
Az iparosodás és a műveltség szintjének általános emelkedése között pozitív korreláció Európában csak a 19. század második felében alakult ki, abban a folyamatban, amelyben Nyugat- és Észak-Európa legtöbb térségében lényegében eltűnt az analfabétizmus és az országokon belüli régiók, a településtípusok és a társadalmi csoportok közötti kulturális-oktatási rétegkülönbségek a középfokú (és felsőfokú) oktatási rendszer különböző elemeihez való hozzájutás területére tevődtek át.

Forrás: KSH 25. jelentése, 719-720., MStÉ új folyam IX. 316-317.

6. ábra

A tanköteles korúak és ténylegesen beiskolázottak arányának alakulása Magyarországon felekezetenkénti megoszlásban, %-ban

Forrás: KSH 25. jelentése, 719-720., MStÉ új folyam IX. 316-317.

7. ábra

A tanköteles korúak és ténylegesen beiskolázottak arányának alakulása Magyarországon nemzetiségenkénti megoszlásban, %-ban

Magyarországon – nem vitatva érdemben a neveléstörténet azon alaptételét, hogy a századközéphez vagy a kiegyezés időszakához viszonyítva jelentős előrelépés történt a népesség alpműveltségében – a századelőn még mindig a társadalmi rétegződés egyik meghatározó faktora volt, hogy ki jut, vagy nem jut hozzá az elemi műveltséget biztosító alsó szintű iskolázáshoz.

Az alfabetizáció elterjedésének számottevő felgyorsulása ellenére 1910-re a felnőtt (hat évnél idősebb) népesség még mintegy harmada nem tudott írni-olvasni. (Az elemi iskolán túljutott, 12–14 év közötti korosztályban az alfabetizáltak aránya elérte a 80%-ot.) Elsősorban az ország gazdasági modernizációban is lassabban mozduló *keleti és déli peremvidékein lakók* között marad az átlagnál magasabb az analfabétizmus, itt alig haladta meg a felnőtt népesség felét, míg az ország központi és nyugati régióiban elérte a négyötödöt. Ha a települések típusait nézzük, akkor teljesen elhatárolódnak a hazai *nagy- és középvárosok* (ún. törvényhatósági jogú városok), ahol az 1890-es évekig még növekedett az analfabéták abszolút száma, majd az írni-olvasni tudók száma és aránya is gyors növekedésnek indult: átlagban ezekben a városokban a felnőtt népesség 85%-a volt írástudó már a századelőn. Az élenjáró városokban pedig – Sopron, Budapest – a nyugat-európaihoz hasonlóan már gyakorlatilag befejeződött az alfabetizáció, csak a lakosság mentálisan csökkent képességű szegmense maradt írástudatlan. A másik végletet az *elmaradott régiók falusi népessége* jelentette, ahol az alfabetizáltság az egyharmados arány alatt maradt – lassú elmozdulást mutatva csak a középkori viszonyokhoz képest.

A nők alfabetizáltsága alig haladta meg a férfiak szintjének a felét az 1850-es években. A nemek közötti fejlődési különbségekben is kibontakozott az a jelenség, hogy a férfiak elemi iskoláztatásának gyorsabb üteme előbb növelte a szakadékot a nők és férfiak írni-olvasni tudása között, majd az 1880-as évektől megfordult a tendencia, a nők felgyorsuló fejlődési üteme a századfordulón már gyorsan apasztotta a különbséget: 1910-ben a különbség már csak átlagosan 10%-os (71–61%), a legfiatalabb elemi végzett korosztályokban pedig pár százalékra csökkent (2–5%).

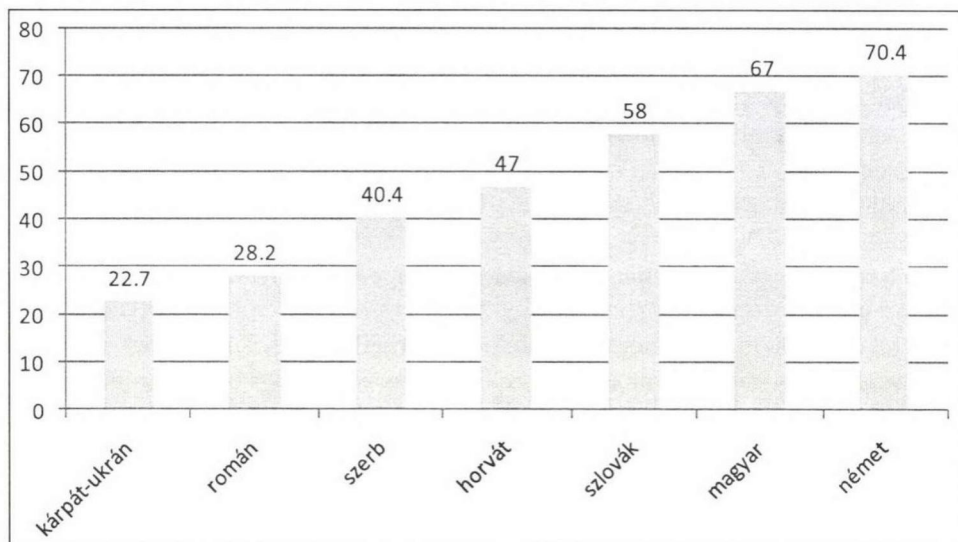
Magyarország az első világháborúig a felekezeti és nemzetiségi sokszínűség országa volt, hiszen hét nagyobb felekezet és hét nagyobb etnikai-nemzeti csoport mellett számos kisebb létszámú talált otthont. A nagyobb *felekezeti csoportok* alfabetizáltsága a 20. század elején szoros *korrelációt mutatott regionális és településtípusonként elhelyezkedésükkel, vagyis minél inkább városiasodott volt és minél inkább a fejlettebb régiók városaiban lakott, annál inkább magasabb szinten volt az írni-olvasni tudásban.*

Ebből a szempontból első helyen az 1840-es évek után gyors ütemben urbánussá vált *zsidóság* és a történelmileg hagyományosan városlakó többségű *evangelikus (lutheránus)* felekezetűek álltak a századelőn. Az említett összefüggést jól reprezentálja, hogy az élen álló izraeliták a nagyvárosokban a teljes alfabetizáltság közelében álltak, a galíciai bevándorlókat első lépcsőben befogadó Márama-

ros vármegyében viszont csupán alig több mint 30%-uk tudott írni-olvasni. Az átlag fölötti volt a *református* népesség alfabetizáltsága is. A református egyházakhoz tartozók város, illetve falulakó csoportjai között volt sajátos módon a legkisebb a különbség, ami abból fakadt, hogy a református városlakók többsége az alföldi mezővárosok (Debrecen, Kecskemét, Hódmezővásárhely stb.) külterületein, tanyáin élve csak félig-meddig voltak tekinthetők valódi városlakóknak. A *római katolikus* egyházhoz tartozók országos átlag alatti alfabetizáltsága a nagy falusi és fejletlen régiókban élő népességhányadából fakadt. A kis számú *unitáriusok* is a legiskolázottabb kolozsvári és brassói csoportjaik mellett a legfejletlenebb erdélyi megyékben élő csoportjaikkal együtt kerültek az országos átlag alá. A döntően az ország keleti peremvidékének falvaiban élő *két görög felekezet* (*orthodox és görög katolikus*) egy teljes történelmi periódussal látszott hátrább állónak a többi felekezethöz, annak ellenére, hogy az 1890-es évektől a felzárkózás üteme kétszeresen meghaladta a többi egyházhoz tartozó népességét.

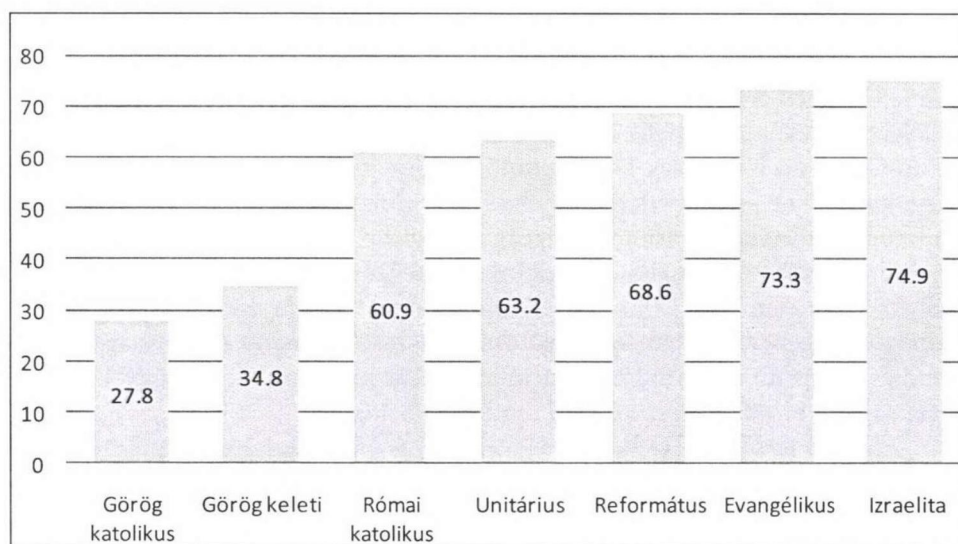
A korcsoportok viszonyait is tekintve világosan rajzolódik ki a folyamat: a nyugat-európai 1800–1840 közötti időszakhoz hasonlóan 1850–1890 között Magyarországon először növekedett a fejlett-elmaradott régiók, valamint a városok és falvak népessége – és ezzel korrelációban a nemek, felekezeti és etnikai csoportok közötti különbség, majd a századközép utáni nyugatihoz hasonlóan, de annál sokkal rövidebb periódusban, az olló lassan záródott, és a különbségek csökkenni kezdtek. A hazai fejlődés indulási szintjéhez képest tehát rendkívül gyors és nagy a fejlődés a magyarországi népesség írni-olvasni tudásában, de az első világháború előtti években az elért szint az 1850 körüli angolhoz és franciához hasonló, azzal a lényeges különbséggel, hogy a nyugat-európai fejlődésben csak a 19. század második felében dominánssá váló tendenciák is jelentkeznek: a regionális és a településtípusonkénti, valamint a nemek és etnikai-felekezeti csoportok közötti különbségek gyors csökkenése. Ez azonban nem jutott el az analfabétizmus gyakorlati eltűnéséig, a népesség egyharmada premodern történelmi szinten megragadva eleve alkalmatlannak bizonyult az ipari modernizáció kínálta társadalmi átrétegződés kedvező kihasználására. Ebben az értelemben az analfabétizmus fennmaradása és újratermelődése a felnövekvő generációkban egy sajátos kasztszerű, kemény negatív archaikus-rendies határt húzott a modernizáció időszakában elemi képzettséggel (alfabetizáltsággal) bírók és az azzal nem rendelkezők között.

A magyar iskolarendszer első, negatív funkcionális szerkezeti elemének tekinthető megítélésem szerint az elemi képzésbe be nem jutók – a századelőn az iskolaköteles korúak mintegy ötöde nem járt iskolába –, az analfabéták tömeges jelenléte a századforduló és a századelő időszakában, s ezáltal eleve kirekedésük az ipari modernizáció hatására beindult társadalmi átrétegződés emelkedő pályáiról.

8. ábra

Az írni-olvasni tudók arányai nemzetiségenként az egész népességben, 1910
(%-ban)

9. ábra

Az írni-olvasni tudók arányai felekezetenként az egész népességben, 1910
(%-ban)

Az elemi iskolai képzés alapküldetését, az *írni-olvasni tudás elsajátíttatását (alfabetizációt), az elemi szocializáció, valamint a professzionalizáció bázisa megteremtésének/kiszélesítésének* feladatait a négyosztályos népiskolai hálózat olyan mértékben aránytalanul látta el, hogy az egységesnek tekintett elemi iskolarendszer *legalább két, funkcionális egységre* tagolódott. Az iskolák többségét kitevő egytanítós, osztatlan tanítási rendű falusi kisiskolákban és legfeljebb kéttanítós kisvárosi és városi külterületi elemi iskolákban – ezek tették ki a századfordulón és a századelőn még mindig az elemi iskolák 9/10-ed részét – a tanulók többsége (93–95%-a, 2,2 millió fő) csak az alfabetizáció szintjéig jutott el, legfeljebb az elemi ismeretek újrasykolását és a modernizálódó társadalomban még fontosabbnak tekintett erkölcsi normák és szabályok beidegzését kapták még ráadásul a vasárnapi ismétlő iskolákban.

A magyarországi iskolarendszer második funkcionális egységének tekinthető tehát ez a meglehetősen egyenletesen alacsony színvonalú és rendkívül gyakorlatias jellegű elemi iskolai tömegképzés, amelyik az elemi készségeken (írni-olvasni tudás), a gyakorlatias életvitelhez szükséges ismereteken túl csupán az uralkodó társadalmi normák és szabályok gondolkodás nélküli követésére trenírozott.

3. táblázat

Az elemi oktatás funkcionális szintjei az I. világháború előtti időszakban – a társadalmi átrétegződésben játszott szerepek szerint

3.	Elemi népiskolai hálózat többségében városi osztott tanítású iskolái	Alfabetizáció, szocializáció, professzionalizáció alapozása	Elemi iskolai tanulók 5–10%-a
2.	Elemi népiskolai hálózat falusi kisiskolái, városi peremterületi iskolák	Bázis-alfabetizáció, elemi szocializáció	Elemi népiskolai tanulók 95–90%-a
1.	Negatív szint: iskolarendszerű oktatásból kirekedtek (többsége)	Analfabétizmus újratermelődése, archaikus szocializáció	Tanköteles korú népesség egyötöde

Ezen a szinten lényegében az alsó gazdasági/kereskedelmi szakiskolákba járó 60 ezer főnyi tanuló sem jutott túl, tanoncként elsajátított ismereteik csak kis mértékben értelmezhetők a professzionalizáció előrehaladásának.

Valójában tehát a századfordulón a négyosztályos elemi iskolák csekély töredéke, mindössze tanulók 3,5%-át oktatók – többnyire a közép- és nagyobb városok belvárosi iskolái – töltötték be egészében a hármas funkciót, az *írni-olvasni tudás elsajátíttatását (alfabetizációt), az elemi szocializáció, valamint a professzionalizáció bázisa megteremtésének/kiszélesítésének* teljes feladategyüttesét!

Az elemi oktatásnak ez a szegmense szolgált a magyar oktatási rendszer harmadik funkcionális egységeként a professzionalizáció alapozó bázisául, mivel az innen kikerült 3,5–5%-nyi (a századfordulón 80 000, 1910-ben már cc. 130 000–150 000), tanuló tanult tovább a középfokú oktatás valamilyen szintjén.

Ezeknek a tanulóknak a pályáját továbbkövetve figyelhetjük meg az iskola-rendszer funkcionális tagozódásának további szintjeit és azok sajátosságait.

4. táblázat

A magyar oktatási rendszer funkcionális szintjei az I. világháború előtti időszakban – a társadalmi átrétegződésben játszott szerepek szerint

6.	Felsőoktatás - Egyetemek - Szakfőiskolák - Akadémiák - Tanárképzés	Elitképzés	Elittek	Érettségizettek kétharmada
5.	Felső középfiskolai szint (érettségi–erős rendies határ) - Tulajdonképpen középfiskolák felső négy osztálya - Felső kereskedelmi - Kisdedovóképzés, tanítóképzés (érettségi nélkül)	Általános műveltség, tárgyi és uralmi szakszerűség	- Értelmiségi és tisztviselői réteg - Vállalkozó polgárság középső/felső sávjai	Középfokú tanulói népesség egyharmada
4.	Alsó középfiskolai szint (gyenge rendies határ) - Tulajdonképpen középfiskolák alsó négy osztálya - Polgári iskola négy osztálya	Általános műveltség, tárgyi és uralmi szakszerűség alsó sávja	- Értelmiségi és tisztviselői réteg alsó sávjai - Vállalkozó polgárság alsó/középső sávjai	Középfokú tanulói népesség kétharmada
3.	Elemi népiskolai hálózat többségében városi osztott tanítású iskolái	Alfabetizáció, szocializáció, professzionalizáció alapozása		Elemi iskolai tanulók 5–10%-a
2.	Elemi népiskolai hálózat falusi kisiskolái, városi peremterületi iskolák	Bázis-alfabetizáció, elemi szocializáció		Elemi népiskolai tanulók 95–90%-a
1.	Negatív szint: iskola-rendszerű oktatásból ki- rekedtek (többsége)	Analfabétizmus újratemelődése, archaikus szocializáció		Tanköteles korú népesség egyötöde

FORRÁSOK, IRODALOM

- Statisztikai közlemények. A hazai állapotok ismeretének előmozdítására kiadja a Magyar Tudományos Akadémia statisztikai bizottmánya. Pest, 1861, 1–2., 1862, 3–4., 1863, 5., 1864, 6.
- A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 1–26. jelentése. VKM 1–26. jelentése, 1–3. Pest, 1870–1873., 4–26. Budapest, 1874–1897.
- ALDRICH, R.: *An Introduction to the History of Education*. London, 1982.
- AMBRUS-FALLENBÜCHL ZOLTÁN: Magyarország középfokú oktatási viszonyai a 18. században. *Történeti Statisztikai Évkönyv*. 1965–66. 175–240.
- ANDERSON, C. A.–BOWMAN, M. J.: *Education and Economic Modernization in Historical Perspective*. In: Stone, L. (ed.): *Schooling and Society* Baltimore, 1976. 3–19.
- ANDERSON, ROBERT: *Secondary schools and Scottish society in the nineteenth century. Past and Present* 109. 176–203. 1985.
- BAKER, DONALD N.–HARRIGAN, PATRICK J.: *The Making of Frenchmen: Current Directions in the History of Education in France, 1679–1979*. Canada, 1980.
- BEN-DAVID, JOSEPH: „The Universities and the Growth of Science in Germany and the United States.” *Minerva*, 1968–69. 1–35.
- BETEILLE, ANDRE: *Social inequality*. Harmondsworth, 1970.
- BONDON, R.: *Education, opportunity and social inequality*. New York–London, 1974.
- CLELLAND, CHARLES MAC: *State, Society and University in Germany 1700–1914*. Cambridge, Cambridge U. P., 1980.
- FINÁNCZY ERNŐ: *A magyarországi középiskolák múltja és jelene*. Budapest, 1896.
- FURET, F.–OZOUF, J.: *Literacy and Industrialization: the Case of the Department du Nord in France* *Journal of European Economic History*, vol. 5. 1976. 5–44.
- GYÖRY TIBOR: *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. Budapest, 1936.
- JÁNKI LÁSZLÓ: *Nőhallgatók részvétele a felsőoktatásban 1894–1941*. *Demográfia* 1962. 5. 2. 219–228.
- JARAUSCH, KONRAD H.: *Students, Society and Politics in Imperial Germany: The Rise of Academic Illiberalism*. Princeton, 1982.
- KAELEBLE, H.: *Industrialisation and Social Inequality in 19th-Century Europe*. New York, 1986.
- KARÁDY VIKTOR: A vallási hovatartozás szerepe a társadalmi csoportok közötti iskolázottsági egyenlőtlenségek alakulásában a 20. századi Magyarországon (különös tekintettel az evangélikusokra és a zsidóságra) (kézirat, h. n., é. n.)
- KARÁDY VIKTOR: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? *Századvég*, 1990/2. 5–38.
- KISS ÁRON: *A magyar népiskolai tanítás története I–II*. Budapest, 1981–83.
- LADÁNYI ANDOR: *A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében*. Budapest, 1969.
- LÁNG LAJOS: *A középoktatás hazánkban*. Budapest, 1887.
- MAZSU JÁNOS: *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825–1914*. Atlantic Research and Publications, Boulder, Atlantic Studies on Society in Change 89. New York, Columbia University Press, 1997. 292.

- MAZSU JÁNOS: Iparosodás és alfabetizáció. In: Mazsu János (szerk.): Iparosodás és Modernizáció, Debrecen 1991.
- MAZSU JÁNOS: Iparosodás és társadalmi egyenlőtlenség. In: Rendi társadalom – Polgári társadalom 3. Salgótarján, 1991
- MÉSZÁROS ISTVÁN: Az 1845. előtti hazai népoktatás-történetre vonatkozó kutatások néhány problémája. Magyar Pedagógia, 1979/3. 296–315.
- MOSKOVITS, AREN: Jewish education in Hungary, 1848–1948. New York, 1964.
- NAGY SÁNDOR: A debreceni református kollégium. Hajdúhadház, 1933.
- PARKIN, F.: Class inequality and political order. London, 1971.
- RINGER, FRITZ K.: Education and Society in Modern Europe. Bloomington, 1979.
- SCOTLAND, J.: The History of Scottish Education. London, 1969.
- SEBESTYÉN GYULA: Elemi iskolai tanító- és tanítóképzésünk története. Budapest, 1896.
- STONE, L. (ed.): Schooling and Society: Studies in the History of Education. Baltimore, 1976.
- VARGA ANTAL: A közoktatás kulturális és nemzeti feladatai. Debrecen, 1918.
- VÖRÖS KÁROLY: Az oktatásügy reformja. magyar Tudomány, 1989/10–11. 889–902.
- VÖRÖS KÁROLY: A társadalom és iskolaügy a pannon térségben. In: Nemzetközi kultúr-történeti szimpozion (Mogersdorf, 1976. Szombathely, 1978. 15–42.

AZ ISKOLARENDSZER ÉS A TÁRSADALMI MOBILITÁS KUTATÁSÁNAK FORRÁSAI ÉS MÓDSZERTANI PROBLÉMÁI

A kutatás kérdéseinek kialakítása

A vizsgálathoz vezető kérdések megfogalmazásában több tényező játszott szerepet. *Egyrészt:* a történeti szakirodalomban nagyszámú állítás, sztereotípia volt és van forgalomban a hazai értelmiség vagy egyes értelmiségi csoportok társadalmi származásával kapcsolatban, jórészt a szépirodalom és a korabeli publicistika típusainak ellenőrizetlen átvételére alapozva.³⁰ Egy, a dualizmus kori értelmiség társadalmi származását kvantitatív módszerekkel is vizsgáló kutatás hiányának valószínű oka abban keresendő, hogy 1930 előtt nem készültek olyan országos adatfelvételek, amelyek tartalmazták a felmérték származásának vizsgálatához szükséges minimális adatot, az apa foglalkozását.³¹ *Másrészt:* az 1970-es években beindult történeti mobilitáskutatás felfedezte azt a forrástípust – az oktatási statisztikát –, amellyel áthidalható az előbb említett források hiánya, és amely felhasználásával, ha az értelmiség társadalmi mobilitásának összetett folyamata ugyan nem, de az értelmiségbe irányuló *intergenerációs mobilitás* vizsgálható az 1930 előtti időszakban is.³² E kutatások azonban a források hiányára hivatkozva az 1899. évig nyúltak csak vissza és különösebb indoklás nélkül a vizsgálatot a felsőoktatásra korlátozták, azonosítva így a diplomásokat az értelmiséggel.

Mivel az értelmiség – a sajátos életforma szerinti rend, az úri és művelt középosztály integráns, számszerűleg meghatározó részeként – a 19. század derekát követő strukturális átalakulás méhében lezajlott társadalmi átrétegződési

³⁰ Mazsu János: A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái. *Történelmi Szemle*, 1980/2. 289–308. 1. *Uő:* A hazai értelmiség fejlődésének néhány sajátossága a 19. század derekát követő évtizedekben. *Magyar Történeti Tanulmányok* XVII. Debrecen, 1984. 25–62.

³¹ Az 1920-as évek végén lebonyolított budapesti rétegfelvételek után az első ilyen felvételi szempontot is beiktató országos adatfelvétel az 1930. évi népszámlálás volt. *MStK* us. 114. k.

³² Andorka Rudolf: Az értelmiség mobilitásának történeti alakulása. In: *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások*. Szerk.: Huszár Tibor, Bp. 1978. 71–96. 1. *Uő:* Az egyetemi és iskolai hallgatók társadalmi összetétele, 1898–1942. *Statisztikai Szemle* 1979/2. 176–198.

folyamatokban alakult ki,³³ ezen időszak mobilitási folyamatainak homályban maradása meghatározóan csonkíthatja az értelmiség történeti kialakulásáról, fejlődéséről újraformálódó képünket.

Az említett kutatások másik problémája az, hogy a felsőfokú képzettség a dualizmus időszakában valóban megfelelt-e az értelmiséghez sorolt csoportok képzettségi szerkezetének. E kérdés vizsgálata azzal az eredménnyel járt, hogy a dualizmus időszakában az értelmiségbe kerüléshez már középiskolai végzettség – alsó küszöbként négy középiskolai szintű végzettség – elégségesnek bizonyult, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők az értelmiség fontos, ám vékony, forrásszerűen általában nehezen elkülöníthető felső rétegét alkották.³⁴

E felismerés, valamint az a tényező, hogy a felsőfokú képzettséget szerzett értelmiségiek is keresztülhaladtak a középfokú oktatási rendszer csatornáján – vezetett el akkor a következtetéshez, hogy a dualizmus időszakában értelmiségi pályákra kerültek egészét átfogó vizsgálat elsődlegesen a középfokú oktatásban részt vett tanulók társadalmi származásának vizsgálatára alapozódhat –, és ezt egészítheti ki a főiskolai – egyetemi hallgatók vizsgálata. E ponton nem volt megkerülhető a kérdés: a középiskolát végzettek milyen arányban kerültek ténylegesen értelmiségi foglalkozásokba? A középiskolát végzett tanulók pályaválasztási adatainak elemzése alapján bebizonyosodott, hogy a vizsgált periódusban az érettségizettek 85–90%-a, a néhány középiskolai vagy polgári iskolai osztályt végzettek háromnegyede készült közvetlenül vagy továbbtanulás után értelmiségi pályákra,³⁵ tehát társadalmi származási adataik elemzése ilyen érvényességgel használható fel az értelmiségbe irányuló mobilitás vizsgálatára.

A közép- és felsőoktatási rendszer valamint tanulóinak társadalmi származási adatainak társadalomtörténeti szempontú vizsgálatában a hazainál nagyobb tradíciókkal rendelkező nyugat-európai kutatások központi kérdésfelvetése újabb szempontot adott a kutatási alapkérdések megfogalmazásához. Az 1960-as évek végének diák-lázadásokat és politikai vitákat szülő légkörében felélénkült társadalomtörténeti művelődéskutatások centrumába annak megválaszolása került, hogy az iparosodás előtti társadalom különböző rétegei és osztályai számára hogyan változtak meg a társadalmi átrétegződés dinamikus vertikális helyváltoztatásaiban fokozatosan növekvő szerepet játszott közép- és felsőoktatási rendszerhez való hozzáférés esélyei az ipari forradalom kibontakozásának időszakában. Bár az oktatási-képzési esélyegyenlőtlenségekről, azok változásának okairól, jellegéről és mértékéről egyazon országon belül is jelentősen eltérő kutatási eredmények születtek, egy közös vonás valamennyire jel-

³³ Mazsu János: A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái. *Történelmi Szemle*, 1980/2. 289–309.

³⁴ Uo.

³⁵ MStÉ úf. IX. 331., XVII. 363., XXIII. 258., VKM 11. jelentése 243., 17. jelentése II. k. 38., 20. jelentése II. k. 52–53 l., 25. jelentése 349–351.

lemző: nem vizsgálták konkrétan azt a kérdést, hogyan hatottak a képzési esélyek változásai a társadalmi mobilitásra.³⁶

Ennek okát nem elsősorban a kutatások politikai jellegű indíttatásában találhatjuk, hanem abban, hogy a 19. századi nyugat-európai társadalmakban a közép- és felsőfokú képzési rendszerek funkciója eltért a hazaitól, nem váltak döntően egy társadalmi képződmény „újratermelőivé”, nem mutatkozott nagymértékű átfedés egy társadalmi csoport utánpótlási bázisa és a közép- és a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben tanulók között.

A kutatás kérdéseit a fentiekben vázlatosan rekonstruált megfontolások után a következőképpen fogalmaztuk meg: Mely források alapján, és milyen érvényességgel tárható fel országos szinten a dualizmus kori értelmiség társadalmi származása, másként: az értelmiségbe irányuló intergenerációs mobilitás folyamata?

A kutatás lehetséges forrásai

A 19. század mások felében kiépült középfokú oktatási rendszer két nagyobb funkcionális egységre tagolódott. A tulajdonképpeni középiskolának tekintett nyolcosztályos érettségit adó gimnázium, amelyhez 1878-ban felzárkózott a Thun-féle reform keretében létrehozott reáliskola is. A tulajdonképpeni középiskolák közel fele a kiegyezés időszakában „csonka” intézményként (többnyire négy esetleg hat osztállyal) mint egy alacsonyabb szintű képzési lépcső működött és csak fokozatosan fejlődött a századfordulóra főgimnáziummá, főreáliskolává, teljesítve az 1883. évi középiskolai törvény normatíváit. A felfejlődő alsóbb szintűnek tekinthető középiskolák helyébe az 1868. évi népiskolai törvény által létrehozott, de dinamikus fejlődésnek csupán az 1890-es években indult polgári iskola lépett.³⁷

A középiskolák működéséről, a tanulók érdemjegysorozatairól és a tanárok tevékenységéről periodikusan publikált iskolai jelentések (előbb Tudósítvány, később Értesítő elnevezéssel) 1850-hez, az új birodalmi tanterv megjelenéséhez kötődtek Magyarországon. Az Organisations-Entwurf 116. §-ának rendelkezése nyomán a korábban több-kevesebb rendszerességgel megjelent tanulóinak neve mellett a felekezeti hovatartozást és az elért érdemjegyeket (ún. Érdemsorozat), beépítették az iskolák tematikailag folyamatosan gazdagodó évi jelentéseibe.³⁸

³⁶ A témakör összefoglalása: Kaelble, H.: Historische Mobilitätsforschung, Darmstadt, 1978. 73–93.

³⁷ Mazsu János: Az dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái. Történelmi Szemle, 1980/2.

³⁸ Az iskolai értesítők tematikájára lásd: Medreczky István: Az iskolai értesítők szerkezete. Magyar Középiskola, 1909. 115.

Az 1860-as évek végétől a tanulók iskolai viszonyait ismertető adatokon túl rendszeressé vált az ún. statisztikai kimutatás közzététele, amelyben – elszakítva a névjegyzéktől – publikálták az iskolák tanulóinak felekezeti, nyelvi viszony szerinti illetve lakhely szerinti megoszlását is.

Az értesítőknek a tanulók felekezeti hovatartozása jelölésére használt kategóriái a dualizmus időszakában teljes mértékben igazodtak a népszámlálások kategóriáihoz, a nyelvi viszonyokra vonatkozó statisztikai közlések – a kor liberális szemléletének megfelelően, de eltérve az 1869. évi népszámlálás felvételei rendszerétől – a tanulók anyanyelvnek vallott nyelv szerinti megoszlását tartalmazták a beszélt nyelvek szerinti megoszlással együtt az 1883. évi középiskolai törvény életbelépésének időszakáig. Ettől az időponttól kezdve a beszélt nyelvek szerinti kategorizálás redukálódott a „csak magyarul beszél – beszél magyarul” kategóriapárra. A tanulók lakhely („illetőség”) szerinti megoszlásának kategóriái (helybeli, megyebeli, más megyebeli, Horvát és Szlavón országbeli, más állambeli) sajnos kevésbé hordoznak elemzésre ma is felhasználható tartalmat.

A közoktatási minisztérium főfelügyelete alá tartozó középiskolák (állami és római katolikus fenntartású) a minisztérium intencióinak megfelelően az 1878/79. tanévtől a statisztikai adatközlések sorába beiktatták a tanulók szüleinek „polgári állása” szerinti megoszlását is. Az autonóm felekezetek felügyelete alá tartozó középiskolák ezt a szempontot az 1881/82. tanévtől vették fel statisztikai adatközléseik sorába.³⁹

Mielőtt azonban a középiskolai tanulók szüleinek törvényes gyámjainak polgári állása – később foglalkozása – címen kialakított adatközlések kategóriái által felvett módszertani problémákra rátérnénk, be kell kapcsolni az oktatási statisztika egy másik szintjét. Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk 148. §-a értelmében a vallás- és közoktatásügyi miniszter évi jelentésében számolt be az országgyűlésnek a közoktatás állapotáról. Az 1870-től periodikusan megjelent kiadvány publikálta az egyes középiskolák főfelügyeleti hatóságai által szolgáltatott statisztikai adatgyűjtések országos összesítéseit is – az alsó illetve felsőfokú tanintézetek eltérő rendszerű adataival egyetemben.⁴⁰ A VKM évi jelentései az iskolai értesítőkkal összefüggő forráscsoportot alkotnak, mivel az országos statisztikai összesítések az értesítőkben is közölt iskolai adatgyűjtésre alapozódtak – így, megfordítva, az iskolai értesítők statisztikai adatanyaga az országos összesítés intézményenkénti bontásának tekinthető. E forrásszintnek a jelentőségét a dualizmus időszakában nehezen kezelhető mennyiségűre duzzadt értesítőanyag és annak nem is hiánytalan fennmaradása adja meg.

³⁹ Lásd: az OSZK iskolai értesítő katalógusa, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum értesítő katalógusa, valamint a Debreceni Egyetem Központi Könyvtára iskolai értesítő gyűjteményei.

⁴⁰ A Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 1–27. jelentése. Pest, 1871–73. és Bp. 1874–1898.

5. táblázat

A társadalmi (polgári) állás illetve foglalkozás

megjelölésére használt kategóriák rendszerei az oktatási statisztikákban

1878–	1881–
– értelmiség	– önálló értelmiség
– magánhivatalnok	– magántisztviselő
	– köztisztviselő
– önálló őstermelő	– önálló őstermelő
– önálló iparos és kereskedő	– kis- és nagyiparos, kereskedő vállalkozó stb.
– munkások és személyes szolgálatot teljesítők	– személyi szolgálatot tevő, munkás

1890–	1908–
– őstermelő	– őstermelés
– önálló kisbirtokos és bérlő	– nagy-, közép-, kisbirtokosok és bérlők
– alkalmazott	– kisbirtokos- (kisbérlő-)
	– napszámosok
	– egyéb őstermelők (feles, majoros, kertész, halász)
	– gazdasági tisztviselők
	– egyéb gazdasági segédszemélyek, (gazdasági cseléd)
– iparos	– bányászat és ipar
– önálló	– bányavállalkozók vagy iparosok
– nagyiparos	– tisztviselők
– kisiparos	– egyéb segédszemélyek (előmunkás, segéd, munkás)
– alkalmazott	
– kereskedő vállalkozó	– kereskedelem és közlekedés
– önálló	– kereskedők vagy vállalkozók
– nagykereskedő	– tisztviselők
– kiskereskedő	– egyéb személyzet (altiszt, segéd, szolgál)
– alkalmazott	
– tisztviselő	– közszolgálat és szabad foglalkozás
– köztisztviselő	– köztisztviselők és díjnokok
– magán- (és társulati) tisztviselő	– papok, tanárok és tanítók
– katona	– egyéb értelmiségiek és ilyeneknél alkalmazott írnok, segéd
– más értelmiségi (orvos, ügyvéd, lelkész, stb.)	– közhivatali vagy egyéb értelmiségi altisztek, szolgál
	– katonatisztek (honvédtisztek, csendőrtisztek)
	– katonai (honvéd, csendőr) altisztek
– személyes szolgálatot tevő	– különböző ágbeli és k.m.n. napszámosok
– magánzó vagy jövedeleméből élő	– nyugdíjasok vagy jövedelmükből élők, magánzók vagy eltartások
	– egyéb és ismeretlen foglalkozásúak
	– árvaházi, szeretetházi gyerekek

1915–18
– őstermelés – önálló őstermelő – tisztviselő – munkás és cseléd
– bányászat, ipar, kereskedelem, hitel és közlekedés – önálló – tisztviselő – egyéb alkalmazott
– értelmiség – polgári és katonai tisztviselő – pap, tanár, tanító – más önálló és tisztviselő – polgári és katonai altiszt és szolga
– különböző ágú és k.m.n. napszámos
– nyugdíjas, tőkés, járadékos, magánzó
– egyéb és ismeretlen
– árvaházi, szeretetházi gyerek

A VKM évi jelentéseit 1899-től beolvastották az 1897. évi XXXV. tc. 5. §-a által életre hívott éves kormányjelentésekbe, az oktatási statisztikák ezután a kormányjelentések függelékeként megjelent statisztikai évkönyvben kerültek nyilvánosságra, de a statisztikai táblázatok azonos formában helyet kaptak a Magyar Statisztikai Évkönyv kötetekben is.⁴¹

Az országos oktatási statisztikákban – az értesítőkhöz hasonlóan 1878-tól szerepelt az állam főfelügyelete alatti középiskolák tanulóinak származását ismertető statisztika, majd 1881-től az adatközlés e szinten is kiterjedt a középiskolák teljes körére. A középiskolai tanulók szüleinek társadalmi (polgári) állására illetve foglalkozására kialakított kategóriák rendszere igazodott az egykorú népszámlálások szemléletéhez és kisebb eltérésekkel és fáziskésésekkel követte azok gyakorlatát.⁴²

A kétszintű forráscsoport elsődleges módszertani problémája statisztikai jellegéből fakad: a fenti kategorizálások szerint megadott foglalkozási adatok az egyén általános társadalmi státuszának egyéb szegmenseitől (itt: felekezet, etnikum), de az egyéntől (e forráscsoportban: a névjegyzéktől) is elszakítva, egy iskolai illetve az egész középiskolai tanulói népességre vonatkoztatva szerepelnek, s így lehetlenné teszik a különböző státuszjeleket egyénre vonatkoztatását, a tanulók illetve

⁴¹ A magyar kir. kormány 1900., 1908–1918. évi működéséről és az ország közállapottairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1901., 1909–1924.

⁴² A népszámlálások foglalkozási statisztikáiról: *Tóth Zoltán*: Az egyén társadalmi státusza és foglalkozása az osztrák és a magyar társadalomstatisztikákban (Kézirat, 1986.) *Tóth Zoltán*: Kísérletek a foglalkozásstatisztika társadalomtörténeti értelmezésére. Akadémiai doktori értekezés. 2007.

szüleinek tényleges történeti-társadalmi rétegzettségének rekonstrukcióját – természetesen az adott elemek (etnikum, felekezet, foglalkozás) szintjén.

A másik nagy módszertani probléma, hogy forrásaink elvont foglalkozási statisztikai kategóriái különböző társadalmi makrocsoportokhoz tartozó foglalkozási csoportokat mosnak egybe:

- 1890-ig az önállók csoportjaiban együtt szerepeltek a nagy- és középbirtokosok, valamint a különböző nagyságú gazdasággal rendelkező birtokos paraszti népesség, az ipar és forgalom nagy- és kisvállalkozói, a személyes szolgálatot teljesítők kategóriájába sorolták a mezőgazdaság, az ipar és a forgalom (kereskedelem, közlekedés, hitelélet) munkásait, alkalmazottjait, de egy-egy tömbbe foglalták az értelmiség (szabad foglalkozásúak, közalkalmazottak, papok, pedagógusok stb.) valamint a magántisztviselők különböző társadalmi állású csoportjait is. (Ez utóbbi kategorizálásokban is fennmarad.)
- 1890 után az ágazati szemlélet érvényesítése a kategóriákat közelebb viszi a társadalmi rétegződéshez – nagy- és kisbirtokosok, ágazatonként a nagy- és kisvállalkozók, a különböző ágazatok alkalmazottainak és az egyéb napszámosok, szolgák szétválasztásával valamint az értelmiségi foglalkozáscsoportok további bontásával – de még ezen a szinten is a statisztikai foglalkozási kategóriák rendkívül differenciált társadalmi csoportokat fognak össze. (Külön problémát okoz viszont a nagy- és kisvállalkozók szétválasztása más oldalról, mivel ilyen bontást a népszámlálások nem alkalmaztak.)
- 1908-tól a kategóriarendszer egyszerre jelentős előrelépés – a mezőgazdasági kistulajdonosi kategóriák finomodása, a magántisztviselők ágazati bontása, közhivatali altiszti illetve katonai altiszti csoport különválasztása a személyes szolgálatot teljesítőktől illetve a katonatisztektől – egyúttal azonban jelentős visszalépés is, hiszen újra egybevonat szerepelnek a birtokosi és vállalkozói kategóriák. (A világháborús kategóriarendszer ez utóbbi tendenciáit viszi tovább.)
- És végül a harmadik módszertani problémát a kategóriák rendszerének gyakori változása okozza, nehezítve a különböző időmetszetek összehasonlítási lehetőségének megteremtését.

A fentiekből következett, hogy a középiskolai tanulók, – mint az értelmiség utánpótlási bázisa – vizsgálata a bemutatott statisztikai források alapján kénytelen volt megmaradni egy olyan makrostrukturális szinten, ahol a társadalmi rétegződés nagy csoportkategóriái helyett velük csak durva és áttételes kapcsolatban lévő statisztikai kategóriák álltak rendelkezésre.

A kategóriák átrendezése (másodelemzésre), így két szempont együttes alkalmazása alapján történt:

- a különböző időmetszetek összehasonlítási lehetőségének megteremtése oly módon, hogy a differenciáltabb kategóriák irányából megmaradjon a durvább kategóriák retrospektív értelmezésének esélye,
- az ágazatilag megosztott statisztikai foglalkozási csoportokból globálisabb, de a társadalmi rétegződéshez – feltételezhetően – közelebb álló csoportok létrehozása.⁴³

A vázolt forrásproblémák által korlátozva a kutatási kérdések a következőképpen módosulhatnak:

- Milyen mértékű volt és hogyan változott – a rendelkezésünkre álló kategóriák által megragadható – társadalmi csoportok aránya az 1878-tól az első világháborúig terjedő időszakban az értelmiség merítési bázisában?

A mobilitási folyamat differenciáltabb értelmezéséhez e ponton volt kapcsolható a polgári iskolai tanulók illetve a főiskolai-egyetemi hallgatók hasonló adatainak vizsgálata, amelyekből következtetni lehetett az alsóbb tisztségviselői, illetve a diplomás értelmiségi pályákra irányuló mobilitás eltérő sajátosságaira. Az elemzéseknek ebben a fázisában kerülhetett sor a felekezeti, illetve etnikai adatsorok felhasználására is a statisztikai foglalkozási csoportok és a társadalmi csoportok közötti kapcsolat finomítására.⁴⁴

- Milyenek voltak és hogyan változtak a hazai társadalom egyes csoportjainak középfokú képzési – és ezen keresztül mobilitási – esélyei a vizsgálható periódusban, az esélykülönbségek milyen távolságokat jeleznek a társadalomban az értelmiség és a nem értelmiség csoportok között?⁴⁵

A kérdések megválaszolása során, a fentebb vázlatosan ismertetett módszertani problémák által korlátozva addig a következtetésig jutottunk el, hogy a foglalkozási valamint etnikai és felekezeti adatokból kielemezett és kényszerűen elkülönült státuszszávokban megragadott jellemzők és folyamat-tendenciák felté-

⁴³ A kategóriák átrendezésére lásd: *Mazsu János*: TSz, 1980/2. Hasonló módszertani problémákra és megoldásaikra: *Földes Ferenc*: Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. In: *Földes Ferenc*: Válogatott írások, Bp. 1967. 13–95. *Andorka Rudolf*: StSz, 1979/2.

⁴⁴ *Mazsu János*: Az dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változásai tendenciái. *Történelmi Szemle*, 1980/2.

⁴⁵ Elfogadva *Parkin* tételét, hogy a mobilitási esélyegyenlőtlenségek a mobilitási út hosszával arányosak, így jelzik a társadalmi csoportok közötti távolságokat, választóvonalakat. *Parkin, F.*: *Class inequality and political order*, London, 1971. A képzési esélyek vizsgálatára az 1000 keresőre jutó középiskolai tanulósám mutatóját használtam fel, az 1890., az 1900. és az 1910. évi népszámlálásokra támaszkodva. Az etnikai és felekezeti csoportok mobil jellegének (mértékének) mérése a középiskolai tanulók és a lakosságban képviselt arányok viszonyításából képzett mérőszámot alkalmaztam.

telezhető metszéspontjai mögött található azok a valóságos társadalmi-etnikai-felekezeti csoportok, amelyek több-kevesebb szerepet játszottak a dualizmus kori értelmiség utánpótlásában.

A különböző státuszelemek egyesítése valamint a statisztikai foglalkozási kategóriák közelítése a hazai társadalom történeti-társadalmi rétegződéséhez – ezáltal a kutatás eredményei elvontságának megszüntetése, vázolt korlátozott érvényének kiterjesztése – a vizsgált forráscsoport alapján azonban nem lehetséges.

A makrovizsgálat korlátozott érvényének feloldását nem a statisztikai kategóriák további rendezgetésében és/vagy a statisztikai forrásokkal esetleges összefüggésbe hozható kiegészítő források bekapcsolásában látjuk, hanem olyan forrástípus bevonásában, amely szervesen kapcsolható két szintű oktatási statisztikai forrásainkhoz, és amely mikroszintű mintavételekkel teszi értelmezhetővé a makroszintű elemzések eredményeit. Ez a forrástípus a társadalomtörténeti vizsgálatokra kevésbé felhasznált középiskolai anyakönyv.

A középiskolai anyakönyvek az egyénre (tanulóra) vonatkoztatva tartalmazzák általános társadalmi státuszának meghatározott szegmenseit (szülő foglalkozása, felekezeti hovatartozás, anyanyelv, lakhely) az azonosítást lehetővé tevő adat (név) pedig módot ad egyéb források (anyakönyvek, telekkönyvek, hagyatéki iratok, fennmaradt népszámlálási összeíró ívek, adóívek, lakásbérleti iratok stb.) bekapcsolására a tanulók és szüleinek általános társadalmi státusza felderítésére. Másrészt az iskolai anyakönyvek empirikus foglalkozási névanyaga önmagában is biztosítja – az értesítőkből közölt statisztikai foglalkozási kategóriákba sorolás elemzésén keresztül – az elvont kategóriák tartalmát történeti alakulásának feltárását.⁴⁶

Mivel az iskolai anyakönyvek elemzéséből felfelé építkező kutatás több szempontból is korlátozott (anyakönyvek mennyisége, hozzáférhetőség a szomszédos államokban), az oktatási statisztikai források és az anyakönyvek belső összefüggései (értesítő névjegyzéke, azonos tanulói népesség) adják meg a mintavételi eljárás alkalmazásának lehetőségeit, a makro- és mikrokutatások összekapcsolhatóságát a dualizmus kori középiskolai tanulók társadalmi származása, ezen keresztül az értelmiségbe irányuló társadalmi mobilitás sajátosságainak a hazai társadalom történeti-társadalmi rétegzettség szintjén való feltárásában.

⁴⁶ A középiskolai anyakönyvek mintáinak vizsgálata (debreceni és hajdúsági települések középiskoláiban) azzal a módszertani tanulsággal járt, hogy a szülők foglalkozásának besorolása a statisztikai kategóriákba kettős torzítást hordoz: egyrészt a helyi társadalom értékrendjének megfelelően átértelmezték az elvont kategóriákat és ezzel jelentősen eltértek a népszámlálásoknál alkalmazott kódok szerinti besorolás gyakorlatától (pl. különböző helyi közösségekben máshol húzták meg a nagy- és kisbirtokosok, a nagy- és kisvállalkozók közötti határokat, vagy a gazdatiszteket személyes szolgálatot teljesítőnek tekintették), másrészt a klasszifikációban a helyi közösségekben a foglalkozáson túl nyilvánvalóan ismert egyéb státuszelemeket (vagyon helyzet, presztízs, nemesi származás stb.) is figyelembe vettek.

6. táblázat

A középiskolai tanulók társadalmi származása a dualizmus időszakában

– Kutatás-módszertani vázlat

Forrásszintek	I	II	III
Források	VKM jelentései 1878–1898 MStÉ 1899– Kormányjelentések 1900–	Középiskolai értesítők 1878–	Középiskolai anyakönyvek
A kutatásban felhasználható adatok	Országos statisztikai összesítés, a tanulók általános társadalmi státuszának szegmenseire vonatkozó adatok elkülönülten	Iskolai statisztikai összesítés a tanulók általános társadalmi státusztának szegmenseire vonatkozó adatok elkülönülten	Névjegyzék az egyénre vonatkoztatva egyesített státuszelemekkel (szülő, fogl., etnikum, vallás, lakóhely stb.)
A forrásszintek összekapcsolását biztosító elemek	Azonos statisztikai kategóriák	Azonos statisztikai kategóriák Névjegyzék (azonos tanulói népesség)	Névjegyzék (azonos tanulói népesség)
A forrásszintek összekapcsolásából származó új kutatási lehetőségek	Elhelyezés makroszintű folyamatokban	Iskolánkénti, iskolatípusonkénti, fenntartók szerinti, településenkénti, településtípusonkénti, területi-regionális bontás. A tanulók statisztikai kategóriákba sorolásának (a kategorizálás sajátosságainak) feltárása	Statisztikai kategóriák tartalmának feltárása, (empirikus foglalkozási kategóriák) Történeti-, etnikai-, felekezeti mikrocsoportok azonosítása, típusok kialakítása. A kutatás időhatárának kitolása 1878 előttre
Más források és eljárások kapcsolódási népszámlálási pontjai	Karrier mobiliási vizsgálatok (emlékiratok, naplók, szépirodalom)	Iskolai értesítők nem statisztikus adatai (iskolatörténet, tanrend, érdemjegyek stb.)	Anyakönyvek, telekkutatói könyvek, hagyatéki iratok, összeíró ívek, adóívek, lakásbérleti iratok stb.

OKTATÁSI RENDSZER ÉS TÁRSADALMI MOBILITÁS AZ I. VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

Honnan rekrutálódott a tisztviselő-értelmiség?

Az iskolarendszer társadalomtörténeti kutatása

Az évszázados múlttal rendelkező hazai neveléstörténet, iskola(intézmény-)történet mellett az elmúlt két-három évtizedben felnövekedett egy, az oktatási rendszert sajátos szempontjai szerint közelítő társadalomtörténeti irányzat is. Ez a közelítés több más hatás mellett – ahogyan a neveléskutatás is – sokat köszönhet a társadalmi egyenlőtlenségi kutatások inspirációjának. Ahol a társadalomtörténeti oktatáskutatás leginkább megtermékenyült, abból a kérdésnek a megfogalmazásából fakadt: *19. századi ipari modernizáció időszakában az iskolarendszer hogyan vett részt a társadalom újraretegződésében, milyen szerepet játszott a társadalmi mobilitási folyamatokban?* A kérdésre adandó választ igencsak megnehezíti az, hogy e periódus társadalomszerkezeti átalakulásának folyamatai is csak részben feltártak, az átalakulás jellegének – polgárosodás, kasztosodás, újrendiesedés, neokorporatív jelleg, kettős/hármas társadalomszerkezet stb. – a megítélése is erősen vitatott. Az iskolarendszer társadalmi szerepének történeti vizsgálata az egyenlőtlenségek előtérbe kerülésével kibővült azzal a megközelítéssel, hogy az *átrétegződés folyamataiban hogyan alakult az egyes társadalmi csoportok helyzete, pozíciója, az iskolarendszerben megjelenő kulturális-képzési esélyek hogyan változtak meg az ipari modernizáció hatására, nőtt-e az egyenlőtlenség az egyes társadalmi csoportok között, a változásoknak valóban az ipari modernizáció volt-e elkerülhetetlen okozója vagy csupán egyidejűség állt fenn, a lejátszódott folyamatoknak volt-e alternatívája, volt-e a döntéshozóknak mozgástere.*

A MAGYARORSZÁGI ISKOLARENDSZER FUNKCIONÁLIS TAGOLÓDÁSA

A 20. század elejére kiteljesedett magyar iskolarendszer kialakulásában az évszázados lassú, építkező mozgásfolyamatokat a reformkorban erőteljes erjedés, majd a 19. század derekától gyors növekedés-modernizálódás váltotta fel. Az intézményirányítás, a tanügyi szabályozás szerint hármas tagozódású – népoktatási, középfokú, felsőfokú – magyar oktatási rendszer az ipari modernizáció

és a társadalom fejlődése igényeinek megfelelően a világháború előtti évtizedre belsőleg rendkívül tagolttá vált, az iskolarendszerű oktatást ráadásul a szakirányú képzés és továbbképzés rövidebb időszakú, tanfolyam jellegű hálózata egészítette ki. Ha a társadalom átrétegződésében játszott szerepe felől közelítünk a dualizmus kori magyar iskolarendszerhez, akkor a funkcionális tagozódásnak egy, a hármas tagozódástól eltérő szerkezete tűnik elő.

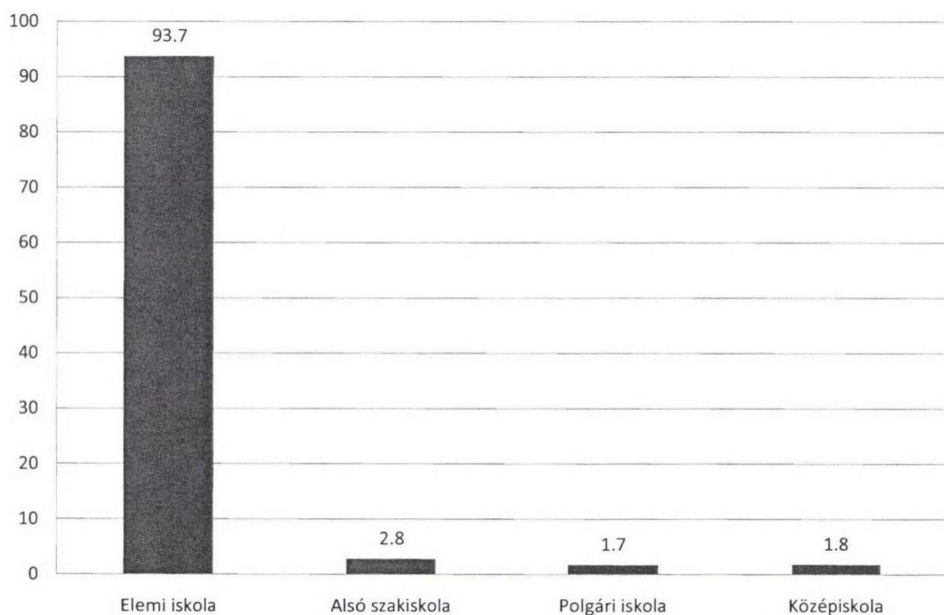
AZ ELEMI ISKOLAI KÉPZÉS TÁRSADALMI FUNKCIÓI

Az elemi iskolahálózat társadalmi küldetése – ebben nincs különbség a neveléstörténeti, intézménytörténeti vagy társadalomtörténeti megközelítés között – az *írni-olvasni tudás elsajátíttatása (alfabetizáció), az elemi szocializáció, valamint a professzionalizáció bázisának megteremtése/kiszélesítése* volt. Az alfabetizáció viszonylagos sikere ellenére a 19. század elején is még az iskolaköteles korúak mintegy ötöde nem járt iskolába. Ezért a magyar iskolarendszer első, *negatív funkcionális szerkezeti elemének* (1. negatív szint) tekinthető megítélésem szerint az elemi képzésbe be nem jutó analfabéták tömeges jelenléte a századforduló és a századelő időszakában, s ez által eleve kirekedésük az ipari modernizáció hatására beindult társadalmi átrétegződés emelkedő pályáiról.

Az elemi iskolai képzés alapküldetését, az *írni-olvasni tudás elsajátíttatását (alfabetizációt), az elemi szocializáció, valamint a professzionalizáció bázisa megteremtésének/kiszélesítésének* feladatait a népiskolai hálózat olyan mértékben aránytalanul látta el, hogy az egységesnek tekintett elemi iskolarendszer maga is legalább két funkcionális egységre tagolódott. Az iskolák többségét kitevő egytanítós, osztatlan tanítási rendű falusi kisiskolákban és a legfeljebb kéttanítós kisvárosi és városi külterületi elemi iskolák tanulói (ezek tették ki a századfordulón és a századelőn még mindig az elemi iskolák 9/10-ed részét – a tanulók 93–95%-a, 2,2 millió fő) csak az bázis-alfabetizáció szintjéig jutottak el. Ezen felül csupán az elemi ismeretek sulykolását és a modernizálódó társadalomban még fontosabbnak tekintett erkölcsi normák és szabályok beidegzését kapták meg itt és még egyszer a vasárnapi ismétlő iskolákban.

A magyarországi iskolarendszer *második funkcionális egységének* tekinthető tehát ez a meglehetősen egyenletesen alacsony színvonalú és rendkívül gyakorlatias jellegű elemi iskolai tömegképzés, amelyik az elemi készségeken, a gyakorlatias életvitelhez szükséges ismereteken túl csupán az uralkodó társadalmi normák és szabályok gondolkodás nélküli követésére trenírozott. Ezen a második funkcionális szinten lényegében az alsó gazdasági/kereskedelmi szakiskolákba járó 60 ezer főnyi tanuló sem jutott túl, tanoncként elsajátított ismereteik csak kis mértékben értelmezhetők a professzionalizáció előrehaladásának.

Valójában tehát a századfordulón a négyosztályos elemi iskolák csekély töredéke, mindössze tanulók átlagosan 3,5%-át oktatók – többnyire a közép- és nagyobb városok belvárosi iskolái – töltötték be egészében a hármas funkciót, az alfabetizációt, az elemi szocializáció, valamint a professzionalizáció bázisa megteremtésének/kiszélesítésének teljes feladat együttesét. Az elemi oktatásnak ez a szegmense szolgált a magyar oktatási rendszer *harmadik funkcionális egységé*ként a professzionalizáció alapozó bázisául, mivel az innen kikerült 3,5–5 majd a világháború előtt 7–8%-nyi (a századfordulón 80 000, a világháború előtti években már 130 000–150 000) *tanuló* tanult tovább a középfokú oktatás valamilyen szintjén. Ezeknek a tanulóknak a pályáját továbbkövetve figyelhetjük meg az iskola-rendszer funkcionális tagozódásának további szintjeit és azok sajátosságait – áttekintve az ipari modernizáció sodrában a társadalmi újraretegződésben, a *társadalmi mobilitásban* betöltött szerepüket.

10. ábra

A közoktatási szintek arányai a tanulólétszám szerint az összes tanuló %-ában (1900)

Az értelmiség rekrutációjáról a kiegyezés előtt

A kiformalódó magyar értelmiség társadalmi forrásait már az 1945s előtti kutatások is igen pontosan megjelölték. *Erdei Ferenc* az 1943–44-ben írt nagy monográfiájában⁴⁷ a modern magyar értelmiség legfontosabb forrásának a 19. század első felére kialakult tradicionális értelmiséget tartotta, amelyben túlsúllyal és minőségadóként szerepelt a nemesség, maga töltve be „uralma értelmiségi szerepeit”, de mellette – alárendelten ugyan – egyre jelentősebbé vált a „nem nemesi rendű honoratior réteg” és a jórészt plebejusi származású egyházi lelkészi és tanítói kar, valamint az uradalmi gazdálkodás értelmisége.⁴⁸ E fő forrás és fejlődésvonal mellé társult az abszolutizmus időszakában az osztrák birodalmi kormányzás soknemzetiségű-nemzetietlen hivatalnoki kara, s a két fejlődésvonal a kiegyezés után egyesülve nemcsak a dualizmus kori értelmiségfejlődés személyi anyagának döntő többségét adta, hanem e fejlődés történelmi hagyományait, társadalmi értékrendszerét is. *Erdei* szerint ezt az örökséget csak az módosította lényegesebben, hogy a dualizmus időszakában az értelmiség kiegészült belső polgári – főként asszimiláns – elemekből is.⁴⁹

Az egyes források arányainak, tényleges jelentőségüknek feltárása annál is fontosabb, mivel pontos ismeretük hiánya gyökeresen eltérő következtetésekhez vezetett és vezethetnek az értelmiség jellegének, társadalmi szerepének megítélésében.⁵⁰

Épp ezért, bár feladatunk csupán a harmadikként megjelölt forrás vizsgálata, meg kell próbálnunk az előző kettőhöz viszonyított nagyságrendjét, jelentőségét megállapítani, hogy értékelésünkben minimálisra szoríthassuk a tévedés lehetőségét.

A 19. század derekán – mint már kiderült – legfeljebb 60–66 000 fő lehetett szellemi foglalkozásban Magyarországon. Azt, hogy ennek az időszaknak az értelmisége milyen társadalmi csoportokból származott – egyet kell értenünk *Vörös Károllyal*,⁵¹ nem lehet pontosan megállapítani, de néhány közvetett jelenség – mint a lelkészi, tanítói pályák plebejus rétegekből táplálkozásának hagyományai, az 1844. évi V. tc. a hivatalviselés kiterjesztése a nem nemesekre, valamint a honoratiorok társadalmi helyzetét rendező kérdések napirendre kerülése⁵² – arra

⁴⁷ *Erdei Ferenc*: A magyar társadalom a két világháború között I–II. Valóság, 1976. 4–5.

⁴⁸ *Ungár László* szerint az 1830-as években a hazai közép- és felsőfokú tanintézetekben tanulók kétharmada már polgár- és paraszteredetű volt. Pontos forrásközlés hiányában adatait nem tudtuk ellenőrizni, állítását azonban mind *Fallenbüchl Zoltán* kutatásai, mind a későbbi időszak forrásai alapján túlzottnak tartjuk. *Ungár László*: Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. Századok, 1942. 327.

⁴⁹ *Erdei Ferenc*: i. m. I. 47–48.

⁵⁰ *Erdei Ferenc*: i. m. *Szekfü Gyula*: Három nemzedék. Bp. 1920.

⁵¹ *Vörös Károly*: A modern értelmiség... 19.

⁵² *Uo.*: 19–20.

vall, hogy az értelmiségi pálya már a forradalom előtt sem volt a nemesség monopóliuma, a szellemi foglalkozásuk egy jelentős hányada került ki a nem nemesek közül. Érdekes a negyvenes éveknek még egy jelenségére felfigyelnünk: kialakult egy elég nagyszámú, értelmiségi képzettségű, de elhelyezkedni nem tudókból álló csoport,⁵³ amely megélhetésének biztosítása érdekében nem mondhat majd nemet az abszolutisztikus kormányzatok által kínált lehetőségekre, mint birtokos társaik.⁵⁴ Ez szinte kizárja annak a valószínűségét, hogy a magyar értelmiség abszolutizmuskori növekedése a birodalom osztrák, cseh-morva, jórészt polgári származású hivatalnoki karából táplálkozott döntő mértékben vagy netán kizárólagosan. Annál kevésbé valószínű ez, mivel – az 1869. évi népszámlálás adatai bizonyítják – az értelmiség abszolutizmuskori növekedésének a köztisztviselőkéhez hasonló mértékű tényezője volt a pedagógusok és a gazdasági tisztviselők gyarapodása! E gondolatmenet végén – bár a kérdéskör még részletes kutatásokat igényel – úgy ítéljük, hogy a kiegyezés évébe lépő értelmiséget nem lehet társadalmi származása vagy a fejlődés „fő vonala” szempontjából egy-két képletűnek tekinteni: ekkor már utánpótlásában legalább a nemességgel egyenlő arányban vettek részt a magyar társadalom polgári-nem nemesi csoportjai is.⁵⁵ A dualizmus időszakában a háromszorosára növekvő értelmiség utánpótlásának fő formája az oktatási rendszeren keresztül zajló strukturális mobilitás⁵⁶ volt. Ennek elemzése a 20. század elején pályán lévő értelmiségiek mintegy háromnegyedének társadalmi származására deríthet fényt – egynegyed részük pedig vagy a kiegyezés előtt vagy más forrásokból került értelmiségi pályára.

⁵³ Varga János: A bihari nemesség hitelviszonyai a forradalom előtt. Történelmi Szemle, 1958. 1–2. sz. 44–45. és 51.

⁵⁴ Ezt a megállapítást igazolja az 1867. évi megyei tisztújítások során a korábbi tisztviselői karból átvett tisztviselők névanyaga is. OL BM-iratok K 148 1867. 4. cs. Ugyanerre a megállapításra jutott Szabad György: A birodalmi kormányzat vezetői „szép számban toboroztak tisztviselőket a hazai nemesi és polgári értelmiség soraiból”, de az igazságszolgáltató szervezetek alsó és középső szintjein is sok kenyérkeresetre szoruló magyar értelmiségi szolgált. Szabad György: i. m. 460. és 489.

⁵⁵ Még a leginkább nemesi hagyományokra épülő megyei köztisztviselői kar esetében is éreztette ez a folyamat hatását: 1867-ben, a tisztújítások után Liptó megye megjelölte tisztviselőinek származását is – ezek szerint közülük 34 volt nemesi, 27 pedig már nem nemesi származású. OL BM-iratok K 148 1867. III. 516–1785.

⁵⁶ Az értelmiségi pályáról való tömegesebb lekerülésről csupán két ízben került sor. Egyik az 1867-es törvényhatósági tisztújítások során az önkényuralmi kormányzatok tisztviselőinek egy részét érintette. A másik: az 1879. évi XVIII. tc. alapján a századfordulóig mintegy 2000 magyarul nem tudó népiskolai tanítót tettek ki állásából. VKM 25. jelentése 774–777.

A KÖZÉPFOKÚ ISKOLARENDSZER SZEREPE
A TÁRSADALOM ÁTRÉTEGZŐDÉSÉBEN A KIEGYEZÉS UTÁN

A kiegyezés után kiépült középszintű oktatási rendszer két nagyobb funkcionális egységre tagolódott. Az érettséginel alacsonyabb középfokú képzést részben a gimnáziumok és reáliskolák alsó osztályai, részben az 1868. évi népiskolai törvénnyel létesített, de tényleges fejlődésnek csak az 1890-es évektől indult polgári iskolák adtak.⁵⁷ Bár az 1883. évi középiskolai törvény szerint a „gymnasiumok- és reáliskolának az a feladata, hogy az ifjúságot magasabb általános műveltséghez juttassa és felsőbb tudományos képzésre előkészítse” – valójában a középiskolák alsóbb osztályai egy alacsonyabb szintű oktatási intézmény feladatát látták el, a tényleges társadalmi igényeknek megfelelően. (Idézi A közoktatásügy Magyarországon, 1908, 113.) Erről tanúskodik, hogy az első osztályokba beiratkozó tanulók hozzávetőlegesen egyötöde jutott el az érettségi vizsgálatokig.⁵⁸ Azt, hogy a tulajdonképpen középiskolák alsóbb osztályainak milyen arányban volt feladata a különböző értelmiségi pályákra készülők képzése, adatok hiányában nem tudjuk megállapítani. Közvetett módon azonban, mivel a polgári iskolák és a középiskolák alsóbb négy osztálya – ha képzésük jellege, területi elhelyezkedésük miatt arányaikban el is tértek – azonos funkciókat töltöttek be, kapaszkodókat nyerhetünk a polgári iskola 4. osztályát végzett tanulók pályaválasztási megoszlásából.

⁵⁷ A polgári iskolák fejlődésének felgyorsulása nem kis mértékben annak köszönhető, hogy a differenciálódó társadalmi igényeknek megfelelően kiépült azoknak a szakiskoláknak és szaktanfolyamoknak a rendszere, amelyekhez az előképzést a polgári iskolák négy osztálya nyújtotta. A szakiskolák közül a legjelentősebbek az ún. felső kereskedelmi iskolák voltak, amelyeket a kultuszminiszter 1895-től érettségi bizonyítványok kiadására is feljogosított.

⁵⁸ Az 1884-ben első gimnáziumi osztályokba beiratkozott 7338 tanuló közül 1891-ben már csak 2198 járt nyolcadik osztályba. A kezdeti lemorzsolódás után a tanulók feljebbvonulásában törésvonal a 4. és 5. osztályok között húzódott, jelezve az alsóbb és felsőbb osztályok funkciói közötti különbséget. A gimnáziumok és reáliskolák jelentős hányada pedig egyáltalán nem is rendelkezett teljes, nyolc osztályos – főgimnáziumi vagy főreáliskolai – szervezettel. Bár a hiányos szervezetű tanintézetek száma fokozatosan csökkent, még az 1905/06-os tanévben is a 170 gimnázium közül 38, a 32 reáliskola közül 7 nem volt teljes. (VKM 20. jelentése II. k. 36.)

7. táblázat

A polgári iskola 4. osztályát végzett tanulók pályaválasztása
Magyarországon %-ban (Horvát-Szlavónia nélkül)

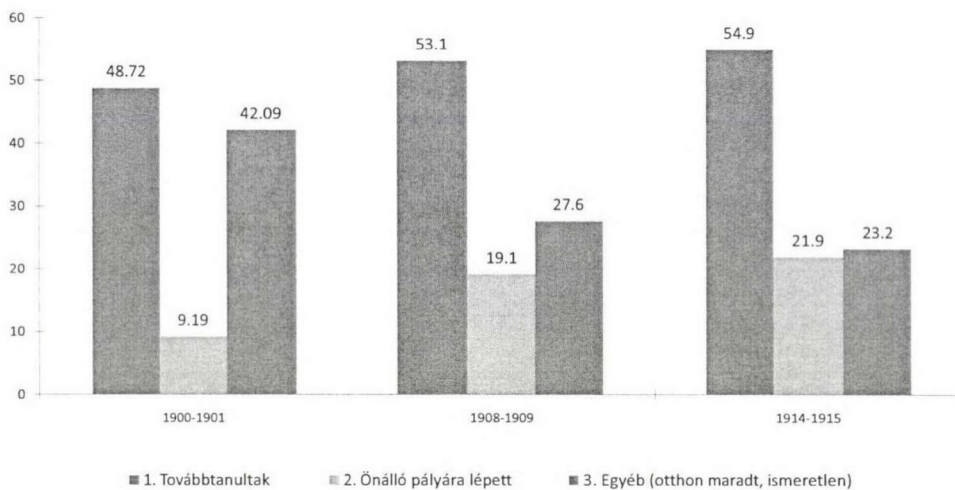
1. Továbbtanult	1900–1901	1908–1909	1914–1915
polgári iskola	6,66	4	2,4
gimnázium		1,4	3,1
reáliskola	3,13	0,2	0,6
felsőbb leányiskola		2,8	1
felső kereskedelmi iskola	12,37	23,5	29,7
tanítóképző	16,93	11,6	11,9
katonai iskola	1,66	0,8	1
szakiskolák	3,96	8,8	4,8
2. Önálló pályára lépett			
mezőgazdasági		1,4	1,7
ipari	2,49	9,2	8,9
kereskedelmi	1,7	4,3	4,2
kishivatalnoki	5	4,2	7,1
3. Egyéb			
otthon maradt	26,8	26,6	22,3
ismeretlen	15,29	1,1	0,9

Forrás: MStÉ új folyam IX. 331., XVII. 363., XXIII. 258.

Mivel a dualizmus első két évtizedében a leánytanulók aránya a középiskola 4. osztályát végzettek között elenyésző volt, becslésünk szerint az összes érettségienél alacsonyabb középiskolai végzettségűek közül az értelmiségi pályára készülőek aránya háromnegyed körül mozoghatott. A századfordulón a leánytanulók számának gyarapodásával ez az arány kétharmadra esett vissza, míg a háború előtti években – a nők fokozódó értelmiségi pályákra kerülésével újra háromnegyedes arányúra növekedett. Míg a nem értelmiségi-tisztviselői pályára törekvők között összességében a legnagyobb tétel az otthonmaradó (családtag) leányok voltak. Az értelmiségi pályák közül is főként a gazdasági jellegű közép- és kistisztviselői, valamint a tanítói pályákra kerültek a közép- és polgári iskola 4. vagy 6. osztályát végzett tanulók.⁵⁹

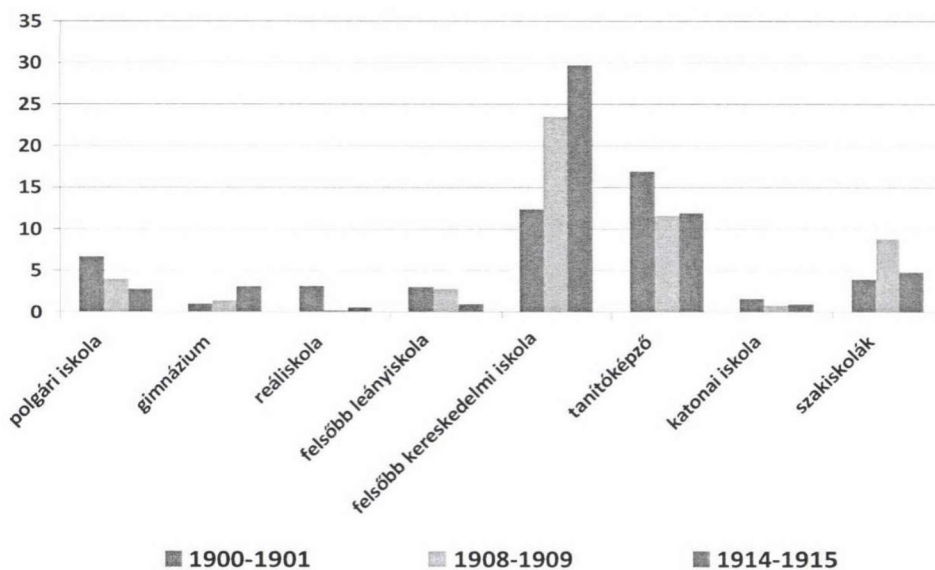
A középszintű oktatási rendszer „másik” funkcionális egysége a gimnázium és reáliskola teljes, nyolcosztályos, érettségig adó csatornája volt. Az érettségig szerzők pályairányultságáról már jóval teljesebb forrásbázissal rendelkezünk.

⁵⁹ Újra hangsúlyozzuk, hogy az 1890-es évektől a „4 középiskolai osztályú végzettség” tartalma módosult a korábbi évtizedekhez képest, mivel tartalmazta – ha formálisan nem is jelölték – szakiskolák és szaktanfolyamok elvégzését is.

11. ábra

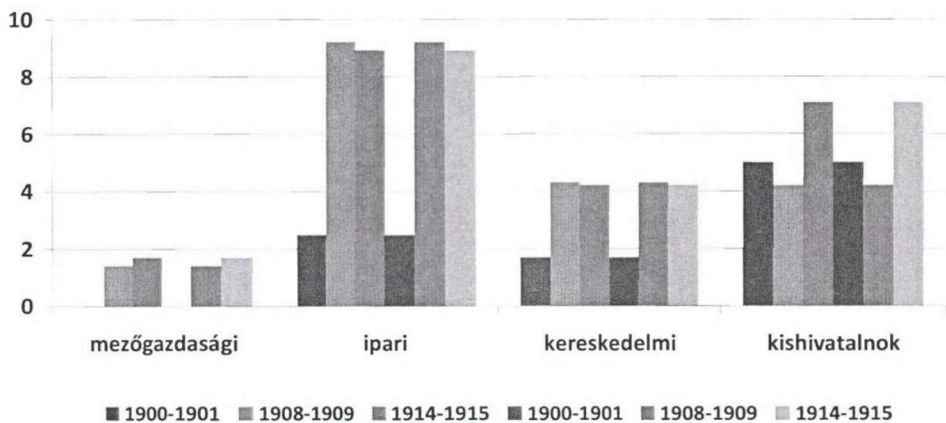
A polgári iskola 4. osztályát végzettek pályaválasztása Magyarországon (%-ban)

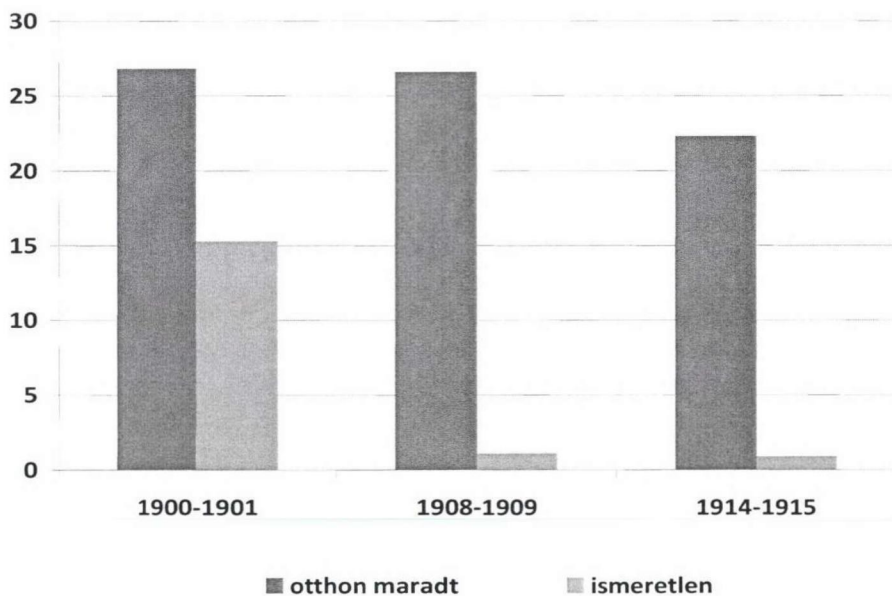
12. a) ábra

A polgári iskola 4. osztályát végzett tanulók pályaválasztása Magyarországon részletesen

1. Továbbtanulók

12. b) ábra
2. Önálló pályára lépők

12. c) ábra
3. Egyéb

8. táblázat

Érettségizettek pályaválasztása Magyarországon

Választott pálya	1880–1881	1887–1888	1890–1891	1894–1895	1900–1901	1908–1909
Teológus	22,59	21,16	18,59	14,1	12,56	11,91
Bölcsész	6,54	4,44	5,05	6,54	10,37	7,77
Jogi	25,4	21,93	26,06	28,39	26,72	21,91
Orvosi	16,5	11,97	10,25	7,67	6,51	12,08
Általános mérnöki	5,98	7,59	7,93	10,58	8,85	5,44
Építész-mérnöki	2,86	1,5	0,96	1,49	0,93	1,16
Gépész-mérnöki	2,76	0,95	1,57	1,49	2,43	3,05
Vegyész-mérnöki	1,12	0,72	0,61	0,69	0,91	1,83
Gazdasági	1,17	9,49	6,36	5,61	4,85	3,72
Erdészeti		3,35	2,63	2,18	1,97	2,52
Bányászati	4,7	0,31	0,45	0,39	0,85	0,86
Ipari	1,38	0,72	0,45	0,36	0,43	1,01
Kereskedelmi		2,32	2,63	2,06	1,55	6,43
Alsóbb hivatalnoki		9,18	7,63	9,05	10,43	12,69
Katonai		4,33	7,63	5,94	5,6	3,61
Művészeti			1,21	0,93	1,33	1,37
Egyéb (nem tisztv.)					3,71	2,67

Forrás: VKM 11. jelentése 248–249.; 17. jelentése II. k. 59–60.; 20. jelentése II. k. 67–68.; 25. jelentése 477–481.; MStÉ új folyam IX. 345., XVII. 386.

Az érettségiző tanulók a középiskolai tanulóknak alig 5%-át tették ki korszá-
kunk egészében. Közülük 1880-ban mindössze 16,25% ment nem értelmiségi pá-
lyára az iskola elvégzése után – a századfordulóra arányuk fokozatosan 10% alá
esett, majd újra lassan emelkedett. Míg azonban 1880-ban a nem értelmiségi fog-
lalkozást választó érettségizettek kétharmada a mezőgazdaságban tevékenyke-
dett tovább, minden valószínűség szerint birtokosként, addig 1908-ban már a ke-
reskedői pályára lépők adták az előbbi kategória majdnem felét. Az érettségizet-
teknek 1880-ban 83,73%-a, 1900-ban 90,35%-a, 1908-ban pedig 85–46%-a *közvet-
lenül vagy felsőfokú képzést biztosító intézményeken keresztül értelmiségi pályákra lé-
pett vagy készült.*⁶⁰

⁶⁰ Fényt vet az érettségivel való elhelyezkedés lehetőségeire az „alsóbb hivatalnoki”
pályára kerülők adatainak további bontása: 1908-ban számuk mindössze 604 volt, közü-
lük közvetlenül hivatalba került 354 (58,61%), míg 250 (41,39%) szaktanfolyamok elvég-
zése után.

A középiskolai és polgári iskolai tanulók pályaválasztási adatainak elemzéséből egyértelműen kitűnik, hogy a dualizmus időszakában mintegy háromnegyedük tanulmányait befejezve értelmiségi pályákon helyezkedett el – tehát társadalmi viszonyaik, azok változásai nagy biztonsággal értelmezhetők az értelmiség utánpótlásának társadalmi viszonyaiként. Bár az általánosítás kissé elmos belső kontúrokat, a jelenség kívánja a határozott megfogalmazást: Magyarországon – ahogyan a régió több más országában is, de a nyugat-európai többségtől eltérően – a középfokú iskolák a mobilitás szempontjából sajátosan csoportspecifikussá váltak, meghatározó társadalmi szerepük a tisztviselő-értelmiség előállítására volt.

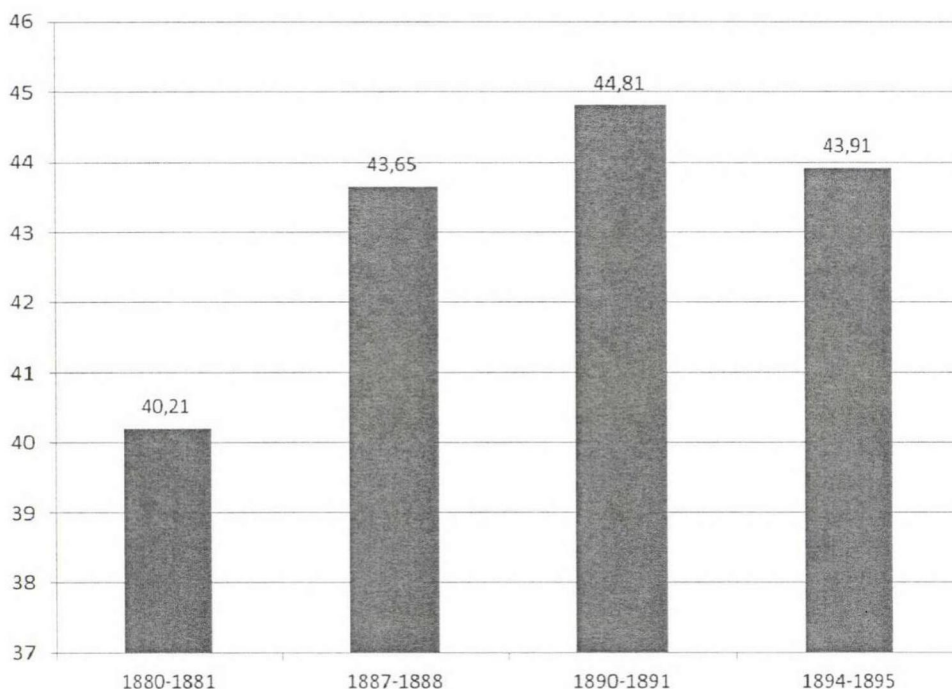
Bár a közép- és polgári iskolai tanulók szociális viszonyairól iskolatípusonként más és más időponttól kezdve állnak rendelkezésünkre források és az e forrásokban használt felvételi módszerek és kategóriák – főként a „társadalmi állás” belső tagolására gondolunk itt – nem alkalmasak minden esetben a tényleges társadalmi csoportok szerinti megoszlás felderítésére, *a folyamat főbb változási tendenciái, annak arányai és jellegzetességei világosan megragadhatók*. A középiskolai tanulók szülei társadalmi állása szerinti megoszlásának változásáról lásd a következő táblázatot.

9. táblázat

*A középiskolai tanulók szülei társadalmi állása szerint,
a tanulók %-ában*

	1880–1881 (100%: 38 567)	1887–1888 (100%: 39 333)	1890–1891 (100%: 42 115)	1894–1895 (100%: 49 382)
1. nagybirtokos és bérelő	19,9	17,79	3,02	3,05
2. kisbirtokos és bérelő	–	–	14,34	14,48
3. nagyiparos és gyáros	–	–	1,09	1,36
4. kisiparos	33,99	33,48	15,3	14,84
5. nagykereskedelmi vállalkozó	–	–	4,93	2,04
6. kereskedő, szatócs	–	–	11,25	11,58
7. köztisztviselő	–	–	14,96	14,19
8. magántisztviselő	4,91	7,5	5,72	5,64
9. katona	–	–	1,06	0,98
10. más értelmiségi (diplomás)	22,81	16,55	18,26	17,51
11. magánzó	–	–	4,81	5,59
12. őstermelésben alkalmazott	–	–	1,59	1,77
13. iparban alkalmazott	–	–	1,1	1,29
14. kereskedelmi alkalmazott	–	–	0,92	1,07
15. személyes szolgálatot telj.	5,91	5,08	4,65	4,62
Összes értelmiségi származású	40,21	43,65	44,81	43,91

Forrás: VKM 11. jelentése 243.; 17. jelentése II. k. 38.; 20. jelentése II. k. 52–53.; 25. jelentése 349–351.

13. ábra

A tisztviselő-értelmiségi családokból származó középiskolai tanulók arányai

Az adatokból három fő tendencia érvényesülése bontható ki:

1. Az értelmiségi foglalkozásúak létszámának dinamikus növekedésével párhuzamosan emelkedett a tanulók között *a tisztviselő-értelmiségi családokból származók* aránya, ez a növekedés azonban csupán néhány százalékos volt, jelezve az értelmiség önreprodukciójának határait.⁶¹ Egészében az a tény, hogy a szellemi foglalkozásúak aránya saját rétegük utánpótlásában a dualizmus első három évtizedében 50% alatt maradt, az értelmiségnek a társadalomra való *nagyfokú nyitottságáról* tanúskodik.
2. Az értelmiségi foglalkozásúak gyors bővülése által nyílt lehetőséget elsősorban a városi polgárság használta ki: *a nem értelmiségi származású tanulók között már 1880-ban másfélszeres többségben voltak a városi polgári rétegekből származók.* Az 1890-es és 1894-es adatokból pedig az is világossá válik, hogy a polgári származású tanulóknak több mint 90%-a *városi közep- és kispolgári családokban* nevelkedett.

⁶¹ Az értelmiségi származásúak közé soroltuk a „magánzó és nyugdíjas” családból származókat is, lévén döntő többségük nyugdíjas közalkalmazott gyermeke.

3. A harmadik nagy tömb értelmezhető talán a legnehezebben társadalomtörténeti szempontból. Ami a statisztikai adatokból is kiderül: a valamilyen földtulajdonnal vagy földbérlettel rendelkező *földbirtokosi és paraszti családokból származó tanulók aránya egyenletesen csökkent 1880–1894 között 19,90%-ról 17,53%-ra; a családtagokkal együtt közel 4,5 milliós agrárproletáriátus részesedése pedig az értelmiség utánpótlásában nem érte el a 2%-ot.*

Bár az abszolút számokat tekintve az agrártársadalom egyes csoportjainak visszaszorulása az értelmiség utánpótlásában *relatív* volt, mindenképpen magyarázatra szorul, hogy a vizsgált időszakban miért változtak meg az értelmiségbe való kerülés esélyei a városi polgárság javára.⁶² Az okok két síkon keresendők: *az oktatási rendszer átalakulásában, valamint a magyar társadalom polgárosodásának sajátosságaiban.* A 19. század első felében a magasabb szintű műveltség megszerzését, a közép- és felsőfokú iskoláztatást rendi jellegű intézkedésekkel korlátozták a társadalom nem nemesi csoportjai számára, ugyanakkor azokra az értelmiségi pályákra, amelyek nem jelentettek vonzerőt a nemesi családok gyermekeinek – pl. lelkészi, néptanítói – ingyenes tanítattással, felekezeti ösztöndíjakkal segítették elő az „alacsonyabb néposztályok” tehetséges gyermekeinek az értelmiségbe való emelkedését. A kiegyezés után kialakuló polgári jellegű iskolarendszer és a kormányzatok liberális oktatáspolitikája a magasabb műveltség megszerzését egyéni elhatározásra bízta, korlátot az egyéni választás elé csupán az egyes társadalmi osztályok *eltérő anyagi lehetőségei, társadalmi értékrendjei és kulturális tradíciói emeltek.*⁶³ Más megfogalmazásban: *a társadalom egyes csoportjainak az értelmiségbe irányuló mobilitási esélyeit a kiegyezést követően polgárosultságuk foka, polgári képességeik – anyagi és mentalitásbeli – mértéke határozta meg alapvetően.* Polgárosodás és magasabb iskoláztatás kapcsolatának ezt a minőségét tükrözi, hogy a magyarországi régiók eltérő társadalm szerkezetéből mindenütt – az országos átlagtól relevánsan nem eltérő arányban – ugyanazon polgári vagy polgárosult társadalmi csoportok gyermekei kerültek a középiskolákba.

A mobilitási esélykülönbségekben a dualizmus első három évtizedében bekövetkezett eltolódásnak az oka tehát az volt, hogy *a középszintű iskolarendszer-*

⁶² 1889-ben 5 középiskolai tanuló jutott 1000 „őstermelőre”, míg ugyanannyi iparosra 19, kereskedőre 66, köztisztviselőre 151, egyéb értelmiségiekre pedig 165 tanuló. (VKM 18. jelentése 137.)

⁶³ „Korszakunk alatt nem találkozunk olyan törekvéssel, amely az egyes társadalmi osztályok vagy csoportok tagjait valamilyen okon megkísérelte volna elzárni a magasabb műveltség megszerzésétől, de olyannal sem, amely az e tekintetben jelentkező igények és törekvések autonóm mozgását anyagi vagy más vonatkozásban elősegítette volna” – állapította meg tanulmányában a dualizmus időszakának oktatáspolitikáját vizsgálva Balogh István. (Balogh 1965, 541–542.)

ben – lényegtelen módosulásokkal – tükröződtek a magyar polgári fejlődés alapvető sajátosságai: a polgárosodásnak a városokra való korlátozottsága, a paraszti polgárosodás megrekedése, a volt kis- és középbirtokos nemesség jelentős hányadának elszegényedése, valamint a koldussorban élő agrárproletáriátus kialakulása. E periódusban a falvak agrárnépessége valójában kiszorult az értelmiségi utánpótlásból, a statisztikai felvételek „kisbirtokos és -bérlő” kategóriájában ugyanis a paraszti rétegeket ténylegesen csupán a mezővárosok kétlaki parasztpolgársága képviselte,⁶⁴ a falvak parasztsága, ha igénye jelentkezett rá, gyermekeit a városi középiskolákban csak a felekezetek papneveldekkel egybekapcsolt ingyenes kollégiumainak, s a kultuszminiszter által szabályozott tandíjmentességnek szűk csatornáját felhasználva taníttathatta ki.⁶⁵ A századfordulótól már forrásaink megengedik, hogy valamennyi középszintű oktatási intézményre kiterjedően követhessük nyomon az értelmiség utánpótlását jelentő tanulók származási viszonyainak változásait.

A századfordulón és az azt követő évtizedben a korábbi tendenciák közül csak a „birtokos és bérlő” családból származó tanulók arányának csökkenése érvényesült töretlenül, sőt ez a tendencia a polgári iskolákban tanulók számának gyors felfutásával még fel is erősödött. Az arányszámok mögött természetesen látnunk kell azt is, hogy abszolút számban a jelzett aránycsökkenés *mérsékelt növekedést* jelentett, ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a kisbirtokos és paraszti családok gyermekeinek relatív mobilitási esélyei romlottak, tehát *egyre kisebb hányadát adták az ipari forradalom kibontakozásának hatására újra dinamikusabban növekvő értelmiségnek.*

⁶⁴ Erre a következtetésre két olyan gimnázium anyakönyveit vizsgálva jutottunk, ahol a „kisbirtokos és bérlő” kategóriába soroltak aránya viszonylag magas volt – s valamennyiük, kivétel nélkül helybeli (hajdúböszörményi, hajdúnánási) családból származott! (Hajdúnánási református gimnázium anyakönyvei HBmL VIII. 61/c.; Hajdúböszörményi református gimnázium anyakönyvei HBmL VIII. 54/c.)

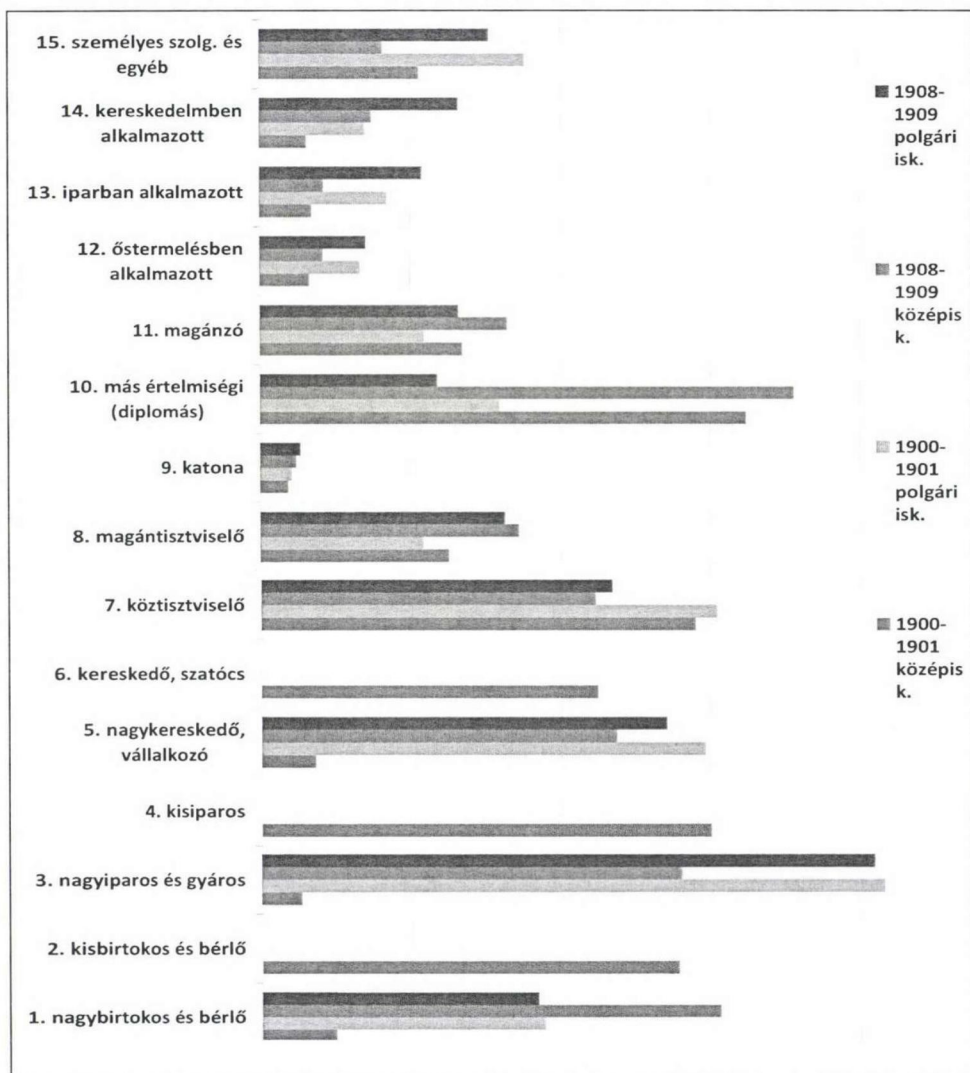
⁶⁵ Az 1880–90-es években egy középiskolai tanuló egy évi taníttatási költségei 100–150 Ft-ra rúgtak (csak tandíj, beiratkozási díj, tanszerek), ám a költségek duplájára emelkedtek, ha a család nem lakott a középiskola helységében. Ugyanis egy szerényebb kollégium évi ellátásának térítése 150 Ft körül volt, de nem számított ritkaságnak 4–500 Ft-os kollégium sem. (Tandíjakról: VKM 25. jelentése 329–334.; Kollégiumi térítési díjakról: uo. 275–276.; A tandíjmentesség feltételeiről: VKM 6. jelentése, 775.)

10. táblázat

A közép- és polgári iskolai tanulók szüleinek
társadalmi állása szerinti megoszlása Magyarországon

Szülők társadalmi állása	1900–1901		1908–1909	
	középiskola	polgári iskola	középiskola	polgári iskola
1. nagybirtokos és bérlő	2,4	9,43	15,33	9,2
2. kisbirtokos és bérlő	13,91			
3. nagyiparos és gyáros	1,3	20,85	14,01	20,5
4. kisiparos	15,01			
5. nagykereskedő, vállalkozó	1,75	14,81	11,86	13,5
6. kereskedő, szatócs	11,22			
7. köztisztviselő	14,47	15,24	11,16	11,7
8. magántisztviselő	6,25	5,44	8,58	8,1
9. katona	0,9	1,	1,15	1,3
10. más értelmiségi (diplomás)	16,24	7,93	17,85	5,9
11. magánzó	6,71	5,46	8,2	6,6
12. őstermelésben alkalmazott	1,61	3,29	2,04	3,5
13. iparban alkalmazott	1,68	4,23	2,07	5,4
14. kereskedelembe alkalmazott	1,52	3,48	3,71	6,6
15. személyes szolg. és egyéb	5,3	8,8	4,1	7,6
100% =	59 302	45 213	67 699	69 588

Forrás: MStÉ új folyam IX. 331. és 342.; XVII. 363. és 379.

14. ábra

A közép- és polgári iskolai tanulók szüleinek társadalmi állása szerinti megoszlása Magyarországon

A polgári iskolai tanulók 1908. évi szociális megoszlására vonatkozó pontosabb statisztikai adatokból már a tényleges társadalmi csoportokra értelmezhető belső arányok is feltárhatók: a 9,2%-nyi, korábban a statisztikák által „birtokos és bérlő” kategóriába sorolt családokból származó tanulók közül nagybirtokos származású volt 0,5%, középbirtokos származású 2,0%, kisbirtokos 5,1%, kertész, halász, állattenyésztő stb. 0,8%, s kisbirtokos-napszámos is 0,8%.

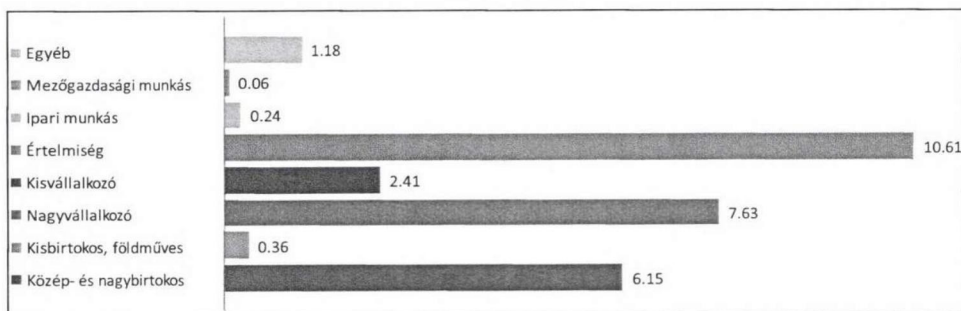
Figyelembe véve a közép- és polgári iskolák eltérő viszonyait is, az összes középszintű oktatási intézményben tanulók között – tehát az értelmiség után-

pótlásában – *nem lehetett több a történelmi nemzeti társadalomból, a volt nemesi-birtokosi családból származók aránya 6–7%-nál a dualizmus utolsó két évtizedében, s ugyanennyire becsülhetjük a valamilyen földtulajdonnal rendelkező gazda, illetve földművelő családokból származók arányát is.*

A szellemi foglalkozású családokból származók aránya a középiskolákban csupán néhány százalékkal emelkedett, míg a polgári iskolákban még 1908-ban sem haladta meg a tanulók egyharmadát. Ennek az okát az értelmiség szociális helyzetének romlásában, s a születések számának csökkenésében kereshetjük.

A századelő nagy jelentőségű változása teljesen új tendenciája a korábbi évtizedekhez képest az önálló egzisztenciával nem rendelkező kispolgári rétegek, valamint a munkásság térnyerése volt. Míg 1890-ben az iparban és kereskedelemben alkalmazott munkások gyermekeinek aránya a középiskolákban mindössze 2,02% volt, addig 1900-ban már 3,2%, 1908-ban 5,78% – a hivatali szolgálkkal és altisztekkel együtt pedig 8,75%! Ennél is nagyobb mértékű volt előretörésük a polgári iskolai tanulók között: 1900-ban arányuk 7,7%, 1908-ban 12% – hivatali altisztekkel és szolgálkkal együtt pedig 16,5%! Ez nem kevesebbet jelentett: *a dualizmus utolsó évtizedében csupán e társadalmi csoportok részesedése meghaladta az agrárnépesség valamennyi csoportjának részesedését az értelmiség utánpótlásában.*

A társadalmi esélyegyenlőtlenség vizsgálata szempontjából talán a leginformatívabb egy szolid reprezentációs index képzése, amely az adott csoport középiskolai arányait viszonyítja a népesség egészében képviselt arányaikhoz.

15. ábra

Társadalmi csoportok reprezentációs indexe a középiskolások körében (1900)

A közép- és polgári iskolai tanulók nemzetiségi és felekezeti viszonyainak elemzése nemcsak az értelmiség reprodukciós folyamatának másik két társadalomtörténeti aspektusára vet fényt, hanem segítséget nyújt az előbbi vázlatos következtetések pontosításához is.

11. táblázat

A tulajdonképpeni középiskolás tanulók nemzetiségi és vallási megoszlásának alakulása Magyarországon (%-ban)

Nemzetiségi eloszlás	1870–1871	1880–1881	1890–1891	1898–1899	1908–1909	1914–1914
magyar	73,56	70,75	72,38	75,55	79,92	83,93
német	12,35	15,3	14,72	12,7	8,83	6,75
román	7,37	6,39	6,42	5,67	6,24	5,37
szlovák	4,13	4,76	3,77	3,27	2,56	1,85
szerb-horvát	1,74	2,2	1,89	1,96	1,87	1,45
kárpát-ukrán	0,86	0,6	0,22	0,19	0,12	0,05
egyéb			0,61	0,66	0,45	0,59
100%	36 464	38 567	42 116	54 676	67 699	76,856
Vallási megoszlás						
római katolikus	45,99	44,08	44,5	43,43	43,46	45,39
görög katolikus	5,3	4,44	4,51	4,32	4,55	4,23
görögkeleti	5,74	5	5,34	5,06	5,48	4,62
ág. evangélikus	12,37	10,81	10,76	10,05	9,2	8,85
református	18,36	14,15	14,02	14,3	14,29	13,99
unitárius	0,97	0,85	0,71	0,71	0,79	0,73
izraelita	11,26	20,26	20,16	22,13	22,23	22,16

Forrás: VKM 1. jelentése 137–166.; 11. jelentése 137–166.; 20. jelentése II. k. 42–47.

A magyar oktatáspolitikai a kiegyezést követő évtizedben nemzetiségi törvény alapján létrejött minimális konszenzus megőrzését tartotta szem előtt, ezért elvetette a nemzetiségek vagy egyes felekezetek oktatásban való részvételének a korlátozását, bízva abban, hogy a társadalmi csoportok nem csupán elfogadják a magyar kultúra elsődlegességét és hegemoniáját, hanem annak társadalmi következményeit is hajlandók lesznek magukévá tenni.

Tarnóczy Gusztáv a képviselőház oktatáspolitikai vitájában így fogalmazta meg – az illúzióktól sem mentes – koncepciót: „Ha hazánkat hatalmasnak, népünket anyagilag fejlődöttnek, tehát boldognak és szabadnak kívánjuk látni: úgy az iskolát kell azon vegytani műhellyé alakítanunk, mely a nemzetiségi és felekezeti ellentéteket elsimítva a különböző elemeket egy egészévé olvassza...” (Képviselőházi Napló, 1872. V. k. 60.) Az iskolarendszer átalakításában azonban a kultuskormányzat lehetőségeit a felekezetek oktatási monopóliuma jelentősen korlátozta, bár sikerült elérnie a felekezeti iskolák megnyitását a nem azonos felekezethez tartozó tanulók részére. A '70-es évek nemzetiségi és felekezeti csoportok számára még így is a kulturális „szabad verseny” éveinek bi-

zonyultak – ezekben az években a nemzetiségek majd mindegyike növelte arányát a középiskolai tanulók között. A legnagyobb mértékben a német anyanyelvűek aránya növekedett – s mivel ugyanebben az időszakban az evangélikus vallásúak aránya csökkent, ám a zsidó vallású tanulók aránya megduplázódott –, úgy véljük, hogy ezt az ekkor még jelentős részben német nyelvű zsidó polgárságnak az értelmiséggé válás útját jelentő iskoláztatásba való fokozottabb bekapcsolódása eredményezte.⁶⁶

12. táblázat

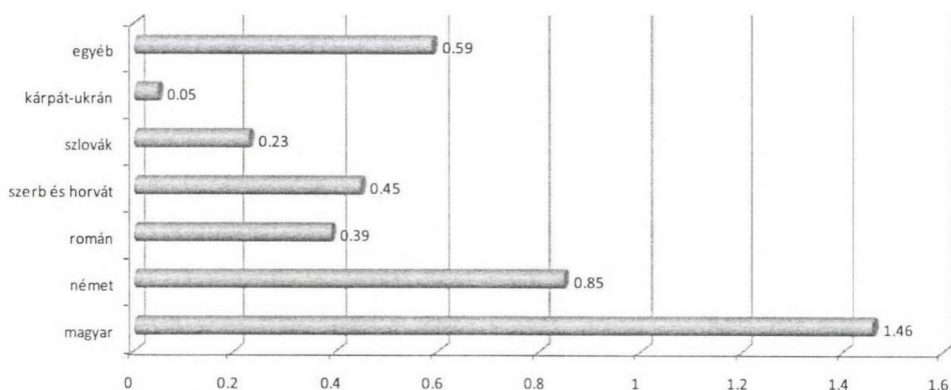
A polgári iskolai tanulók nemzetiségi

és vallási viszonyainak alakulása Magyarországon a tanulók %-ában

Nemzetiségi eloszlás	1908–1909	1914–1915
magyar	81,1	83,13
német	10,7	9,28
román	2,38	2,38
szlovák	2,86	2,67
szerb-horvát	1,93	1,59
kárpát-ukrán	0,08	0,09
egyéb	0,94	0,85
100%	69 588	103 384
Vallási megoszlás		
római katolikus	49,7	52,66
görög katolikus	1,82	2,01
görögkeleti	3,41	3,09
ág. evangélikus	7,49	7,38
református	10,54	11,28
unitárius	0,33	0,34
izraelita	26,09	23,2

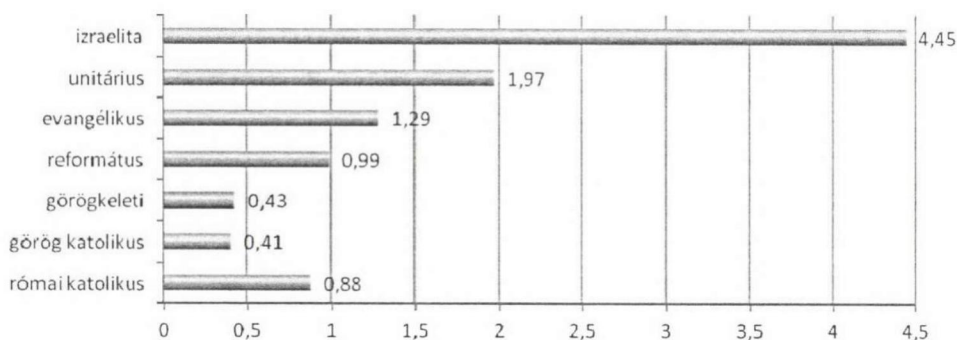
Forrás: MStÉ új folyam IX. 342.; XVII. 362. és 383.; XXIII. 258. és 272.

⁶⁶ E folyamat viszonylag korai beindulását bizonyítja Baja – a jelentős gabona-, fa- és borkereskedelemmel rendelkező város – példája. A többségében német ajkú zsidó lakosság aránya az 1857. évi népszámlálás szerint 8,15% volt. Az 1850-es évek elején a városi gimnáziumban a zsidó tanulók aránya még a lakosságban képviselt arányuk alatt maradt (1852/53. tanév: 7,7%), az 50-es évek közepétől a tanulók aránya már kevéssel meghaladta, majd az 1860-as években megduplázta a zsidó lakosságnak az egész városi népességben képviselt arányát. (1854/55. tanév: 9,72%; 1859/60. tanév: 18,75%; 1869/70. tanév: 18,10%.) (A bajai kir. katolikus főgymnázium értesítői 1852/53., 1856/57., 1869/70.)

16. ábra

Nemzetiségek reprezentációs indexe a középfokú oktatásban (1908/09.)

17. ábra

Felekezetek reprezentációs indexe a középfokú oktatásban (1908/09.)

A fúzió után nem csupán a nagypolitikában erősödtek fel a nacionalizmus felhangjai, hanem az oktatáspolitikában is. Ennek közvetlen oka az a felismerés volt, hogy a masszív nemzetiségi tömbök nem képesek asszimilálódni, míg az egyes nemzetiségek értelmiségét – főként szász, szerb és román nemzetiségét – a felekezetük, autonómiájuk leple alatt, magyarelles szellemben neveli. Az oktatáspolitikai nemzetiségi és felekezeti aspektusának átértékelésére az 1883. évi középiskolai törvény képviselőházi vitája során került sor. A függetlenségi ellenzék részben maximalizmussal, részben a nemzetiségek iránt mutatott gyengeséggel vádolta a kormányt – miközben a hatékony oktatáspolitikai akadályozóját, a felekezeti autonómiát védte: „A középiskola nyújtja az általános műveltséget, s előkészít a magasabb szakképzésre, s azok a néposztályok, melyek

a nemzet szellemi munkáját végzik, a középiskolában nyerik kiképzésüket. [...] Előttem, a ki gyakorlati szempontból tekintem a dolgot, tisztán áll, hogy a nem magyar lakosság tömegének megmagyarosítása lehetetlen, még ha a fennálló közjogi akadályokat elhárítjuk is. De ez nem veszély ránk nézve s nem akadálya a nemzetkulturai egység megalkotásának... Az alsó néposztályok helyi életet élnek, nagyobb egységek, tágabb közösségek nem férnek bele a szűk eszmekörbe, melyben szellemük mozog, s ezért a nemzeti mozgalmakban nem jut nekik soha a kezdeményezés szerepe. [...] De arra következtetesen törekednünk kell, hogy a szellemi munkával foglalkozó osztályok oktatásában gondoskodjunk a magyar nyelv ismeretének s a hazafias szellem terjesztésének biztosítékairól.”⁶⁷ A kormányzat elfogadta az ellenzék érvelését, de diszkriminatív, a nemzetiségek iskoláztatását korlátozó kivételes intézkedéseket nem volt hajlandó hozni. A felekezetek oktatási monopóliumának átfogó korlátozásával, az állam főfelügyeleti jogának érvényesítésével látta célkitűzéseit megvalósíthatónak.

Az 1883. évi XXX. tc. által kialakított középszintű oktatási rendszer lényegében a dualizmus végéig változatlanul funkcionált. A mindenkori kultuskormányzat által irányított, széles jogkörrel felruházott tankerületi főigazgatóságok, a tanárok kinevezésébe való beleszólás lehetősége, az érettségi vizsgákon kötelezővé tett magyar nyelv elsajátításának miniszteri biztosi ellenőrzése, a tankönyvek cenzúrája stb. valóban jobban megfelelt az oktatáspolitikai *asszimilációt segítő stratégiájának*, mint a konfliktusokat szülő kivételes, diszkriminatív rendelkezések és törvények, mivel ezeknek az eszközöknek a birtokában rugalmasan igazodhatott a nemzetiségi és felekezeti csoportok értelmiségi pályákra törekvő rétegeinek asszimilációs hajlandóságához, ahhoz a hajlandósághoz, amelyet amúgy is rendkívüli mértékben presszionált az uralkodó magyar nemzetiség értelmiségébe való emelkedés lehetősége és – a teológiai akadémiák kivételével – a nemzetiségi nyelvű felsőoktatás hiánya.

Az oktatáspolitikai és a céljaihoz igazodó oktatási rendszer *hatékonyágát* azonban a kultuskormányzat rendelkezésére álló eszközök csak részben biztosíthatták, sikerét és sikertelenségeit *alapvetően* az egyes nemzetiségi és felekezeti csoportok polgárosodási folyamata, önállósági törekvéseik, illetve azok különbözősége határozták meg. Azoknak a csoportoknak ugyanis, melyek társadalmi felemelkedésük útját az integrációban keresték – zsidó, részben német és szlovák –, polgárosultsága a dualizmus időszakában magasabb fokot ért el, mint az integrációval ellentétes törekvéseket hordozó román, szerb nemzetiségeké, kivéve a szászságot.

⁶⁷ Grünwald Béla, Képviselőházi Napló, 1881–84. 11. k. 28–29. Grünwald Béla még Kasszandra-jóslattal is próbálta presszionálni a kultuszminisztert: a gyengeség „sok magyar állampolgár életébe fog kerülni, s a jövő nyomorúságai fogják megmutatni, mily nagy tévedés volt az engedékenységg”.

Polgárosultságuk fokának különbözőségét közvetlenül és az oktatási rendszeren belül is mérhetjük az *elemi iskoláztatásban való részvételi arányaikon* – mégpedig különösebb módosító tényezők nélkül, hiszen az elemi oktatás nem csupán törvény által kötelező volt valamennyi társadalmi csoport számára, de kiteljesítése az oktatáspolitikai egyik alapvető célkitűzését is jelentette.

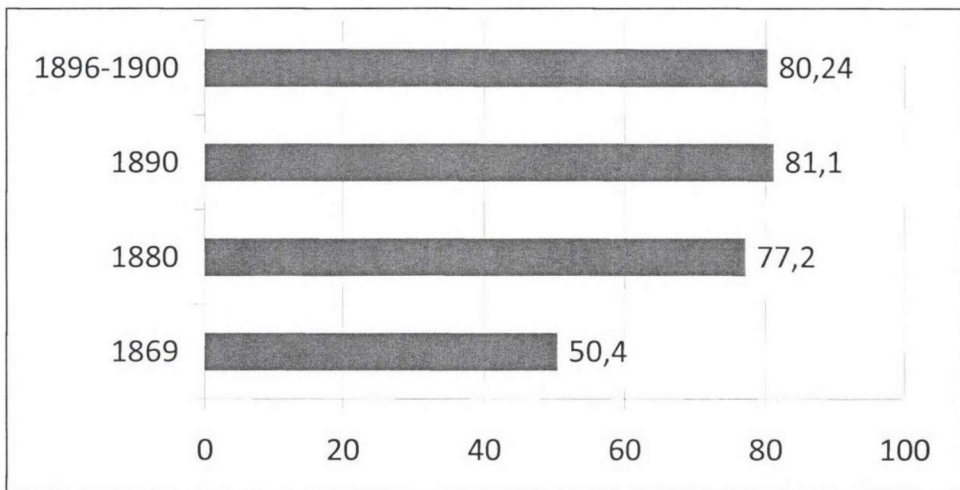
13. táblázat

Tankötelesek és ténylegesen beiskolázottak aránya

nemzetiség és felekezet szerint Magyarországon, az adott csoport %-ában

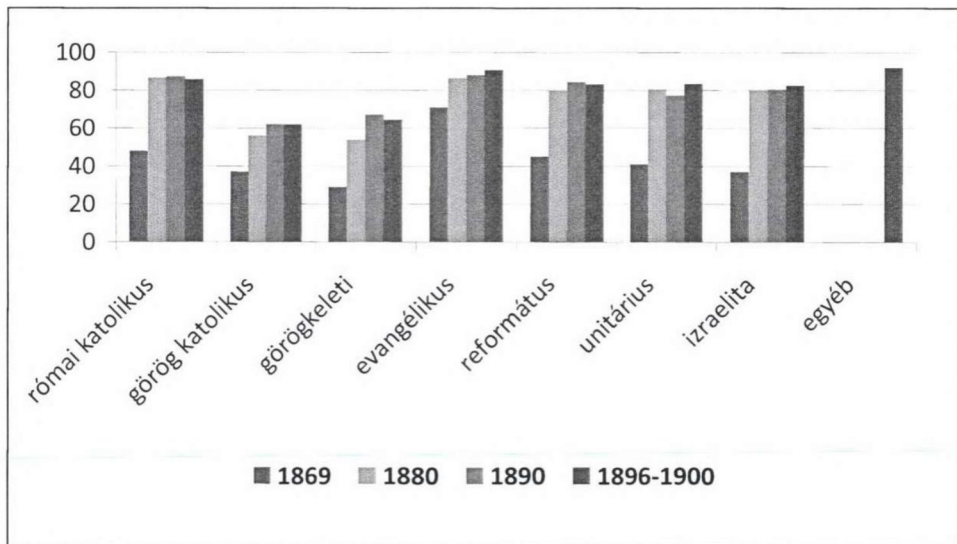
Nemzetiség	1869	1880	1890	1896–1900
magyar	53,9	82,3	85,6	84,22
német	68,5	86,7	90,8	91,59
román	30,3	53,7	60,8	60,05
szlovák	51	84,4	84,7	85,54
horvát	51,4	79,4	83	77,27
szerb	36,5	80,8	78,3	79,21
kárpát-ukrán	41,9	59,5	64,4	59,66
egyéb (olasz)				93,15
Országos átlag:	50,4	77,2	81,1	80,24
Felekezet				
római katolikus	48	86,7	87,3	85,82
görög katolikus	37	56,2	62,2	62,13
görögkeleti	29	53,9	67,3	64,42
evangélikus	71	86,6	88,1	90,79
református	45	80,2	84,4	83,36
unitárius	41	80,7	77,4	83,59
izraelita	37	80,4	80,5	82,63
egyéb				92,23

Forrás: VKM 25. jelentése 719–720.; MStÉ új folyam IX. 316–317.

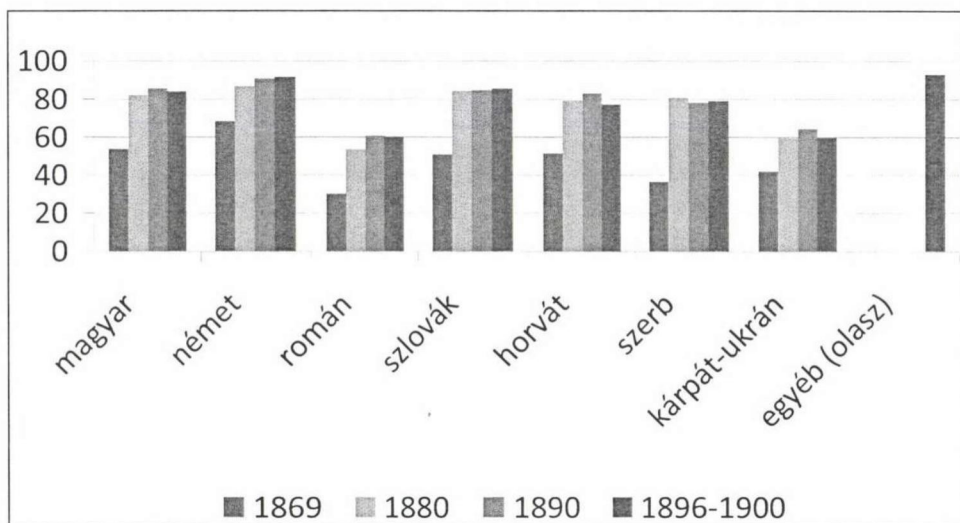
18. ábra

A tanköteles korúak és ténylegesen beiskolázottak arányának alakulása Magyarországon (országos átlag, %-ban)

19. ábra

A tanköteles korúak és ténylegesen beiskolázottak arányának alakulása Magyarországon felekezetenkénti megoszlásban, %-ban

20. ábra

A tanköteles korúak és ténylegesen beiskolázottak arányának alakulása Magyarországon nemzetiségenkénti megoszlásban, %-ban

A polgárosodás nemzetiségi-felekezeti sajátosságai és a kormányzatok asszimilációt segítő oktatáspolitikája eredményeként a középiskolai tanulók között a magyar anyanyelvűek aránya 1880-tól fokozatosan emelkedett: a világháború kitörésének évében már meghaladták az összes középszintű oktatási intézményben tanulók *öthatodát*, míg a magukat nem magyar anyanyelvűnek vallók összességében nem érték el az *egyhatodos* arányt. Az asszimiláció tényleges méreteire azonban ezekből az adatokból nem derül fény, hiszen a magyar anyanyelvűnek vallása nem árulkodik sem az eredeti anyanyelvről – ha nem magyar volt –, sem az asszimiláció folyamatának előrehaladottságáról, domináns belső „fokozatáról”, de arról sem, hogy a nemzetiségi anyanyelvű tanulók milyen arányban és szinten beszéltek magyarul. Az asszimiláció méreteire a nyelvvismeretekre vonatkozó gyér forrásokból próbálunk meg következtetni. 1890-ben, a folyamat középső pontján a középiskolai tanulóknak közel 60%-a beszélt *csak magyarul*, míg a magyar nyelvet egyáltalán nem ismerők aránya 5% (!) körül mozgott.⁶⁸ Ez azt mutatja, hogy ebben az időszakban a tanulók megközelítően egyharmada élhetett a *kettős kötődés fázisában*, s úgy véljük – a polgári iskolák adatait is figyelembe véve –, hogy a dualizmus időszakának egészében az értelmiségi pályákra kerültek között 40% körül lehetett az asszimilánsok aránya, s többségük esetében a századelő évtizedeire az asszimilációs folyamat már a befejező szakaszába jutott.

⁶⁸ VKM 25. jelentése 420–433.

A magyar nyelvet és kultúrát elsajátítók döntő többsége a zsidó és nem szász német városi polgári családokból került ki, de jelentős volt a szlovák, sőt szerb és román asszimilánsok aránya is az értelmiségiek között. Az utóbbi nemzetiségi csoportok értelmiségjelöltjeinek dilemmáját és választási típusait plasztikusan érzékeltetik a görögkeleti román középiskolák – elkülöníthető – adatai. A román anyanyelvű tanulóknak csupán *egynegyede* választotta a román tanítási nyelvű iskolákat, mivel ezek zsákutcát jelentettek a modern értelmiségi pályák felé, s *háromnegyedük* magyar nyelvű intézetekben tanult. A görögkeleti egyház így még lelkesíti és népiskolai tanítói karának utánpótlásában is nehézségekkel küszködött, s olyan társadalmi rétegekből volt kénytelen rekrutálni őket, amelyek gyermekeik taníttatását saját erejükből nem tudták volna finanszírozni: a görögkeleti középiskolákban volt a legmagasabb a paraszti családokból származó tanulók aránya – 35,12%! –, miközben ugyanezek az iskolák biztosították a legnagyobb tandíjmentességet – 25% – és adták az egy főre jutó legnagyobb ösztöndíjat.⁶⁹

Összegzés

A magyar oktatási rendszer funkcionális tagolódásának legsóbabb „egysége” (1.) az elemi iskolás tankötelezett korosztály az első világháború előtt még mindig egyötödét alkotta a tanköteles korosztálynak, e szintnek a szereplői a jelentős hazai fejlődés ellenére teljesen kimaradtak az iskolarendszerekből, analfabétaként az ipari modernizáció előtti időszak zárványaként sodródtak az átrétegződés folyamataiban a felfelé irányuló mobilitás legcsekélyebb esélye nélkül. Az elemi iskolai képzés döntő többsége (2.), a tanköteles korosztály négyötödének több mint 90%-át befogadva – főként a településhierarchia alsóbb szintjeinek falusi kisiskolái és az egytanítós városi peremterületi iskolák – az elemi szocializáció és a bázis-alfabetizáció szerepét látták el. Az elemi iskolákból kerültek csupán 5–10%-a tanult tovább az iskolarendszer további szintjein (3.).

A középfokú képzés iskolái (4. és 5.) – a település hierarchián felfelé haladva, a fővárosban és a hazai középvárosokban kiteljesedett funkcionális tagozásban és feladatmegosztásban – döntő mértékben az ipari modernizáció és a sajátos bürokratikus polgárosodás főszereplőjének, a tisztviselő-értelmiségnek az utánpótlását végezték, a tárgyi szakszerűség mellé emelve az uralmi szakszerűséget, az „úri és művelt középosztály” norma- és értékrendjének elsajátíttatását. Bár a hazai társadalom-történetírás szent tehene az a megállapítás, hogy a közjogi rendiség lebontása után a kutyaőr helyébe az érettségi lépett,

⁶⁹ VKM 25. jelentése 328–329., 344., 404.

14. táblázat

A magyar oktatási rendszer funkcionális szintjeinek vázlata

az 1. világháború előtti időszakban

Szintek	Iskolarendszer elemei	Társadalmi funkció	„Termék”	Nagyságrend
6.	Felsőoktatás: ▪ egyetemek; ▪ szakfőiskolák; ▪ akadémiák; ▪ tanárképzés.	Elitképzés, értelmiségi „felső ezer”, szocializáció: „úri és művelt” középosztály, úriemberek rendje – erős rendies határ átlépése, párbajképesség, mintaadó csoport	Elitek	Érettségizettek kétharmada
5.	Felső középiskolai szint (érettségivel): ▪ tulajdonképpen középiskolák felső négy osztálya (főgimnázium, főreáliskola); ▪ felső kereskedelmi; ▪ kisdédóvóképzés, tanítóképzés (érettségi nélkül).	Általános műveltség, tárgyi és uralmi szakszerűség, szocializáció: „úri és művelt” középosztály, úriemberek rendje – erős rendies határ átlépése, párbajképesség	▪ Értelmiségi és tisztviselői réteg zöme, ▪ Vállalkozó polgárság középső/felső sávjai	Középfokú tanulói népesség átlagosan egyharmada
4.	Alsó középiskolai szint: ▪ Tulajdonképpen középiskolák alsó négy (esetleg hat) osztálya („csonka” gimnázium, reáliskola), ▪ polgári iskola négy (hat) osztálya	Általános műveltség, tárgyi és uralmi szakszerűség alsó sávja szocializáció: „úri és művelt” középosztály, úriemberek rendje – gyenge rendies határ átlépése	▪ Értelmiségi és tisztviselői réteg alsó sávjai ▪ Vállalkozó polgárság alsó/középső sávjai	Középfokú tanulói népesség átlagosan kétharmada
3.	Elemi népiskolai hálózat többségében városi osztott tanítású iskolái	Alfabetizáció, szocializáció, professzionalizáció alapozása	továbbtanulók	Elemi iskolai tanulók átlagosan 5–10%-a
2.	Elemi népiskolai hálózat - falusi kisiskolái, városi peremterületi iskolák	Bázis-alfabetizáció, elemi szocializáció		Elemi népiskolai tanulók 95–90%-a
1.	Negatív szint: iskolarendszerű oktatásból kimaradtak, kirekedtek	Analfabétizmus újratermelődése, archaikus szocializáció		Tanköteles korú népesség átlagosan egyötöde

a középfokú iskolák társadalmi szerepének a vizsgálata azt mutatja, hogy az érettségi valóban az új úri rendbe való belépést biztosította, a középfokú iskolák alsó négy osztályának az elvégzése – megtoldva szaktanfolyammal vagy éppen tanítóképzővel – a középiskolai tanulók közel kétharmadának már a tisztviselő-értelmiségi réteg alsó szintjeire való lépést nyitotta meg, és egy tágabban értelmezett úriemberség státuszával ruházott fel. A település hierarchia kisvárosi szintjein sokszor az egyetlen „csonka” gimnázium, reáliskola vagy éppen a polgári iskola töltötte be ugyanazt az egymásba torlódó társadalmi szerepet.

A hazai oktatási rendszer önmagában nem korlátozta, inkább csak kanalizálta a polgárosodó társadalom társadalmi mobilitás folyamatait, a közép- és felsőfokú iskolarendszer preferálta – a településhierarchián felfelé menve erősödő mértékben – városi helyi társadalom csoportjait, ami tükröződött a tisztviselő-értelmiség utánpótlásában. (Vö. Ladányi 1969; Mazsu 1980 és 1997; Tímár 1991; Karády 1997.)

FORRÁSOK

Levéltári források

Hajdúböszörményi református gimnázium anyakönyvei HBmL VIII. 54/c.
Hajdúnánási református gimnázium anyakönyvei HBmL VIII. 61/c.

Egyéb források

A közoktatásügy Magyarországon. (1908) Budapest, k. n.

A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 1–26. jelentése. [VKM 1–26. jelentése.] 1–3. Pest, 1870–1873, 4–26. Budapest, 1874–1897.

BALOGH ISTVÁN (1965): A paraszti művelődés. In: SZABÓ ISTVÁN (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*, II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 541–542.

HANÁK PÉTER (1974): Polgárosodás és asszimiláció a 19. században. *Történelmi Szemle* XVI. évf. 4. sz. 513–537.

HANÁK PÉTER (1978): Magyarország társadalmi a századforduló idején. In: HANÁK PÉTER (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 403–517.

KARÁDY VIKTOR (1997): Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskolázás minőségi egyenlőtlenségei. In: KARÁDY VIKTOR: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Replika Kör, 111–130. *Képviselőházi Napló*, V. (1972) Budapest

Képviselőházi Napló, XI. (1881–1884.) Budapest

KISS ÁRON (1881–1883): *A magyar népiskolai tanítás története*, I–II. Budapest

- LADÁNYI ANDOR (1969): A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében. Budapest, Fővárosi Pedagógiai Kutatóközpont. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, IX., XVII., XXIII. Budapest, KSH
- MAZSU JÁNOS (1980): A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái. *Történelmi Szemle* XX. évf. 2. sz. 289–308.
- MAZSU JÁNOS (1997): *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825–1914*. New York, Columbia University Press
- MAZSU János (2000): Az oktatás társadalmi funkcióinak átalakulása Magyarországon a hosszú 19. században. In: PÜSKI LEVENTE–TÍMÁR LAJOS–VALUCH TIBOR (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a 20. századi magyar történelemben*, II. Debrecen, KLTE Történelmi Intézet, 185–200.
- Statisztikai közlemények. A hazai állapotok ismeretének előmozdítására kiadja a Magyar Tudományos Akadémia statisztikai bizottsága.* Pest, 1861, 1–2., 1862, 3–4., 1863, 5., 1864, 6.
- TÍMÁR LAJOS (1991): A középfokú iskolarendszer modernizálása és a társadalmi mobilitás konfliktusai Budapesten 1873–1943 között. In: Á. VARGA LÁSZLÓ (szerk.): *Társadalmi konfliktusok. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16.)* Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 253–267.
- VÖRÖS KÁROLY (1989): Az oktatásügy reformja. *Magyar Tudomány* CL. évf. 10–11. sz. 889–902.

A DIPLOMÁS ÉRTELMSÉG REKRUTÁCIÓJÁNAK SAJÁTOSSÁGAI AZ I. VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI ÉVTIZEDEKBEN

E tanulmány két, a dualizmus kori iskolarendszer alsó (elemi iskolai) és középiskolai szintjének társadalmi szerepét vizsgáló előző íráshoz⁷⁰ kapcsolódva tekinti át a felsőoktatás szerepét a hazai társadalom dualizmus kori újrarátegződésében.

A 20. század elejére kiteljesedett magyar iskolarendszer kialakulásában az évszázados lassú, építkező mozgásfolyamatokat a reformkorban erőteljes erjedés, majd a 19. század derekától gyors növekedés-modernizálódás váltotta fel.⁷¹

Az intézményirányítás, a tanügyi szabályozás szerint hármas tagozódású – népoktatási, középfokú, felsőfokú – magyar oktatási rendszer az ipari modernizáció és a társadalom fejlődése igényeinek megfelelően a világháború előtti évtizedre belsőleg rendkívül tagolttá vált, az iskolarendszerű oktatást ráadásul a szakirányú képzés és továbbképzés rövidebb időszakú, tanfolyam jellegű hálózata egészítette ki.

⁷⁰ *Mazsu János*: Az oktatás társadalmi funkcióinak átalakulása Magyarországon a hosszú 19. században. In: Püski-Tímár-Valuch (Szerk.) *Politika, gazdaság és társadalom a 20. századi magyar történelemben* II. Debrecen, 2000. 185–200. *Mazsu János*: Oktatási rendszer és társadalmi mobilitás az I. világháború előtt – Honnan rekrutálódott a tisztviselő-értelmiség? In: Pusztai Gabriella-Rébay Magdolna (Szerk.) *Kié az oktatáskutatás? – Tanulmányok Kozma Tamás 70. születésnapjára*. Debrecen, 2009. 86–105.

⁷¹ Statisztikai közlemények. A hazai állapotok ismeretének előmozdítására kiadja a Magyar Tudományos Akadémia statisztikai bizottmánya. Pest, 1861, 1–2., 1862, 3–4., 1863, 5., 1864, 6. A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 1–26. jelentése VKM 1–26. jelentése, 1–3. Pest, 1870–1873., 4–26. Budapest, 1874–1897. *Kiss Áron*: A magyar népiskolai tanítás története I–II. Budapest, 1981–83. *Ladányi Andor*: A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében. Budapest, 1969. *Vörös Károly*: Az oktatásügy reformja. Magyar Tudomány, 1989/10–11. 889–902. *Mazsu János*: Az oktatás társadalmi funkcióinak átalakulása Magyarországon a hosszú 19. században. In: Püski-Tímár-Valuch (Szerk.) *Politika, gazdaság és társadalom a 20. századi magyar történelemben* II. Debrecen, 2000. 185–200.

Az elemi és középfokú oktatás szerepe a társadalmi átrétegződésben

Ha a társadalom átrétegződésében játszott szerepe felől közelítünk a dualizmus kori magyar iskolarendszerhez, akkor a funkcionális tagozódásnak egy, a hármas tagozódástól jelentősen eltérő szerkezete tűnik elő.

A korábban publikált írásaim következtetése, hogy az I. világháború előtti évekre kialakult hazai iskolarendszer társadalmi funkciói szempontjából legalább hat nagyobb szerkezeti egységre tagolódott.

A funkcionális tagolódás legalsóbb, virtuális „egysége” (1.) az elemi iskolás tankötelezett korosztály még mindig egyötöde volt, e szintnek a szereplői a jelentős hazai fejlődés ellenére teljesen kimaradtak az iskolarendszerből, analfabétaként az ipari modernizáció előtti időszak társadalmi zárványaként sodródtak az átrétegződés folyamataiban a felfelé irányuló mobilitás legcsekélyebb esélye nélkül.

Az elemi iskolai képzés döntő többsége (2.), a tanköteles korosztály négyötödének több mint 90%-át befogadva – főként a településhierarchia alsóbb szintjeinek falusi kisiskolái és az egytanítós városi peremterületi iskolák – az elemi szocializáció és a bázis-alfabetizáció szerepét látták el. Belőlük kerültek ki a polgárosodó társadalom alsóbb osztályai.

Az elemi iskolákból kikerültek csupán 5–10%-a tanult tovább az iskolarendszer további szintjein (3.). Az ő társadalmi mobilitásuk vizsgálható lényegében a középfokú iskolák tanulóinak viszonyait kutatva.

15. táblázat

Szintek	Iskolarendszer elemei	Társadalmi funkció	Társadalmi „termék”	Nagyságrend
3.	Elemi népiskolai hálózati többségében városi osztott tanítási iskolái	Alfabetizáció, szocializáció, professzionizáció alapozása	továbbtanulók	Elemi iskolai tanulók átlagosan 5–10%-a (kiegyezéstől a világháborúig fokozatosan növekedve)
2.	Elemi népiskolai hálózati falusi kisiskolái, városi peremterületi iskolák	Bázis-alfabetizáció, elemi szocializáció	alsóbb néposztályok	Elemi népiskolai tanulók 95–90%-a (kiegyezéstől a világháborúig fokozatosan csökkenve)
1.	Negatív szint: iskolarendszerű oktatásból kimaradtak, kikeredtek	Analfabétizmus újratermelődése, archaikus szocializáció	történelmi zárvány – leszakadók	Tanköteles korú népesség átlagosan egyötöde

A középfokú képzés iskolái (4. és 5.) – a településhierarchián felfelé haladva, a fővárosban és a hazai középvárosokban kiteljesedett funkcionális tagozódásban

és feladatmegosztásban – döntő mértékben az ipari modernizáció és a sajátos bürokratikus polgárosodás főszereplőjének, a tisztviselő-értelmiségnek az utánpótlását végezték, a tárgyi szakszerűség mellé emelve az uralmi szakszerűséget, az „úri és művelt középosztály” norma- és értékrendjének elsajátíttatását. Bár a hazai társadalomtörténetírás szent tehene az a megállapítás, hogy a közjogi rendiség lebontása után a kutyabőr helyébe az érettségi lépett, a középfokú iskolák társadalmi szerepének a vizsgálata azt mutatja, hogy az érettségi valóban az új úri rendbe valóbelépést biztosította, a középfokú iskolák alsó négy osztályának az elvégzése – megtoldva szaktanfolyammal vagy éppen tanítóképzővel – a középiskolai tanulók közel kétharmadának már a tisztviselő-értelmiségi réteg alsó szintjeire való lépést nyitotta meg, és egy tágabban értelmezett úriemberség státuszával ruházott fel. A településhierarchia kisvárosi szintjein sokszor az egyetlen „csonka” gimnázium, reáliskola vagy éppen a polgári iskola töltötte be ugyanazt az egymásba torlódó társadalmi szerepet.

16. táblázat

Szintek	Iskolarendszer elemei	Társadalmi funkció	Társadalmi „termék”	Nagyságrend
5.	Felső középiskolai szint (érettségivel) - Tulajdonképpen középiskolák felső négy osztálya (főgimnázium, főreáliskola) - Felső kereskedelmi - Kisdédóvóképzés, tanítóképzés (érettségi nélkül)	Általános műveltség, tárgyi és uralmi szakszerűség szocializáció: „úri és művelt” középosztály, úriemberek rendje – erős rendies határ átlépése, párbajképesség	- Értelmiségi és tisztviselői réteg zöme - Vállalkozó polgárság középső/ felső sávjai	Középfokú tanulói népesség átlagosan egyharmada
4.	Alsó középiskolai szint - Tulajdonképpen középiskolák alsó négy (esetleg hat) osztálya („csonka” gimnázium, – reáliskola) - Polgári iskola négy (hat) osztálya	Általános műveltség, tárgyi és uralmi szakszerűség alsó sávja szocializáció: „úri és művelt” középosztály, úriemberek rendje – gyenge rendies határ átlépése	- Értelmiségi és tisztviselői réteg alsó sávjai - Vállalkozó polgárság alsó/középső sávjai	Középfokú tanulói népesség átlagosan kétharmada

A hazai felsőoktatás szerepének sajátosságai a társadalmi átrétegződésben

A felsőfokú oktatás rendszere ment át talán a legnagyobb változáson a világháború előtti évtizedekben. A középkorból átlépett, kifejlett formájában általában három évfolyamos *jogakadémiákat* és *teológiai akadémiákat* új korszak oktatáspolitikája is támogatja, megpróbálkozik a négy éves tanulmányi idő általánossá tételével és a képzés színvonalának az emelésével. Ezek az akadémiák azonban a világháborúig nem váltak többségében igazán korszerű szakfőiskolákká. A kortársak a „mezei jogászképzés” elnevezéssel illetve minősítették a jogakadémiák színvonalát, a teológiai képzés szintje pedig a fenntartó felekezetek szerint mutatott kisebb-nagyobb ingadozást. A közigazgatásban a képesítési szabályok szigorodása miatt a jogakadémiai végzettség(certificate) elfogadottsága egyre inkább hanyatlott, ami a jogakadémiákról a tudományegyetemek jogi karai felé terelte a hallgatókat. Gyors fejlődést mutattak viszont a gazdaság modernizációjával szorosabb kapcsolatban álló *műszaki, mezőgazdasági (ún. gazdasági) és a kereskedelmi szakfőiskolák*.

A magyar reformkorban alapított középszintű *József-ipartanodát* még a kiegyezés előtt az osztrák oktatási kormányzat fejlesztette szakfőiskolai szintre (polytechnikum), 1871-ben pedig egy újabb fejlesztés lépcsőfokaként egyetemi rangra emelkedett ez az intézmény. Kebelén belül, ha nem is a tudás egyetemlegessége, de a műszaki ismeretek viszonylagos teljessége magas szintű otthonra talált: mérnöki, gépészmérnöki, építészmérnöki és vegyészeti szakosztályokban három éves specializációval, olyan egyéves általános képzés (ún. előképzés) bázisán, amelyben mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi ismereteket is oktattak. 1883-ban a képzés idejét négyre emelték, beolvasztva az előképző osztályt, és a diploma megszerzését különleges záróvizsgák letételéhez köötték. Az egyetemi rangra emelkedéskor 511 hallgatót foglalkoztató intézménybe a világháború előtti években már közel kétezer hallgató járt. A budapesti a századfordulóra a világ harmadik legjelentősebb műszaki egyetemévé vált. (Ekkor építeni kezdett új kampuszának méretei, városközponti helye máig árulkodnak a századfordulós dinamizmusról.)

A felsőfokú selmeci *Bányászati Akadémiához*, a magyaróvári (mező-)Gazdasági Akadémiához felzárkóztak a századelőig az *állatorvosi főiskola* és négy nagyobb város korábban középfokú gazdasági tanintézetei. A *kereskedelmi akadémiákat* a középfokú szakképzés bázisán hozták létre Budapesten és Kolozsvárott, a *Keleti kereskedelmi tanfolyam* és a *Fiumei kiviteli akadémia* már a külkereskedelem fellendülésének az igényeit kívánta kiszolgálni. A felsőfokú gazdasági jellegű szakképzés iránti dinamikus igényeket jelzi még, hogy már a századforduló utáni években felmerült egy önálló, egyetemi szintű üzleti-közgazdasági tanintézet létrehozásának a terve. Ez ugyan 1914-ben csak a Műegyetemen belül

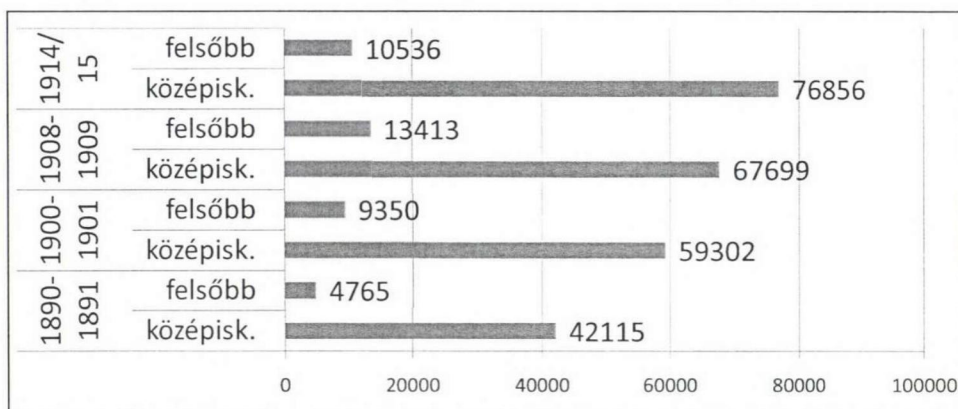
szervezett posztgraduális jellegű fakultás felállításáig jutott el, a közgazdaságtudományi egyetem magalapítása az utódokra maradt.

A korszellem kívánta fejlődés leginkább a középkori hagyományokra támaszkodó *tudományegyetem* (universitas) szerkezetét alakította át. A jogi karon a kiegyezés után néhány évvel már szétvált és önállóan fejlődött a jogi és az államtudományi szak és olyan új tanszékek segítették a képzés modernizációját, mint a politikai gazdaságtan, a jogtörténet, a jogfilozófia, államszámviteltan és a statisztika. Az orvoskaron 1875-ben felszámolták a „betanítás” semmint képzés jellegű sebész, szülésznő, fogászmester stb. szakokat ettől kezdve csak „orvostudorokat” képeztek ki. Az orvostudományhoz kezdett felzárkózni színvonalában a gyógyszerészképzés, két éves egyetemi szintű évfolyamával és szigorú végvizsgájával. A bölcsészeti képzés korunkban válik valódi egyetemi színvonalú képzési programok sorát működtető karrá, miközben a bölcsészkarból rohamos fejlődésük miatt ekkor emancipálódnak a természettudományok, megalapozva önálló karrá válásukat. Magyarországon a budapesti tudományegyetem mellett már a kiegyezés idején felmerül egy második tudományegyetem alapításának igénye. 1872-ben Kolozsvárott hozták létre az ország második tudományegyetemét jogi, bölcsészeti, orvosi és itt már külön természettudományi karral. A világháború előtti években az igények túlhaladják a két egyetem kereteit és megkezdik az előkészületeket további tudományegyetemek felállítására. A versengő, egyetemi központokká válni akaró városok közül 1912-ben az országgyűlés döntése alapján (XXXVI.tc.) Pozsony és Debrecen az új tudományegyetemek székhelye, míg Szeged városa be kell érje egy új műegyetem ígéretével.

A magyarországi felsőoktatás hálózatának teljesen új fejleményeit jelentették a *művészeti felsőoktatás* iskolái: az Országos zeneakadémia (alapítás 1875), Országos Színészeti tanoda (főiskolai rang 1888), Mintarajziskola és Rajztanárképző (1872), amelyeket később híressé vált magyar művészek százai látogattak.

Nem tartozott a magyarországi felsőoktatás intézményrendszeréhez, de tradíciói és jelentősége miatt meg kell említeni a magyarországi hallgatók külföldi egyetemi látogatását, amely a magyar felsőoktatás jelentős fejlődése mellett is alig mutatott csökkenést, háromezres évenkénti nagyságrendje felért magyar viszonyok között egy közepes egyetem hallgatóságával.

A közép- és polgári iskolai tanulók társadalmi viszonyai, illetve azok változásainak feltárt főbb tendenciái az intézmények társadalmi funkciójának megfelelően az egész értelmiség, s döntő módon a középszintű képzettséggel rendelkező értelmiségi hivatáscsoportok utánpótlására értelmezhetők.

21. ábra

A tanulók összes száma a tulajdonképpeni középiskolákban és felsőbb tanintézetekben

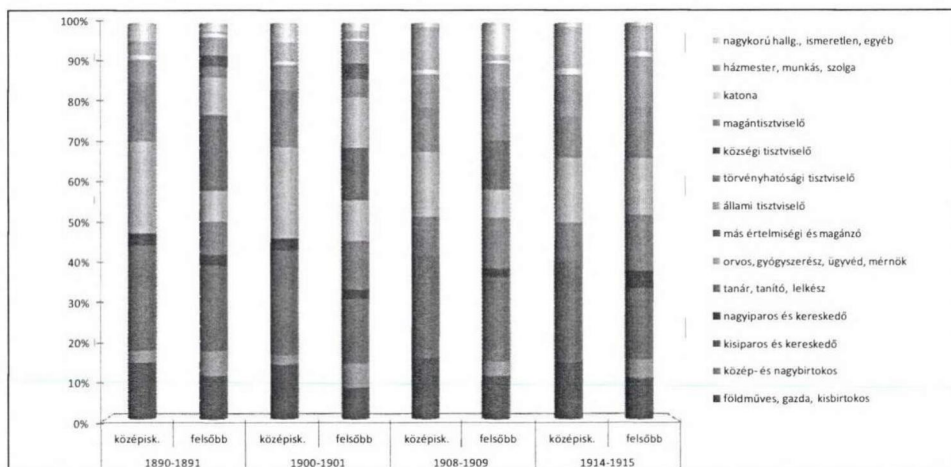
A felsőfokú tanintézetek hallgatói társadalmi viszonyainak elemzéséből pedig az értelmiség számszerűen kisebb, de társadalmi szerepét tekintve annál jelentősebb csoportjának, a diplomás értelmiség valamint a formálódó elitek utánpótlásának társadalmi forrásairól kaphatunk képet. Célszerűnek láttuk, hogy a felsőfokú tanintézetek hallgatóinak származási viszonyait a középiskolai tanulók megfelelő viszonyaihoz hasonlítva elemezzük, hiszen így arra is választ kaphatunk: mennyiben alakultak másként a diplomás értelmiség származási viszonyai, mint a középszintű képzettségű értelmiségi csoportoké.

Bár a források nem minden időpontban ölelik fel a felsőfokú tanintézetekben tanulók egészét, az teljes bizonyossággal megállapítható, és nem meglepetés, hogy a diplomás értelmiség – a 19. század végén és a 20. század elején – utánpótlását tekintve viszonylag zártabb volt: 1890-ben 54,85%-a, 1900-ban 62,6%-a, 1908-ban 51,5%-a, 1914-ben pedig 54,21%-a volt a hallgatóknak értelmiségi származású. Az értelmiségen belül is a diplomás értelmiségiék adták saját utánpótlásuk egyharmadát, a köztisztviselők egyhatedét – az állami köztisztviselők túlsúlyával –, míg a magántisztviselők részesedése a diplomás értelmiségi utánpótlásában jóval a középiskolákban képviselt arányuk alatt maradv, körülbelül egy huszad volt. A gazdasági szektorokban alkalmazott magántisztviselők számának a századfordulón induló gyors növekedése csak a háború előtti időszakban éreztette hatását: az 1914-es tanévben a magántisztviselői származású hallgatók aránya a korábbiakhoz képest megduplázódva 12,82%-ra emelkedett.

17. táblázat

A tulajdonképpeni középiskolai tanulók és felsőbb tanintézetek hallgatóinak megoszlása szülei társadalmi állása szerint ⁷²

Szülők társadalmi állása	1890–1891		1900–1901		1908–1909		1914–1915	
	közép-isk.	felsőbb	közép-isk.	felsőbb	közép-isk.	felsőbb	közép-isk.	felsőbb
földműves, gazda, kisbirtokos	14,34	10,99	13,91	8,1	15,33	11	14,34	10,45
közép- és nagybirtokos	3,02	6,27	2,4	6	–	3,6	–	4,67
kisiparos és kereskedő	26,55	21,57	26,32	16,3	25,87	21,3	25,46	17,88
nagyiparos és kereskedő	3,02	2,71	3,05	2,4	–	2,2	–	4,49
tanár, tanító, lelkész	–	8,33	–	12,2	9,78	12,8	9,79	14,04
orvos, gyógyszerész, ügyvéd, mérnök	23,07	7,83	11,95	10,3	16,27	7	16,33	14,29
más értelmiségi és magánzó	–	19,1	–	13,2	–	12,4	–	–
állami tisztviselő	–	9,28	–	12,7	–	–	–	–
törvényhatósági tisztviselő	14,96	2,75	14,47	4,5	11,16	13,6	10,48	12,82
községi tisztviselő	–	2,94	–	4	–	–	–	–
magántisztviselő	5,72	4,62	6,25	5,7	8,33	5,7	10,43	12,73
katona	1,06	0,94	0,9	0,5	1,15	0,7	1,45	1,19
házmester, munkás, szolga	3,61	0,46	4,81	2,	10,8	1,7	10,56	6,61
nagykorú hallg., ismeretlen, egyéb	4,65	2,2	5,03	2,1	1,12	8	1,18	0,78
Tanulók száma összesen (100%):	42 115	4 765	59 302	9 350	67 699	13 413	76 856	10 536

22. ábra

A tulajdonképpeni középiskolai tanulók és felsőbb tanintézetek hallgatóinak megoszlása szülei társadalmi állása szerint

⁷² VKM 20. jelentése II. k. 245. l. 282. l. 305. MStÉ új folyam IX. 349. MStÉ új folyam XVII. 404. MStÉ új folyam XXIII. k. 290–291.

Ugyancsak kisebb szerepet játszott a diplomás értelmiség utánpótlásában a közép- és kispolgárság: míg a középiskolai tanulók több mint egynegyedét adták (a polgári iskolai tanulóknak pedig már több mint egyharmadát ebben a periódusban), addig a felsőfokú tanintézetek hallgatóinak csupán egyhatodát – egyötödét. Bár a források kategóriái kevés támpontot nyújtanak, úgy véljük, hogy *a volt nemesi családokból származó hallgatók aránya* – a közép- és nagybirtokos származásúak nagyobb arányának megfelelően – a középiskolákban képviseltnek másfélszerese: 10–12% lehetett a dualizmus utolsó évtizedeiben, míg a paraszti rétegekből származók aránya a középiskolai arányuk felét érte el csupán.

A középszintű képzettségű értelmiségbe irányuló mobilitási folyamatban a századelőn megizmosodó egyik új tendencia – az altiszt, hivatalszolga, valamint munkásszármazásúak arányának növekedése – a diplomás értelmiség utánpótlásában megkétszerezte jutott érvényre: a századfordulón alig 1–2%-a volt a hallgatóknak ilyen származású, csupán a dualizmus utolsó éveiben haladta meg arányuk az *egy huszadot*.

Azt, amit a nem diplomás értelmiség utánpótlása esetében kimutatni nem tudunk – *meghatározott értelmiségi pályákra* milyen arányban kerültek a különböző társadalmi rétegekből származó hallgatók – a források adta lehetőségekkel élve, megtehetjük a diplomás értelmiség utánpótlása esetében, lévén az egyes tanintézmények „pálya specifikusak” – talán a jogtudományi képzésben részesültek a legkevésbé.

A századelő teljesebb forrásanyagából az 1908–09-es tanévet választottuk ki.

A táblázatból már jól előtűnnek az átlagadatokkal még elfedett, az egyes értelmiségi hivatáscsoportok utánpótlásában érvényesülő sajátosságok: a lelkesítő pályák a legnyitottabbak voltak a diplomás pályák között, *a paraszti és szegényebb kispolgári rétegek számára a lelkesítő pályák voltak a leginkább elérhető szellemi foglalkozások – a tanítóké mellett*. A közép- és nagybirtokos, valamint bérlő családból származó hallgatók az átlagos arányuk felett törekedtek a jogász végzettséget kívánó pályákra (vagy politikai szereplésre), *kevésbé felel meg viszont a róluk rajzolt hagyományos képnek az a tény, hogy a szabad értelmiségi pályákra (orvos, gyógyszerész, mérnök) készült több mint felük – még akkor sem, ha tudjuk, hogy az adott kategória tőkés vállalkozókat is rejt magában*.

A közép- és kispolgárság a századforduló utáni években a szabad értelmiségi pályák vonzásában élt – közülük került ki 1908-ban a joghallgatók 18,7%-a, az orvostanhallgatók 30,6%-a, a műegyetemi hallgatóknak pedig 27,9%-a. A nagypolgárság saját társadalmi helyzetének megfelelően a mérnöki diplomát adó műegyetemet és a szabad pályára jogosító orvostudományi képzést részesítette előnyben.

18. táblázat

A felsőfokú tanintézetek hallgatói szülei társadalmi állása szerint
az 1908/09. tanévben Magyarországon, %-ban⁷³

Szülők társadalmi állása	Össze- sen	Hittud. hallg.	Jog- hallg.	Orvos- tan- hallgató	Böl- csész hallg.	Gyógy- szerész hallg.	Mű- egyetemi hallg.
földműves, gazda, kisbirtokos	11	33,6	7	6,5	9,3	5,2	3,1
közép- és nagybirtokos	3,6	0,9	4,9	3	2,2	6,3	3,5
kisiparos és kereskedő	21,3	17,6	18,7	30,6	19,2	19	27,9
nagyiparos és kereskedő	2,2	0,6	2,2	2,9	1,1	2,6	5,3
tanár, tanító, lelkész	12,8	27,5	8,1	10,6	19,8	6	7,5
orvos, gyógyszerész, ügyvéd, mérnök	7	3,1	6,7	11,8	5,1	14,9	8
más értelmiségi és magánzó	12,4	3,9	15,7	11,6	11,9	18,1	11,6
állami tisztviselő			11,6	7,2	10,4	6,6	16
törvényhatósági tisztviselő	13,6	3,5	2,5	1,4	1,5	1,7	2,2
községi tisztviselő			2,8	1,9	2,4	3,7	0,6
magántisztviselő	5,7	3,8	5,3	5,4	6,2	7,2	9,7
katona	0,7	0,2	0,8	0,6	0,9	0,6	0,9
házmester, munkás, szolga	1,7	3,7	1,1	1,3	2,7	0,9	0,7
egyéb foglalkozás	1,1	1,5	1,2	0,4	0,1	0,3	2,6
nagykorú hallg., ismeretlen, egyéb	6,9	0,1	11,4	4,8	7,2	6,9	0,4
100%	13 413	2 138	6 093	1 964	1 521	348	1 349

A szabadpályás értelmiségi családokból származó hallgatók aránya a hasonló jellegű pályákra előkészítő karokon volt a legmagasabb, ami „dinasztikus hagyományok” kiépülésére, az önreprodukció mozzanatának kiterjedésére utal. A köztisztviselők adták a századelőn a joghallgatók második legnagyobb csoportját a közép- és kispolgárság után. Míg azonban az utóbbi családokból származók célja az ügyvédi pálya volt, a köztisztviselői származásúak szülei foglalkozását tekintették céljuknak.⁷⁴

⁷³ MStÉ új folyam XVII. 400–404.

⁷⁴ Ez nemcsak a közép- és kispolgári családokból származó hallgatók egyéb pályaválasztásának jellegéből következtethető. 1890-től 1910-ig az ügyvédi pályán a zsidó ügyvédek száma 918-ról 3049-re, a más vallásúak együttes száma pedig 3084-ről mindössze 3694-re emelkedett – miközben a köztisztviselők között a zsidó vallásúak aránya nem haladta meg a 4,5%-ot. MStÉ új folyam 64. k. 205+–206+

A magántisztviselők gyermekeinek pályairányultsága mutatja a legeggyenletesebb képet, de számukra is döntő többségében a szabad értelmiségi pálya jelentette a társadalmi emelkedés lépcsőjén a következő fokozatot.

A szabad értelmiségi pályák különösen nagy, szinte bűvös vonzását a századelőn a karrier esetén mesésnek tűnő jövedelem – miközben a hivatalnok-értelmiség elszegényedett – és a hivatalos hatalom-kultúra intézményeitől való függetlenség reménye okozta. Valódi eredménye azonban a szabad pályák „túl-tengése”, az e pályákra előkészítő egyetemek túlszűfolttsága és a szemérmesen a „nagykorú hallgatók” statisztikai kategóriája mögé rejtett diáknyomor lett.⁷⁵

A diplomás értelmiség utánpótlását adó főiskolai és egyetemi hallgatók való-lási és nemzetiségi összetételének változásait jelző adatsort is a folyamat kifej-letében karokra felbontva is értelmezzük.

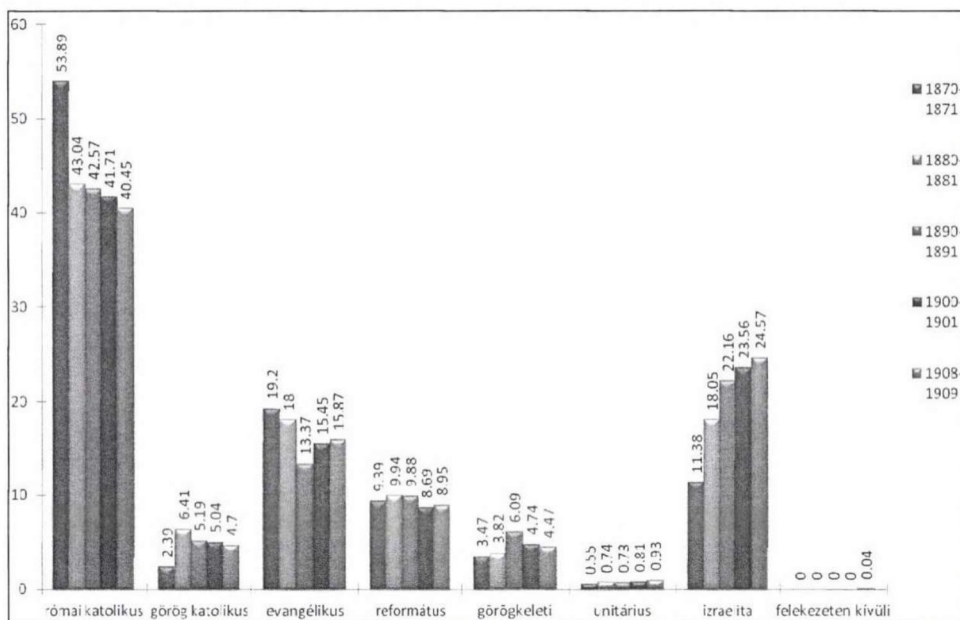
19. táblázat

A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak megoszlása vallásuk és nemzetiségük szerint Magyarországon, %-ban⁷⁶

Vallási megoszlás	1870–1871	1880–1881	1890–1891	1900–1901	1908–1909
római katolikus	53,89	43,04	42,57	41,71	40,45
görög katolikus	2,39	6,41	5,19	5,04	4,7
evangélikus	19,2	18	13,17	15,45	15,87
református	9,39	9,94	9,88	8,69	8,95
görögkeleti	3,47	3,82	6,09	4,74	4,47
unitárius	0,55	0,74	0,73	0,81	0,93
izraelita	11,38	18,05	22,16	23,56	24,57
felekezeten kívüli	–	–	–	–	0,04
Nemzetiségi eloszlás					
magyar	88,24	70,1	71,76	82,41	84,82
német	4,33	10,17	7,49	6,67	5,35
szlovák	1,83	3,54	3,48	2,14	1,95
román	4,73	8,4	11,06	6,05	5,96
kárpát-ukrán	0,34	5,08	1,36	0,53	0,2
horvát	–	0,52	1,25	0,77	0,45
szerb	0,53	2,28	3,59	1,1	0,85
egyéb	–	–	–	0,32	0,36

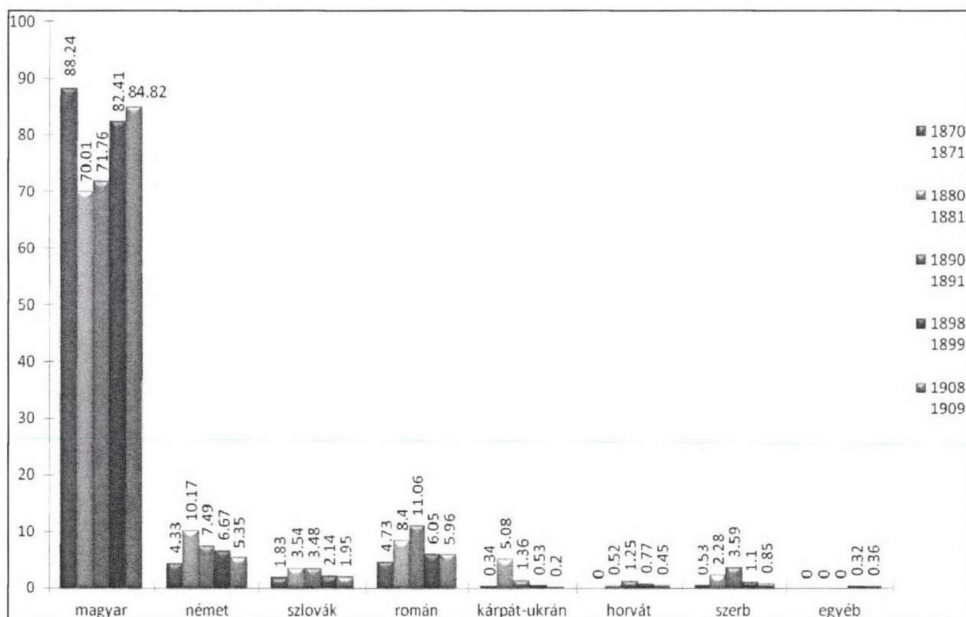
⁷⁵ Bosnyák Béla: A budapesti diáknyomor. HSZ. 1912. 13. évf. 26. k. 224–244. 7/ VKM 1. jelentése 182–183. l., 200–201, 217. VKM 11. jelentése 329, 332, 351, 362, 370. VKM 20. jelentése II. k. 243. l. 279–280, 33, 309, 320–321. MStÉ új folyam IX. 349. MStÉ új folyam XVII. 400–404. MStÉ új folyam XXIII. 289.

⁷⁶ VKM 1. jelentése 182–183., 200–201, 217. VKM 11. jelentése 329, 332, 351, 362, 370. VKM 20. jelentése II. k. 243., 279–280., 33., 309., 320–321. MStÉ új folyam IX. 349. MStÉ új folyam XVII. 400–404. MStÉ új folyam XXIII. 289.

23. ábra

A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak megoszlása vallásuk szerint Magyarországon

24. ábra

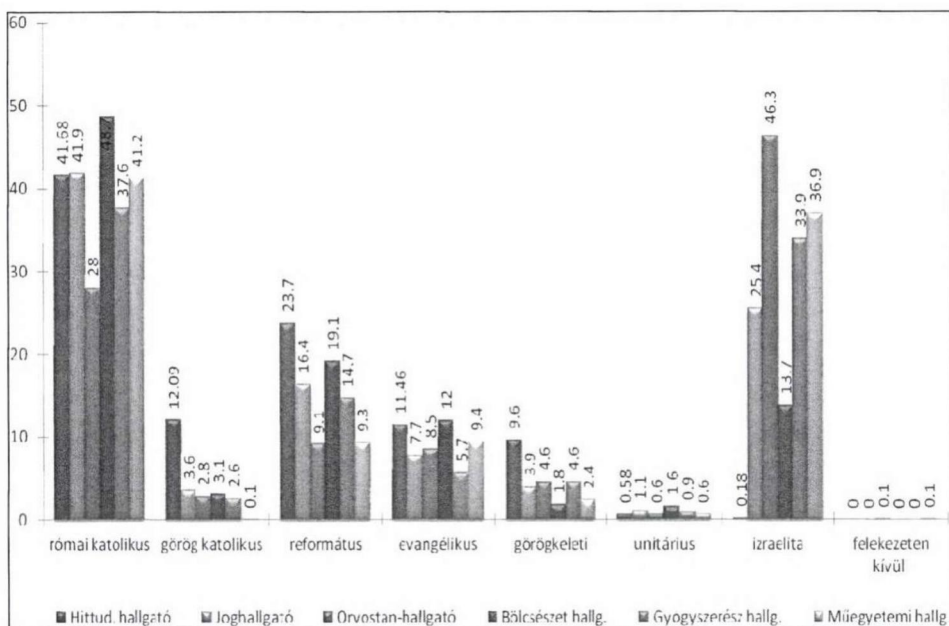
A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak megoszlása nemzetiségük szerint Magyarországon

20. táblázat

A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak szakonkénti megoszlása
vallásuk és nemzetiségük szerint Magyarországon 1908-ban, %-ban⁷⁷

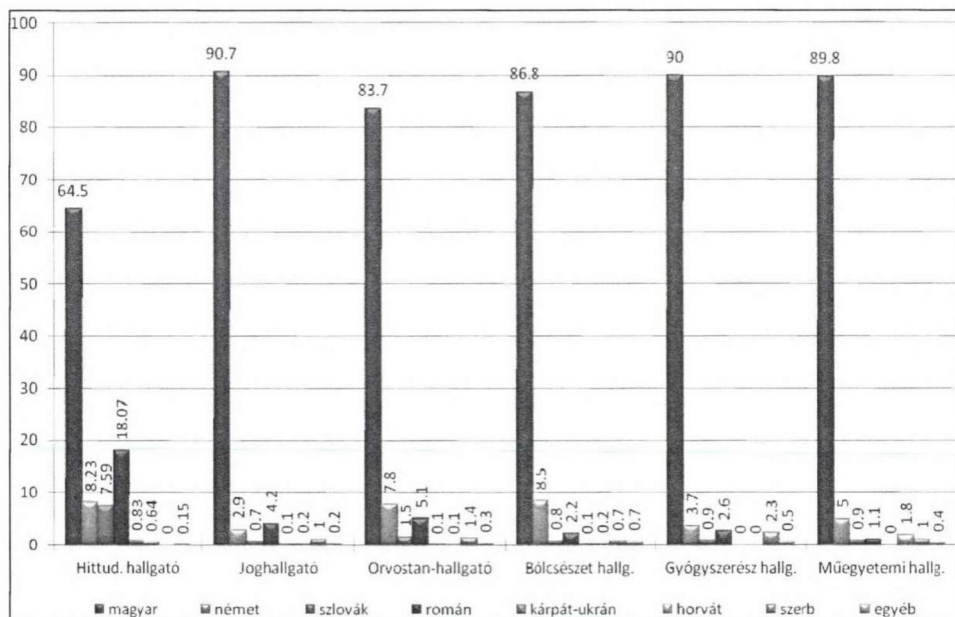
Vallási megoszlás	Hittud. hallgató	Jog-hallgató	Orvos-tan-hallgató	Bölcsész hallgató	Gyógyszerész hallgató	Műegyetemi hallgató
római katolikus	41,68	41,9	28	48,7	37,6	41,2
görög katolikus	12,09	3,6	2,8	3,1	2,6	0,1
református	23,7	16,4	9,1	19,1	14,7	9,3
evangélikus	11,46	7,7	8,5	12	5,7	9,4
görögkeleti	9,6	3,9	4,6	1,8	4,6	2,4
unitárius	0,58	1,1	0,6	1,6	0,9	0,6
izraelita	0,18	25,4	46,3	13,7	33,9	36,9
felekezeten kívüli	–	–	0,1	–	–	0,1
Nemzetiségi eloszlás						
magyar	64,5	90,7	83,7	86,8	90	89,8
német	8,23	2,9	7,8	8,5	3,7	5
szlovák	7,59	0,7	1,5	0,8	0,9	0,9
román	18,07	4,2	5,1	2,2	2,6	1,1
kárpát-ukrán	0,83	0,1	0,1	0,1	–	–
horvát	0,64	0,2	0,1	0,2	–	1,8
szerb	–	1	1,4	0,7	2,3	1
egyéb	0,15	0,2	0,3	0,7	0,5	0,4

⁷⁷ MStÉ új folyam XXIII. 289.

25. ábra

A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak szakonkénti megoszlása vallásuk szerint Magyarországon 1908-ban

26. ábra

A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak szakonkénti megoszlása nemzetiségük szerint Magyarországon 1908-ban

A nemzetiségi és vallási összetétel módosulási folyamata – a középszintű tisztviselő-értelmiséghez hasonlóan – a magyar anyanyelvűek térnyerését mutatja a diplomás értelmiség utánpótlásában is. Erős összefüggést látunk abban, hogy a hallgatók között a magyar anyanyelvűek aránynövekedése az 1890-es évektől annyi-
val nagyobb a középiskolai tanulókénál, amennyivel nagyobb a zsidó hallgatók aránynövekedése. A szakonkénti felbontás – főként a román és szlovák nemzeti-
ségű hallgatók erősen eltérő szakonkénti arányai – az asszimilációt elősegítő okta-
táspolitikai és a zsákutcás nemzetiségi nyelvű oktatási rendszer hatékonyságát mutatják. A zsidó hallgatóság hasonlóan nagy, de ellentétes előjelű karonkénti aránytalanságai pedig a pályaválasztási törekvések differenciáltságáról, illetve el-
helyezkedési esélyeiknek azon féloldalságáról tanúskodnak, mely a diplomás zsidó értelmiségiek többségének szabad pályákra kerüléséhez vezetett.⁷⁸

Egészében az I. világháború előtti évekre kialakult hazai iskolarendszer tár-
sadalmi funkciói szempontjából legalább hat nagyobb szerkezeti egységre ta-
golódott.

A felsőoktatással együtt a hazai iskolarendszer szerepe a társadalom átré-
tegződésében a következő, az egymásra épülő funkciók szerint tagolt egysége-
ket tartalmazó hierarchikus összesítő táblázattal írható le.

A hazai oktatási rendszer önmagában nem korlátozta, inkább csak kanalizálta
a polgárosodó társadalom társadalmi mobilitás folyamatait, a közép- és felsőfokú
iskolarendszer preferálta – a településhierarchián felfelé menve erősödő mérték-
ben – városi helyi társadalom csoportjait, ami tükröződött a tisztviselő-
értelmiség és még erőteljesebben a diplomás értelmiség utánpótlásában.⁷⁹

⁷⁸ Hanák Péter fogalmazta meg az 1910. évi népszámlálás adatainak elemzésére ala-
pozva, hogy a különböző származású értelmiségiek eloszlása a tisztviselő-értelmiségi
foglalkozási csoportok között rendkívül polarizált volt: míg a köztisztviselői pályán le-
vők jellegadó zömét a nemesi-birtokosi származásúak adták, a magántisztviselők és a
szabad foglalkozásúak között hasonló súllyal szerepeltek a zsidó polgárságból száрма-
zók – a többi helyet pedig a mind felekezeti, mind nemzetiségi, mind pedig társadalmi
tradícióik szempontjából rendkívül heterogén közép- és kispolgári származásúak foglal-
ták el. *Hanák Péter: A tisztviselő és értelmiségi réteg.* In: Magyarország története 1890–
1918. 452–457. Bp. 1978. A zsidóság iskoláztatásáról átfogóbban: *Karády Viktor: Iskola-
rendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1867–1945,* 1997.

⁷⁹ *Ladányi Andor: A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében.*
Budapest, 1969. *Mazsu János: A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb
változási tendenciái.* Történelmi Szemle, 1980/2. 289–308. *Timár Lajos: A középfokú is-
kolarendszer modernizálása és a társadalmi mobilitás konfliktusai Budapesten 1873–
1943 között.* In: Társadalmi konfliktusok. Szerk. Á. Varga László, Salgótarján, 1991. 253–
267. *Karády Viktor: Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskolázás minőségi egyenlő-
tlenségei.* In: *uő: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–
1945).* Bp. 1997. 111–130. *Mazsu János: The Social History of the Hungarian Intelligentsia,
1825–1914.* New York, Columbia University Press, 1997

21. táblázat

A felsőoktatás társadalmi funkciói az I. világháború előtti időszakban

Szin- tek	Iskolarendszer elemei	Társadalmi funkció	Termék	Nagyságrend
6.	Felsőoktatás • Egyetemek • Szakfőiskolák • Akadémiák • Tanárképzés	Elitképzés, értelmiségi „felső ezer”, szocializáció: „úri és művelt” középosztály, úriemberek rendje – erős rendies határ átlé- pése, párbajképesség, mintaadó csoport	Diplomás ér- telmiség/Elitek	Érettségizet- tek kéthar- mada

22. táblázat

Tulajdonképpeni középiskolások és egyetemi/főiskolai hallgatók szociális megoszlása
a családfenntartó foglalkozása szerint %-ban, 1914-ben

Szülők társadalmi állása	1914-ben	
	középisk.	felsőbb
földműves, gazda, kisbirtokos	11,34	10,45
közép- és nagybirtokos	3	4,67
kisiparos és kereskedő	20	17,88
nagyiparos és kereskedő	5,46	4,49
tanár, tanító, lelkész	9,79	14,04
orvos, gyógyszerész, ügyvéd, mérnök	16,33	14,26
köztisztviselő	10,48	12,82
magántisztviselő	10,43	12,73
katona	1,45	1,19
házmester, munkás szolga	10,56	6,61
nagykorú hallg., ismeretlen, egyéb	1,18	0,78

AZ ÉRTELMISÉG FOGALMÁNAK DILEMMÁI

Az értelmiség fogalma talán az egyik leggyakrabban használt fogalom a történeti és szociológiai irodalomban. De talán egyike azon fogalmaknak is, amelyek a társadalomkutatóknak a legtöbb kétséget és félreértést okozták azzal, hogy a terminust elmosódott, körülhatárolatlan köznyelvi értelmezéseiben és/vagy rosszul definiáltan alkalmazták. Illetve azzal, hogy a különböző történeti, szociológiai megközelítések a fogalom egy-egy jelentős aspektusát kiemelve használták csupán.⁸⁰

A tudásszociológiai vagy kultúrtörténeti jellegű kutatói szemlélet az értelmiség fogalmát az emberi nembeli tudás felhalmozódásának nézőpontjából vizsgálja-használja, középpontba állítva az eszmék, értékek, kulturális javak mindenkori termelőit és közvetítőit (esetleg fogyasztóit). Ennek a szemléletnek a főszereplői az alkotó értelmiség(iek), többé-kevésbé tekintet nélkül meghatározó történeti-társadalmi kontextusukra, a társadalmi uralom, a politikai hatalom területein játszott szerepükre.⁸¹

Az örök értelmiségi a társadalomkutató önszemléletének is megjelenítője, „minden korban a szenvedélyes tudásvágy, az igazság kimondása, a szüntelen megújulásra való készség, az alkotásigény, a szerintük alantas politikai szenvedéllyel szembeni közöny, a szellemi értékek érdekmentes szolgálata, az erkölcsi tisztaság jellemzi”.⁸²

⁸⁰ Gella, Alexander (ed.): *The Intelligentsia and the Intellectuals* SAGE Studies in International Sociology 5. 1976. Huszar, George B. (ed.): *The Intellectuals – A Controversial Portrait* Glencoe, 1960. Eyerman, Ron–Svensson, Lennart G.–Söderqvist, Thomas (ed.): *Intellectuals, Universities, and the State in Western Modern Societies* University of California Press, 1987. Huszár Tibor (szerk.): *Korunk értelmisége*. Budapest, 1975. Huszár Tibor: *Fejezetek az értelmiség történetéből*. Budapest, 1977. Huszár Tibor (szerk.): *Értelmiségi, diplomások, szellemi munkások*. Budapest, 1978. Huszár Tibor (szerk.): *Értelmiségsszociológiai írások Magyarországon, 1990–1945*. Budapest, 1981. Konrád György–Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Párizs, 1978. Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest, 1990.

⁸¹ Gella, Alexander: *An Introduction to the Sociology of the Intelligentsia*. In: Gella. 1976. 9–34.

⁸² Huszár Tibor: i. m., 1975. 8.

A társadalomtörténeti megközelítések általában abból indulnak ki, hogy az értelmiség sajátos társadalmi csoport vagy réteg, amelyik az ipari modernizáció folyamatában illetve időszakában jött létre. E ponton túl azonban a társadalomtörténeti vizsgálatokban is az értelmiség definiálásának a legszélesebb gazdagságával, sokféleségével találkozhatunk.⁸³

E sokféleségben talán segíti az eligazodást egy elsőre talán meghökkentőnek tűnő filológiai jellegű áttekintés, annak a kérdésnek a megválaszolása: *mikor és hol jelent meg először az értelmiség fogalma önálló társadalmi csoport elnevezéseként?*

Annak ellenére, hogy szociológusok és történészek nagy számban és előszeretettel használják az értelmiség (intelligencia) elnevezést munkáikban amikor a sumér vagy egyiptomi írnokokról és papságról értekeznek, amikor a kínai mandarinok vagy a felvilágosult abszolutizmus hivatalnoki karának szellemiségéről írnak,⁸⁴ az *értelmiség szociológiai fogalma viszonylag új keletű*. Az újlatin nyelvek elterjedését követően az intelligencia kifejezés jól ismert volt lélektani-filozófiai kategóriaként, az értelmi fok, a megismerési szint vagy a felfogóképesség megjelölésére.⁸⁵ Természetesen a mindennapi nyelvben éppúgy, mint a tudományos irodalomban jól ismert szereplők voltak az olvasás-írás emberei, egyes magasan képzett, tanult emberek foglalkozási csoportjai, ám írástudónak, írnoknak, deáknak vagy bölcsnek avagy éppen orvosnak, bírónak, poétának vagy filozófusnak nevezték őket. Az *értelmiség megjelölés a 19. század előtt egyfajta csoportjelölő fogalomként ismeretlen volt*.⁸⁶

Nem kis zavart jelent az értelmiség kifejezés történeti megjelenésének vizsgálatában, hogy a nyugat-európai és angolszász társadalomtudományos gondolkodásban az intelligencia kifejezés használata napjainkig hatóan összemósódott az angol „professional” illetve a francia „intellectuel” kategóriákkal és jelentéstartalmukkal.

Az angol kifejezés jelentésének a magyar nyelvhasználatban talán leginkább a *diplomás szakember(ek foglalkozáscsoportja)* felel meg, míg a francia kategória magyar megfelelője az *értelmiségi*.

Az *entellektüel* kifejezés a Dreyfus-per kapcsán került be az európai művelt köztudatba, majd Julien Benda 1927-ben kiadott munkája, Az írástudók árulása tette közismertté.⁸⁷ Ez az „értelmiségi” kategória azonban eltérő tartalmú az általunk keresettől. Seton-Watson definíciója szerint a nyugati társadalmakban ezt a

⁸³ Gella, Alexander: i. m., 1976. Huszár Tibor: i. m., 1975. Sczepansky, Jan: A szociológus szemével. Budapest, 1977. 148–167.

⁸⁴ Huszár Tibor: i. m., 1977. Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Budapest, 1971.

⁸⁵ Huszár Tibor: i. m., 1975. 7.

⁸⁶ Gella, Alexander: i. m., 1976. 14.

⁸⁷ Huszár Tibor: i. m., 1977. 11.

kifejezést a „*saját stílusuk szerint élő írók és a kultúra tekintélyes képviselői által alkotott kis belső elit társaság*” megjelölésére használták és használják többnyire ma is.⁸⁸

Ahol az intelligencia-értelmiség kifejezést pedig nem a professional-lal vagy az intellectuel-lel összemossa használják, ott jelentéstartalma teljesen eltér a magyarban használt értelmezéstől. Erre kitűnő példát nyújt Lewis Feuer kutatása, amely szerint az USA-ban az intelligencia jelentése a század húszas éveinek elején kimutatható megjelenésétől fogva kifejezetten pejoratív volt: az amerikaiak a munkásmozgalom és a városi kispolgári csoportosulások East-Side-i műveltségű, politikai fantasztáknak tartott vezetőit jelölték e kifejezéssel, akiknek semmi közük nem volt a tisztességes polgári foglalkozásokat űző 'professionals'-hoz.⁸⁹

Az „intelligentsia” szó máig hordozza az angolszász gondolkodásban azt a sajátosságát, hogy a szó és jelentése az orosz értelmiségi emigrációval együtt jelent meg Nyugat-Európában az októberi forradalom után.

A *mikor és hol* kérdésre a választ nem is igazán a nyugati társadalmak kutatóinak munkái alapján találhatjuk meg. Lengyel, orosz és német történészek között több hullámban valóságos vetélkedés folyt annak kimutatására, hogy vajon Oroszországban, lengyel területeken vagy pedig német földön jelent meg először az intelligencia kifejezés társadalmi réteget jelölő értelemben.

Orosz történészek sora írta le, hogy a szót Peter Boborkin orosz író alkotta 1860-ban, amíg Waclav Lednicki kimutatta, hogy ezt a meghatározást V.G. Belinszkij használta 1846-ban.⁹⁰ Richard Pipes azoknak a nézeteit képviseli, akik szerint a szót német formájában (Intelligenz) már 1849-ben alkalmazták „ezzel jelölve az értelmiségnek nevezett jelenséget, nevezetesen egy olyan társadalmi csoportot, amely elkülönül a társadalom többi részétől képzettsége és „progresszív” magatartása folytán”.⁹¹

Alexander Gella, lengyel származású szociológus véleménye az, hogy az intelligencia kifejezést először Karol Libelt használta a lengyel irodalomban 1844-ben.⁹²

Az 1960–70-es években lezajlott vitához mi csupán utólag tehetjük hozzá, hogy Kossuth Lajos a Pesti Hírlapban a városok szavazati jogáról értekezve már 1843-ban használta az értelmiség kifejezést az „intelligencia” és a „honoratiorok” jelentéskörnyezetében.⁹³

⁸⁸ Allen, Peter: The Meanings of 'An Intellectual': Nineteenth- and Twentieth-Century English Usage. University of Toronto Quaterly, Volume 55, Number 4, Summer 1986. 343–358. Seton-Watson, G. H.: Intelligentsia. In: Gould, Julius-Kolb, William I.: A Dictionary of Social Sciences, New York, 1965.

⁸⁹ Feuer, Lewis S.: What is an Intellectual? In. Gella, Alexander i. m. 1976. 48–50.

⁹⁰ Gella, Alexander: i. m., 1976.12.

⁹¹ Pipes, Richard (ed.): The Russian Intelligentsia. New York, 1961.

⁹² Gella, Alexander: The Life and Death of the Polish Intelligentsia. Slavic Review, 30. (1), 4.

⁹³ Pesti Hírlap, 1843. március 26.

Kétségtelen, hogy részletezőbb filológiai áttekintés sok érdekességet hozhatna felszínre a hol és mikor megválaszolásában. Egy társadalomtörténeti vizsgálódás azonban jobban érdekelt annak a megismerésében, hogy az elnevezéssel együtt kiformalódott társadalmi csoport, az értelmiség miért éppen az ipari modernizációtól lázas Európa periférikus és elmaradott térségében jelent meg a 19. század közepén. Vajon Közép- és Kelet-Európa társadalmi fejlődésének milyen sajátosságai magyarázzák, hogy a régió társadalmában alakult ki egy társadalmi csoport, amely társadalmi szerepében, értékrendjében, mentalitásában elkülönült más társadalmi csoportoktól, önálló öntudatot kifejelesztve?⁹⁴

E kérdésekre a szerteágazó és eltérő közelítésű nemzeti kutatások⁹⁵ alapján a következő, a térség egészére vonatkoztatható vázlatos válaszok adhatók:

- a) A térségben – ha különböző fejlettségi szinten is – rendi-feudális szerkezetű, elmaradott, gyenge városfejlődéssel bíró agrártársadalmak kerültek bele az ipari modernizáció egyre erősödő sodrásába.
- b) Itt a rendi-feudális társadalom szerkezetei nem mehettek keresztül egy hosszabb lebomlási folyamaton, mint nyugaton. Ezért a rendies csoportok, a csoportokon belüli és csoportok közötti viszonyok, az értékrendek és mentális-kulturális beidegződések, a közjogi-politikai szint alatti uralmi intézmények és társadalmi hegemoniák csupán csekély módosulással integrálódtak a drámai gyorsasággal kiformalódó, polgári-nemzetinek nevezett társadalmakba. Ezekben a társadalmakban a rendi-közjogi intézményrendszer felbomlása után a rendies társadalmi szerkezetek, csoportok első integrációját a gazdasági és társadalmi folyamatokba mélyen beágyazódó, reguláló állami-bürokratikus szuperstruktúra teremtette meg – a kifejlett piaci viszonyok helyett.
- c) A társadalmi-politikai uralom, a közhatalom új legitimációs bázison való újjászervezésén, az uralmi szakszerűség kifejllesztésén túl a gazdasági modernizáció igényeit kiszolgálni tudó állami szakigazgatás kialakítása alapvető feltétele és része volt a térség társadalmában a gazdasági felzárkózás sokmotívumú sikerének.

⁹⁴ Gella teljesen egyedülálló kelet- és közép-európai jelenségnek tartja az ún. klasszikus XIX. századi értelmiséget. Klasszifikációját lásd i. m. 23.

⁹⁵ A fenti referencia munkákon túl: Borucki, Andrzej: Study of the Socio-Occupational Position of the Pre-War Intelligentsia in People's Poland. Polish Sociological Bulletin, 1962, 1–2. 131–140. Chalasinski, Jozef: A lengyel értelmiség társadalmi eredete. In: Huszár, 1975. 173–223. Hertz, Alexander: The Case of an Eastern European Intelligentsia. Journal of Central European Affairs, 1951, 11. (1). Pipes, Richard: The Russian Intelligentsia. New York, 1961. Pollard, Allan: The Russian Intelligentsia: The mind of Russia. California Slavic Studies, 1964, No. 3. Raeff, Marc: Origins of the Russian Intelligentsia: The Eighteenth-Century Nobility. New York, 1966. Vondung, Klaus: Das Wilhelminische Bildungsbürgertum. (h. n.) 1976.

Ebben a folyamatban újjáéledtek a felvilágosult abszolutizmus etatista beidegződései, az állam jelentősebb szerepvállalása nem csupán a modernizációban, de a kifejezetten, alacsony önszerveződési szinten álló, gyenge érdekartikulációjú civil társadalmak felett is. Az „új polgári állam” kialakuló jól fejlett bürokratikus rendszere nem csupán ellátta az uralom szakszerű funkcióit, nem csupán megszervezte és/vagy önmaga látta el a kialakulatlan piac egyes feladatait, de igényelte és életre is hívta a képzett emberek korábban szokatlan tömegét, hogy intézményeiben, hivatalaiban alkalmazva elősegítse egy sajátos testületi szellem, korporatív társadalmi (csoport)etosz megszületését.

- d) A gazdasági modernizáció Közép- és Kelet-Európában az első világháború előtti fél évszázadban nagy arányaiban írástudatlan társadalmakban, a tömegkultúra alacsony szintjén ment végbe. Oroszországtól a német területekig a felnőtt népesség megközelítően 90–30%-a nem tudott sem írni sem olvasni a 19. század közepén.

A régióban így a világháborúig terjedő időszakban egyszerre lehetett rétegtévképző tényező még az elemi műveltség megszerzése vagy hiánya és válhatott polgárosult viszonyok között is rendies etosz és társadalmi újraretegződés aktív tényezőjévé a középfokú iskolákban szerzett általános műveltség.

Alexander Hertz ez utóbbiról írta: „A középiskolai érettségi (Reifezeugnis, Matura) nem ugyanazt jelentette itt az intelligencia egy tagja számára, mint egy iskolázott embernek a nyugati társadalmakban. Az érettségi itt nemcsak egy szellemi foglalkozás végzésére jogosított fel, de olyan karizmatikus tulajdonként jelent meg, amely birtokában a viselője kiváltságos társadalmi csoport tagjává vált. Itt az érettségi rangot és méltóságot jelentett, ami végigkísért a teljes életen át. Az USA-ban és a többi nyugati országban az iskolai végzettség sohasem biztosított olyan társadalmi felemelkedési esélyt, mint a személyes siker vagy a vagyon. Nyugaton a diploma sohasem avatta viselőjét egy megkülönböztetett, kiváltságos társadalmi osztály tagjává”.⁹⁶

A közjogi rendiség felbomlása után Közép- és Kelet-Európában a társadalomszerveződés folyamatában a középiskolai végzettség és a diploma gyakorlatilag a nemesi kiváltságlevél, a kutyabőr helyébe lépett.

- e) Nagy fontosságú témánk szempontjából, hogy a térség iparosodásának a félszázada volt egyben a nemzeti közösségek kiformalódásának az időszaka is. A viszonylagosan nagy létszámú értelmiség lett az elmaradott, részben analfabéta társadalmakban a nemzetállamot megalapozó politikai ideológiák, a nemzeti kultúrák hivatott megalkotója. Ez a szerep

⁹⁶ Hertz, Alexander: i. m. 1951. 13.

majdnem minden társadalomban kialakította az értelmiség küldetésstudatát, amelyet csak elősegített, hogy a politikai intézményrendszer általában az értelmiség közéleti szerepével helyettesítette be a kifejeletlen és tagolatlan nemzeti-polgári társadalmak csoportjainak önrendelkezését.

A nemzeti messianizmus alanyi tudata és az „éretlen” társadalmi önrendelkezés szakszerű pótlásának feladata szintén alapvető tényező volt az értelmiség önálló szociális arculatának, mentalitásának és öntudatának kialakulásában.

Természetesen a 19. századi német Bildungsburgertum vagy a Max Weber által mélyrehatóan elemzett századelős Beamtenintelligenz karakterjegyeiben csupán nehezen igazolható rokonságot mutat az orosz szolgálónemességgel vagy a forradalmi intelligenciával. Éppen ezért bírhat jelentőséggel a nemzeti variánsok sajátosságainak sokszempontú vizsgálata.

A HAZAI ÉRTELMISÉG 19. SZÁZADI FEJLŐDÉSÉNEK FŐBB VONÁSAI ÉS AZ ÉRTELMISÉG FOGALMÁNAK TARTALMA

Az értelmiségi hivatások és a társadalmi munkaszervezetben intellektuális funkciókat betöltő nagyobb csoportok kialakulása a magyar társadalom fejlődésében is az iparosodás, a polgári társadalom kifermálódásának kísérője, jól lehet a folyamat kezdetei már a 18. századra és a 19. század első felére nyúlnak vissza.⁹⁷ A társadalomban intellektuális funkciókat, szellemi feladatköröket ellátó csoportok fejlődésének kutatása elsősorban tehát ezt – a társadalmi csoport és fogalom történetiségét – kell, hogy figyelembe vegye, s következésképpen azt, hogy „az értelmiség társadalmi szerepe és funkciói csak a *konkrét* általános szintjén ragadhatók meg és elemezhetők tartalmasan, valóságghűen.”⁹⁸

Megközelítésünkben a történetiség nem csupán azt jelenti, hogy az értelmiség mint társadalmi réteg a társadalomfejlődés egy adott fokán – a polgári társadalom kialakulásával – jelenik meg, ha az intellektuális funkciókat ellátó csoportok elhatárolódása nem is előzmények nélküli, hanem jelenti azt a kettősséget is: hogy bár a termelési kultúra folytonossága lehetővé teszi, sőt feltételezi a felhalmozott tapasztalatok állandó mozgásban tartását, gyarapítását, s így a már kialakult értelmiségi funkciók, szerepkörök és ellátó csoportjaik *kontinuitását*, az értelmiség minőségében, jellemzőiben a társadalmi munkamegosztás, a hatalmi-politikai viszonyok, a nyilvánosság és a kultúra szerkezeti módosulásaival együtt *változik*.

Megközelítésünkben fakadó első feladatunk – a konkrét elemzések előtt, épp azok feltételeként – olyan értelmiségfogalom kialakítása, amely egyrészt megfelel a vizsgált periódus társadalmi munkaszervezetbeli differenciáltságának, az erre épülő csoportformálódásoknak, másrészt tükrözi a korabeli társadalmi

⁹⁷ Huszár Tibor: Értelmiségtörténet – értelmiségyszociológia. In: Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások, Bp. 1978. 5. Vörös Károly: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon, Valóság, 1975/10. Vörös Károly: A társadalom és iskolaügy a pannon térseghben. In: Nemzetközi kultúrtörténeti szimpozion (Mogersdorf” 1976 Szombathely, 1978. 15–42. Kosáry Domokos: Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon. Valóság, 1981/2. 11–20.

⁹⁸ Huszár Tibor: Gondolatok az értelmiség szociológiai jellemzőiről és fogalmáról. Valóság, 1972/2. Huszár Tibor: Fejezetek az értelmiség történetéből. Bp., 1977. 9–21.

elismertséget is: anyagit és presztízsbelit egyaránt, hiszen ennek a megléte vagy hiánya elősegíthette, vagy pedig gátolta egy-egy máskülönben értelmiségi feladatkört ellátó csoport társadalmi helyzetének értelmiségiként való realizálását.

Magyarországon a 18. század folyamán erősödött fel a laicizálódás addig gyér folyamata, amelynek egyik lényeges eleme volt, hogy az egyházak értelmisége mindinkább több és egyre differenciáltabb funkciókat látott el (oktatás, gyógyítás, könyvkiadás, tudományos kutatás stb.) másik oldalon e belső vagy tartalmi is nevezhető laicizálódás összefonódott az értelmiségi funkciók egyházon kívüli fokozatos kibővülésével, differenciálódásával és egy sor korábban empirikusan elvégzett feladat intellektualizálódásával.⁹⁹ E lassú sodrású és a század második felében érezhetően felerősödő folyamat okai közül a legfontosabbaknak a felvilágosult abszolutista állam modernizációs törekvéseit, a nemesi árutermelés növekedését, a rendi képviseleti rendszer megyei szintű közigazgatási tevékenységének szakszerűsödését és a városfejlődés stagnálásának megszűntét tartjuk.¹⁰⁰ Mindezen okok vezettek oda, hogy a 19. század elejére az egyházak és a papság által gondozott értelmiségi feladatkörök mellett kialakult a központi igazgatás szakszerű bürokratikus intézményei által foglalkoztatott hivatalnoki kar, a megyében és a nagyobb – főként szabad királyi – városokban a pénzügyi-gazdasági teendőket végző hivatali apparátus, a nagybirtokok sokrétű igazgatását ellátó gazdatiszti csoport és egy jórészt a közoktatás keretein belül maradó, illetve a főúri mecenatúra köldökszínóján függő kulturális elit. Már ebben az időszakban megfigyelhető, hogy a hazai társadalomban mily kevés az igény és a lehetőség a polgárisult társadalmak legnépesebb értelmiségi típusára, az ún. szabadfoglalkozású értelmiségre. Nálunk az orvos feladatait a szélesebb tömegek számára is elérhető módon borbélyok, felcserek, bábák elégítették ki legtöbbször közalkalmazásban, az ügyvédek számának gyarapodását az anyagi lehetőségeken túl a népesség döntő többségének korlátozott jogképessége is akadályozta, de a polgáris életformákból fakadó irodalmi, művészeti igények kielégítése sem kívánt nagyobb számú szabadfoglalkozású értelmiségi elemet.¹⁰¹ (Gondoljunk csak Csokonai tragikus életpályájára!)

Azt már nehezen lehetne megállapítani, hogy milyen lehetett a foglalkozásukat kenyérkeresetként űzők, valamint a nemesi értelmiségiek aránya, mint ahogyan a két társadalmi csoport közötti határvonal sem húzható meg határozottan. A különbség lényege azonban közöttük a feudális társadalomban nyilvánvaló volt: „az egyik oldalon van a társadalmi rang, vagyon, s a politikai sze-

⁹⁹ Kosáry: i. m. 13.

¹⁰⁰ Kosáry: i. m. 12–13.

¹⁰¹ Vörös K.: A társadalom és iskolaügy... 22–23.

replés és vele a döntés bizonyos joga – a másik oldalon a hivatásszerűen végzett értelmiségi munka, amely a megélhetés fő forrása is”.¹⁰²

Még nehezebb annak a megállapítása, hogy az értelmiségi feladatköröket hivatásszerűen ellátó csoportok a társadalom mely rétegeiből nyerték ekkor tagjaikat. Figyelembe véve azonban a XVIII. magyarországi középfokú oktatási intézményekben tanulók származási viszonyait,¹⁰³ valamint II. József 1785. évi pátensének hatásait, nem sokat tévedünk, ha a századfordulón 20 000 főnyire becsült¹⁰⁴ értelmiségi keresetű megközelítőleg 40%-át nem nemesi származásúnak tartjuk. Ezt a véleményünket támasztja alá a „Honoratior” terminus jelenésnek átalakulása a 19. század első évtizedeiben: az 1820-as évekig a kategória a többségében nemesi származású, de már fizetésből élő értelmiségiek gyűjtőneve volt, a nemességen kívülről jöttek gyarapodása azonban azzal a hatással járt, hogy az 1830-as években e névvel már a nem nemesi értelmiségieket kezdték jelölni, miközben a tényleges tevékenység és az életvitel hasonlósága miatt a nem nemesi értelmiségiek (most már honoratiorok) jogállása – bírói hovatartozás, adómentesség stb. – is a nem nemesi származásúakéhoz közelített.¹⁰⁵

Az 1840-es években már a polgárosodás egyes elemei is éreztették hatásukat az értelmiségi feladatkörök szaporodásában, az intellektuális funkciók differenciálódásában és egészében az értelmiségiek létszámgyarapodásának felgyorsulásában – bár az értelmiségi keresetű csoportok többsége ekkor is még elsősorban a feudális termeléshez és társadalomszervezethez kötődtek, azok igényeinek feleltek meg: a 60–66 000 főre tehető értelmiségi keresőn belül a legnagyobb létszámú csoport az egyházi értelmiségieké volt (kb. 20 000), míg létszámban a második helyet foglalták el a közigazgatási tisztviselők (kb. 16 000). Az előbbiekhöz képest félannyi (kb. 10–10 000) keresővel bírt a gazdasztek és a pedagógusok – többségükben népiskolai tanítók – tábora, az ügyvédek száma megközelítően 5000 fő volt – ám tényleges ügyvédi gyakorlatot csupán töredékük folytatott – míg a modern értelmiségi pályán lévők (orvos, gyógyszerész, újságíró, író, művész valamint mérnök) együttes száma alig volt több az ügyvédekénél.¹⁰⁶

Pedig a szakmai szerkezet sajátosságai önmagukban nem is tükrözik értelmiségfejlődésünk kezdeteinek három alapvető vonását:

- a) Uralmának értelmiségi szerepköröit többségében a nemesség látta el, mint ahogyan a kulturális intézményeink alapításában és vezetésében, s a közélet egyéb területein is jelentős szerepet vállalt az európai művelt-

¹⁰² Kosáry: i. m. 16.

¹⁰³ Ambrus-Fallenbüchl Zoltán: Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1965–66. 175–240.

¹⁰⁴ Kosáry: i. m. 18.

¹⁰⁵ Varga János: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843). In: Somogy megye múltjából 11. Kaposvár, 1980. 234–236.

¹⁰⁶ Vörös K.: A modern értelmiség...

ségű mágánások és köznemesek egy csoportja – miközben társadalmi helyzetüket, csoportformálódásukat és kapcsolatrendszerüket továbbra is származásuk, rendi – feudális állásuk határozta meg, nem pedig a társadalmi munkaszervezetben elfoglalt értelmiségi helyük.¹⁰⁷

Ezt a jelenséget és társadalmi csoportot mi is tradicionális vagy nem professzionális értelmiségnek nevezzük, bár az arisztokráciához, illetve a nemességhez tartozva tényleges társadalmi csoportot nem alkottak.¹⁰⁸

- b) A tárgyi szakszerűség intellektuális funkcióit betöltő, többnyire nem nemesi származású értelmiségiek nem számíthatták magukat az előző csoportba tartozóknak, a társadalomszerveződés rendi-feudális keretei között a *honoráciorok* „sem nép, sem nemesség” státuszába sorolták őket.¹⁰⁹
- c) A fentieknek megfelelően a 19. század első felében – a társadalmi munkaszervezet differenciáltságának adott szintjén, a társadalomszerveződés korabeli sajátosságaival összhangban – fel sem vetődött az értelmiségi szerepköröket betöltők egységes társadalmi csoportként való felfogásának gondolata. Jellemzőnek tartjuk e szempontból, hogy a későbbiekben csoportmegnevező kategóriává vált fogalom, az „intelligencia” is csupán 1831-ben fordult elő a magyar irodalmi nyelvhasználatban, igaz, még „értelem, értelmesség” jelentéssel.¹¹⁰ Mint ahogyan jellemző az is, hogy Kosuth 1843-ban az értelmiséget „magában elvont testetlen fogalom”-nak tartotta.¹¹¹

Az 1840-es évek második felében a változások egyre szaporodó jelei tehát nem uralkodóvá válásuk, hanem a hazai értelmiség fejlődésében perspektívájuk miatt jelentősek. Újra hangsúlyozzuk, hogy e változások mögött már az induló polgárosodás egyes elemei álltak, közülük is a legfontosabbak: a fejlődő mezőgazdasági árutermelés, az induló gyárpar irányítása és működtetése, a modernizálódó szállítás és kereskedelem, a kultúra és nyilvánosság szerkezetének átalakulása, a modern szakigazgatás kiépítésének kezdetei, valamint az előbbieket kiszolgáló oktatás és egészségügy fejlődése.¹¹² Az induló polgárosodás értelmiségi funkciókat módosító és újakat kitermelő hatására felerősödött a professzionizálódás addig gyengécske folyamata. Ekkor vált számszerűleg is jelentőssé a választott vármegyei tisztséget – a „nobile officium”-ot – viselő birtokos nemesek mellett a hivatali fizetésükből élő tisztviselők csoportja, ekkor

¹⁰⁷ Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között, I. Valóság, 1976/4. 47. Huszár T.: Értelmiségtörténet – értelmiségiszociológia... 7–8.

¹⁰⁸ Huszár T.: uo. 7.

¹⁰⁹ Hajnal István: Az osztálytársadalom. In: Magyar művelődéstörténet V. k. Bp. 1941. 165–172.

¹¹⁰ Huszár T.: Értelmiségtörténet – értelmiségiszociológia... 7.

¹¹¹ Pesti Hírlap, 1843. március 26.

¹¹² Vörös K.: A modern értelmiség... 3.

kezdte éreztetni hatását a hivatalviselési jog megadása a honoráciorok számára.¹¹³ A századelő nemesi kúriáiból a városokba átkerült kulturális központok gyorsan bővülő alapintézményei – a sajtó, a könyvkiadók – először tették lehetővé, hogy jelentősebb birtokkal vagy egyéb jövedelemmel nem rendelkező művészek alkotásaikból megélhessenek. S ekkor jelent meg a hazai értelmiség fejlődésében a gazdaság modern szektoraiban – a gyárparban, s főként a hitelintézetekben alkalmazott magántisztviselő.

A társadalom polgári átalakulásának alkotmányos feltételeit megteremtő 1848. évi márciusi törvények V. tc. 2. § d) pontja a változások fentebb leírt fázisában nem vállalkozhatott az értelmiség definiálására, csupán felsorolhatta mindazokat a szellemi foglalkozásokat, amelyek betöltőinek a későbbi fejlődés során nagyobb közéleti szerepet kívánt biztosítani. Ezek: „tudorok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, académiái művészek, tanárok, a magyar tudós társaság tagjai, gyógyszerészek, lelkészek, segédlelkészek, községi jegyzők és iskolatanítók”. Jellemző, hogy még e korszerű, a társadalmi munkaszervezetben hivatásszerűen végzett tevékenységet alapul vevő törvény alkotói is feltételnek tekintették a gazdasági-jogi függetlenséget, épp ennek az alapján zárhatták ki a választói körből a gazdatisztakat, ha rövid időn belül ezt a felfogásukat meg is változtatták.¹¹⁴

A hazai értelmiség kialakulásának kezdeteit vizsgálva Vörös Károly a vázolt problémákkal szembesülve a következő értelmiségfogalmat tartotta alkalmaznak a 19. század első felében empirikus kutatásokra: modern értelmiség „általában az a szellemi vagy legalábbis nem fizikai munkát végző réteg, amely a gazdasági fejlődés során kibontakozó új, e fejlődés természetének megfelelően, egyre inkább sajátosan polgári feladatokat ellátó munkakörökben talál, illetve ezek bővülésével számolva keres magának elhelyezkedést.”¹¹⁵

Definíciójában az intellektuális funkciók realizálódása a munkakör, tehát a modern értelmiség egyik fő sajátosságának tartja az intellektuális feladatok hivatásszerű ellátását. A társadalmi feladatkörök intellektuális jellegének lehető legszélesebb meghatározásával figyelembe véve az adott időszak értelmiség fejlődésének azt a történeti sajátosságát, hogy az intellektuális funkciók a kialakulás fázisának megfelelően kifejezetlenek és differenciálatlanok, s bármilyen szűkítés e szempontból leszűkítené a vizsgálható folyamatot és a vizsgálat eredményének általánosíthatóságát is. Értelmiségfogalma – tekintettel az oktatás és az egyes értelmiségi hivatásokhoz szükséges képzettség akkori szintjére – nem tartalmaz iskolázottsági fokok szerinti megszorítást sem. A *modern* jelző pedig, ha nem is exponált módon, utal a korszakban még igen jelentős szerepet játszó *tradicionális* értelmiségiekre, akiknek többsége társadalmi helyzetében és

¹¹³ Hanák Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején. In: Magyarország története 1890–1918. Bp. 1978. 453.

¹¹⁴ Vörös K.: A modern értelmiség... 10.

¹¹⁵ Vörös K.: Uo. 2.

egzisztenciájában nem vagy nem egészében volt kötött szakképzettségéhez és értelmiségi szerepköréhez.

Vörös Károly tanulmányának eredményei igazolják, hogy definíciója empirikus kutatásokra alkalmas, úgy véljük azonban, hogy a 19. század első felében, még az 1840-es években is, a társadalomszerveződés rendi-feudális keretei között az értelmiségi funkciókat betöltő csoportokat – tradicionálisakat és moderneket egyaránt értve – korai társadalmi rétegnek tekinteni.

A rendi feudális társadalom keretei között megindult folyamat kettős meghatározottságot hagyományozott a magyar értelmiség fejlődésének későbbi periódusára. Egyrészt: amely értelmiségi tevékenységek és hivatások a 19. század első feléig kialakultak, magukba építve továbbvitték a rendi társadalomszerkezet sajátosságait, átörökölték az e hivatásukat többségében betöltő rétegeknek az adott tevékenységre, értelmiségi szerepkörre ráakódó presztízsét.¹¹⁶ Másrészt: a tradicionális szellemi hivatásokat betöltő értelmiségiek (köztisztviselő, lelkész, gazdatiszt, ügyvéd stb.) képzése már ebben az időszakban kialakult, illetve némelyiknél magas szintet ért el, míg a meginduló tőkés fejlődés által létrehívott értelmiségi hivatásokat betöltők képzése az előbbiekhöz képest alacsonyabb vagy teljesen hagyományok nélküli szintről indulva csak az oktatási rendszer fokozatos – a század végéig tartó – átalakulása során jutott el olyan szintre, amely a korabeli társadalmi megítélés szerint is „jogosított” az értelmiséghez való tartozásra.

A század közepe az egész magyar társadalom, s ezen belül az értelmiség fejlődésében is fordulópont: ha nem is maradéktalanul, de felszámolódtak mind az értelmiségfejlődés indukálásában egyre inkább előtérbe kerülő polgárosodás, mind közvetlenül az értelmiséggé válás útjából a rendi-adminisztratív korlátok.

A 19. század közepétől a kiegyezésig tartó fejlődési szakasz következő mozzanatai lényegesen értelmiségfogalmunk kialakítása szempontjából:

- a) A század első felében még döntő szerepet játszott tradicionális főúri és nemesi értelmiségiek a szabadságharc és az emigráció vérvesztései, valamint a politikából és a közéletből történt visszavonulásuk következtében mind jelentőségükben, mind számszerű arányukban háttérbe szorultak a gyorsan növekvő professzionális értelmiségi csoportokkal szemben.
- b) A tőkés gazdaságfejlődés viszonylagos felgyorsulása, valamint az államszervezet modernizálása vonzataként – ha az utóbbi összbirodalmi érdekek szerint történt is – elkezdődött a tárgyi szakszerűség intézményeinek rendszeres kiépülése, amelyek megszervezték és függőségükbe vonták az intellektuális feladatköröket betöltő értelmiségi hivatáscsoportokat.

¹¹⁶ Hajnal István: i. m.

- c) Az előbbi folyamatokkal párhuzamosan megindult az értelmiségi csoportok szakmai-érdekképviseleti jellegű, alapvetően a társadalmi munkaszervezetben elfoglalt helyük szerint meghatározott szerveződése is,¹¹⁷ bár a tulajdonképpeni társadalmi réteggé szerveződés első jelének csupán a Magyar Tisztviselők Országos Egyesületének megalakulása tekinthető 1874-ben, hiszen ez volt az első olyan társadalmi szervezet, amely céljaul az *egész ország valamennyi* szellemi munkával foglalkozó hivatáscsoportjának összefogását és képviseletét tűzte ki. Az egyesület eredményeitől függetlenül tükrözi az értelmiségi rétegtudat első hazai megnyilvánulását az alapítási felhívás: „Midőn az egyesület a magyar állam területén levő összes állami, törvényhatósági, községi, intézeti, társulati és magán tisztviselők, úgy az ezekkel társult szellemi munkások (jelentése itt: szabadfoglalkozásúak – M. J.) közérdekeinek előmozdítását, társadalmi kérdéseinek mielőbbi megoldását és nyomasztó anyagi helyzetének javítását tűzte ki feladatául: egy percre sem tévesztette szem elől azon nehézségeket, melyekkel céljainak kivitelében megküzdnie kellend.”¹¹⁸

Egyoldalú lenne azonban, ha az értelmiség két évtizedes állapotváltozásáról rajzolt képhez csak a fejlődési tendenciákat vennénk figyelembe, s eltekintnénk a hagyományozódott tényezőktől, valamint a periódusban felszínre került új ellentmondásoktól – melyeket együttesen az előbbi alapítási felhívás tömören a társadalmi szerveződés nehézségeinek nevezett. A legalapvetőbb nehézség mindenekelőtt az volt, hogy maga a társadalom egésze sem alakult át modern polgári-nemzeti társadalommá. Sőt, a negyvennyolc előtti rendies csoportok is inkább részekre hullottak annak megfelelően, hogy egyes részei képesek voltak bekapcsolódni a tőkés átalakulás folyamatába, mások – a parasztság és a birtokosság esetében a döntő többség – pedig nem. A nemzetiségi körében még az összbirodalmi törekvések is erősítették a felbomlás és a divergencia áramlatát.¹¹⁹ Hogy a polgári társadalomszerveződési technika mennyire nem tudta ekkor még új rendszerré egyesíteni a felbomló, szétaprózódó társadalmi elemeket, arról a kortársak közvetlen tapasztalatokra támaszkodó elemzései árulkodnak a legjobban. Közülük Schwarcz Gyulának a korszak végén írt elemzése és konklúziója a leginkább találó: „A magyar társadalom, miként láttuk, szerves értelemben még nem létezik: a magyar nemzet egyes rétegei mind e napig nem egyebek még, mint többé-kevésbé elszigetelt maradványai azon

¹¹⁷ Peres Sándor: A magyarországi tanítóegyesületek története, Bp. 1896. Pesti Napló, 1866. március 4., 6. Szaládi Antal: A magyar hírlapirodalom statisztikája 1780–1880-ig, Bp. 1896.

¹¹⁸ Magyar Tisztviselő, 1874. október 18. 2.

¹¹⁹ Szabad György: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Magyarország története 1848–1890. Bp. 1979. 525–608. Huszár T.: Értelmiségtörténet – értelmiségszociológia... 8.

rendeknek, melyek negyvennyolc előtt (...)” léteztek.¹²⁰ Keleti Károly pedig egyenesen kasztosodásnak nevezte a hazai társadalomban lejátszódott széthullási és elzárkózási tendenciát.¹²¹

Egységesebb képet a szellemi foglalkozású társadalmi csoportok sem mutattak: „breccia”-ként (törmelékes, darabos közet) származás, nemzetiség és felekezet, uralmi-rendelkezési vagy tárgyi szakszerűség intézményeihez való tartozás, valamint összbirodalmi, illetve nemzeti-nemzetiségi orientáció szerinti tagolódásuk mellett különböző műveltségi, vagyoni-jövedelmi szintjeik és eltérő társadalmi presztízsiük alapján is csoportokra bomlottak.¹²²

Rendkívül erős széttagolódás, heterogenitás az egyik oldalon, csupán a társadalmi létezés alapfeltételeit homogenizáló professzionalizáció a másik oldalon – ez magyarázza, hogy az értelmiségi szerepköröket ellátó hivatáscsoportok együttesének mint társadalmi csoportnak a fogalmi megragadása ellentmondásosan és részigazságokat tartalmazóan alakult a századderék utáni közvélekedésben, sőt a szaktudományos munkákban is.

A közvélekedés fogalomalkotását a korabeli szótárakban és lexikonokban követhetjük nyomon. Ágoston Antal 1864-ben megjelent Kis olasz tolmácsa egyáltalán nem közölt még gyűjtőfogalmat a szellemi foglalkozásúak együttes megnevezésére, csupán az egyes foglalkozások – bíró, ügyvéd, orvos, sebész stb. – neveit tartalmazza.¹²³

Az ugyanebben az időben kiadott Czuczor–Fogarasi nagyszótár alaposságát tanúsítja, hogy benne már az értelmiség szó és jelentései is megtalálhatók: „Öszves értelem; értelmi erő; értelmes férfiak öszvege” – vagyis ekkor nem több még a korai intelligencia szó szinonimájánál.¹²⁴

Az azonban már inkább a hazai társadalomtörténeti hagyományokból is táplálkozó értékzavarainak tudható be, mint az értelmiségfejlődés és rétegszerveződés későbbi sajátosságainak, hogy a nagyszótár után három évtizeddel megjelentetett Pallas Nagy Lexikona, sőt az első világháború kitörésének évében kiadott Révai Nagy Lexikona X. kötete sem nyújthatott jelentéstöbbletet az értelmiség fogalmával kapcsolatban a nagyszótárhoz képest.¹²⁵

Schwarcz Gyula „Közüktatásügyi reform”-jában a „közértelmiség” fogalmának jelentése alig különbözik a nagyszótárban megadott utolsó jelentésnél, azt azonban, hogy az értelmiség fejlődésében lejátszódott – általunk korábban vázolt – főbb változási tendenciákat észlelte, nem csupán elemzéseinek árnya-

¹²⁰ Schwarcz Gyula: A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon. Pest, 1869. 181.

¹²¹ Keleti Károly: Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából. Pest, 1871. 152.

¹²² Schwarcz Gyula: i. m. 181.

¹²³ Ágoston Antal: Kis olasz tolmács. Pest, 1864.

¹²⁴ Czuczor Gergely–Fogarasi János: A magyar nyelv szótára II. k., Pest, 1864. 539.

¹²⁵ A Pallas Nagy Lexikona IX. ki. Bp. 1895. Révai Nagy Lexikona X. k. Bp. 1908.

latai, hanem közvetlen megállapításai is bizonyítják: „Rút játékot űznek nálunk e szóval is, értelmiség. Igen gyakran értelmiségnek nevezik nálunk a pusztá pár száz holdas földbirtokosságot, mintha e kettő szükségképp együtt járna”¹²⁶ Az 1869. évi népszámlálás foglalkozási felvételi kategóriái tükrözik az időközben végbement változások egyik lényeges vonását – az értelmiségi pályák gyarapodását *a gazdaság modern szektoraiban foglalkoztatott tisztviselőkével* –, bár még nem sorolták őket az „értelmiségi keresetűek” közé.¹²⁷

Ám a népszámlálás előszava tükrözi a változás (váltás!) nagysága és minőségi volta által előidézett megítélési zavarokat is, melyek még a tudományos közvéleményben is jelentkeztek: „Legtöbb magyarázatot igényelne talán az *értelmiségi kereset* címmel ellátott rovatcsoport s itt is talán főképp a cím az, amely ellen kifogást lehetne tenni. Természetes ugyanis, hogy a nagyobb gazda, az iparos, a kereskedő is a közéletben az úgynevezett értelmiség (intelligentia) közé soroztatnak. E cím itt sem akar tőlük elvitattatni, de a különbség közöttük s az e csoportban foglaltak között az, hogy amazoknál tárgyhoz: földhöz, ipartelephez, mesterséghez, bolthoz, árúhelyhez stb. van kötve a foglalkozás, holott az értelmiségi kereset után élők foglalkozása nagyrészt a régebben úgynevezett „szabad mesterségek” rovata alá sorozható, vagy ezekhez rokon.”¹²⁸

Használható támpontot így a folyamat kifejtettebb pontján készült népszámlálástól kaphatunk. 1890-ben az első valóban korszerű magyar népszámlálás eredményeit összefoglaló kötet alkotói *a magyar társadalom szerkezetének elemzéséből kiindulva* a következőképpen határozták meg az értelmiség felvételéhez használt kategóriát: az értelmiség magában foglalja „a népességnek mindazon elemeit, *a kiknél az értelmiség (t. i. szakképzettségük, szaktudásuk – M. J.) kereseti, életfenntartási alapot képez*, akár az állam és társadalom szolgálatában, vagy mint úgynevezett szabad foglalkozást űzők működnek az illetők, akár pedig a gazdasági foglalkozásoknál, tehát az őstermelésnél, bányászat – ipar – és forgalomnál végzik ezen foglalkozásnál előforduló szellemi munkát”.¹²⁹ A számlálólapokhoz mellékelt alkalmazási utasítások részletesen felsorolták az előbbi elv alapján az értelmiséghez sorolt foglalkozásokat is:

- „*tulajdonképpen értelmiség*”: összes köztisztviselő (írnok, díjnok is), tanári és tanítói személyzet, lelkészek, szerzetesek, apácák, orvosok, szülésznők, kórházak igazgatási és kezelési személyzete, gyógyszerészek, ügyvédek, (magán-)mérnökök, művészek;
- „*gazdaságban foglalkoztatott értelmiség*”: kultúrmérnök, erdőtiszték, gazdasztiszték, vasúti mérnökök és egyéb vasúti tisztviselők, államépítészeti

¹²⁶ Schwarcz Gyula: i. m. 45.

¹²⁷ A magyar korona országaiban 1870 elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest, 1871.

¹²⁸ Uo. 254.

¹²⁹ Magyar Statisztikai Közlemények, új folyam II. k. 83+ I. (továbbiakban MstK)

mérnökök, bányamérnökök, iparvállalatokban alkalmazott tisztviselők, vegyészek, rajzoló, takarékpénztárak és egyéb pénzintézetek tisztviselői.¹³⁰

A századvég felé közeledve, majd a 20. század elején egyre inkább gyarapodnak annak a jelei, hogy a létszámukban gyorsan gyarapodó értelmiségi foglalkozásúak az „úri és művelt középosztály” képződmény keretein belül a társadalom más osztályaitól, rétegeitől való elkülönülésükkel, társadalmi szerveződésükkel, önálló szellemi arculatuknak kialakításával¹³¹ már jogosabban tekinthetők társadalmi rétegnek, mint statisztikai gyűjtőfogalomnak vagy egyszerű munkajelleg-csoportnak.¹³²

A társadalmi réteggé alakuláshoz vezető folyamatok közül az alábbiakat ítéljük a legfontosabbaknak:

- a) A szellemi feladatkörök polgári foglalkozássá válása – amit professzionalizációnak is neveztünk – Magyarországon konkrét formájában rendkívül sajátosan ment végbe.

Annak eredményeképpen, hogy az állam jelentős szerepet vállalt a tőkés fejlődés feltételeinek megteremtésében, s a főként külföldi érdekeltségű „nagy szervezetek” viszonylag korán megjelentek a hazai gazdasági élet színterein,¹³³ a hazai értelmiség fő típusa az alkalmazott, béréből élő hivatalnok-értelmiség lett.

A piaci viszonyoktól függő, úgynevezett szabad pályás értelmiségiek aránya a századderék utáni négy évtized gyors számbeli gyarapodást hozó fejlődése ellenére sem haladta meg a szellemi foglalkozásúak egészének 10%-át. Az ipari forradalom kibontakozása után a hazai értelmiség alkalmazottá válása csak fokozódott: 1910-ben kevesebb, mint 8%-uk volt a foglalkozási viszonyát tekintve önálló.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Huszár Tibor: Az értelmiségszociológia és – szociográfia hazai történetéhez. In: Értelmiségszociológiai írások Magyarországon 1900–1945. Bp. 1981. 8–32. Farkas Geiza: Az úri rend Bp. 1912.

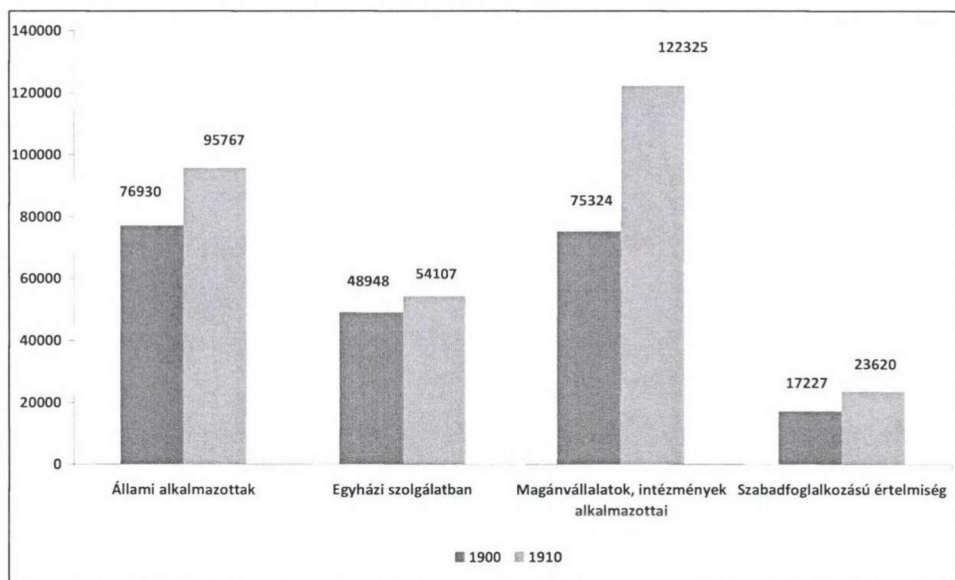
¹³² Ferge Zsuzsa: Társadalmunk átrétegződése Bp. 1969. 81–82.

¹³³ Szabad György: i. m. 542–548., 566–570., 572–580. Berend T. Iván–Ránki György: A modern tőkés gazdaság kialakulása – Az ipari forradalom kora (1848–1914). In: A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972. 17–105.

23. táblázat

*Tisztviselő és értelmiségi keresők foglalkozási viszony szerint 1900–1910-ben Magyarországon
(Horvát-Szlavónia nélkül)*

Foglalkozási csoport	1900	1910
Állami alkalmazottak	76 930	95 767
Egyházi szolgálatban	48 948	54 107
Magánvállalatok, intézmények alkalmazottai	75 324	122 325
Szabadfoglalkozású értelmiség	17 227	23 620
Állami alkalmazottak	1900	1910
Törvényhozás	278	202
Közigazgatás	34 135	41 442
Igazságszolgáltatás	11 184	11 209
Tanügy	8 418	13 814
Közegészségügy	3 110	4 879
Véderő	7 888	9 684
Állami vállalatok tv.	11 917	14 537
Egyházi szolgálatban	1900	1910
Papok, szerzetesek, apácák	18 003	18 637
Egyházi tisztviselők	2 896	2 388
Tanítók, tanárok (községek is)	28 049	33 082
Magánvállalatok, intézmények alkalmazottai	1900	1910
Mezőgazdaság (erdészet is)	11 350	10 604
Ipar (bányászat is)	17 328	32 167
Kereskedelem	25 839	44 881
Közlekedés, posta	10 706	17 194
Magán tanintézetek	1 220	1 682
Betegsegélyező pénztári orvosok	272	370
Tudományos és közérdekű társulatok	1 220	3 555
Ügyvédsegédek és írnokok	4 201	7 905
Gyógyszerészek	1 274	2 283
Egyéb tisztviselő- és díjnok	1 863	1 684
Szabadfoglalkozású értelmiség	1900	1910
Ügyvédek	4 190	6 443
Orvosok (állatorvosok is)	2 696	2 580
Irodalom, művészet	3 870	5 304
Magántanárok, nevelők	5 565	7 821
Mérnökök	858	1 409
Magántitkárok, tanácsadók	48	63

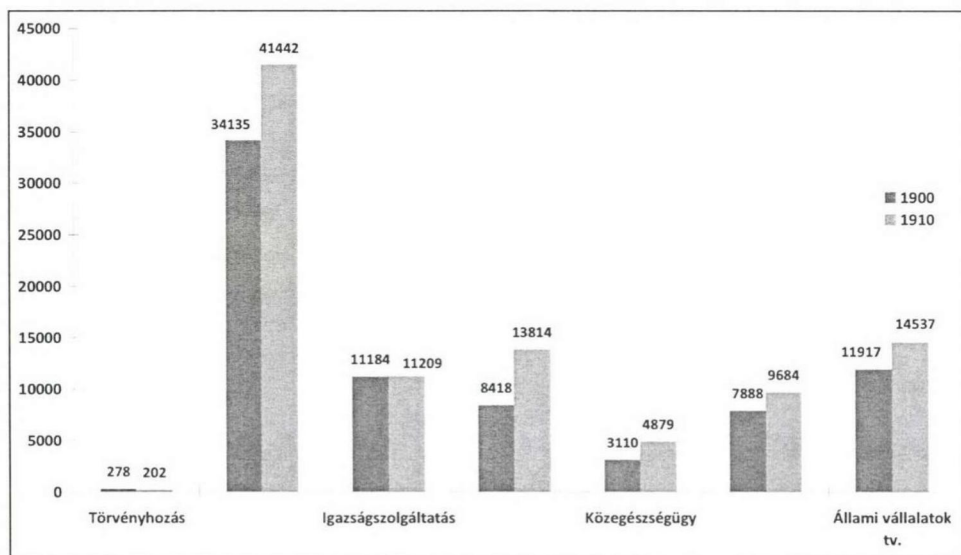
27. ábra

*Tisztviselő és értelmiségi keresők foglalkozási viszony szerint 1900–1910-ben Magyarországon (Horvát-Szlavónia nélkül)*¹³⁴

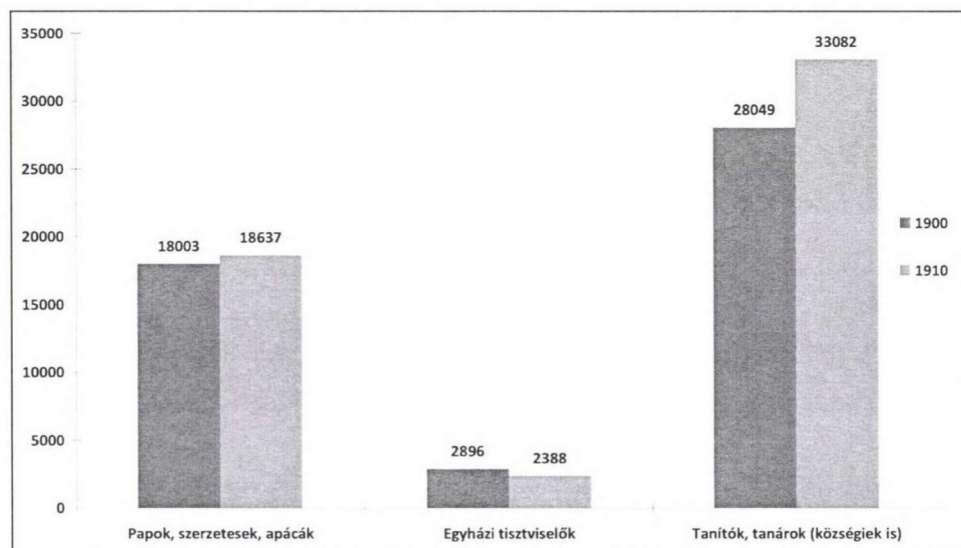
¹³⁴ MStK új sorozat 27. k. 270–274.; MStK új sorozat 62. k. 211.; MStK új sorozat 64. k. 205–211.; A m.kir. kormány 1900. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv, Bp. 1901. 119^a, 449., 569–603., 660–710.; A m.kir. kormány 1910. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1911. 67., 119., 225–261., 322–385.

28. ábra

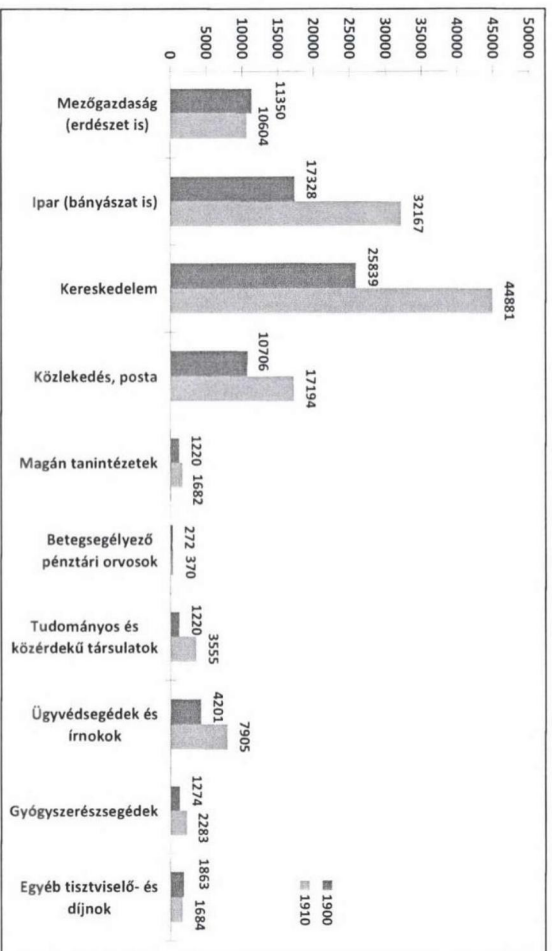
Tisztviselő és értelmiségi keresők foglalkozási viszony szerint 1900–1910-ben Magyarországon (Horvát-Szlavónia nélkül) – részletezés

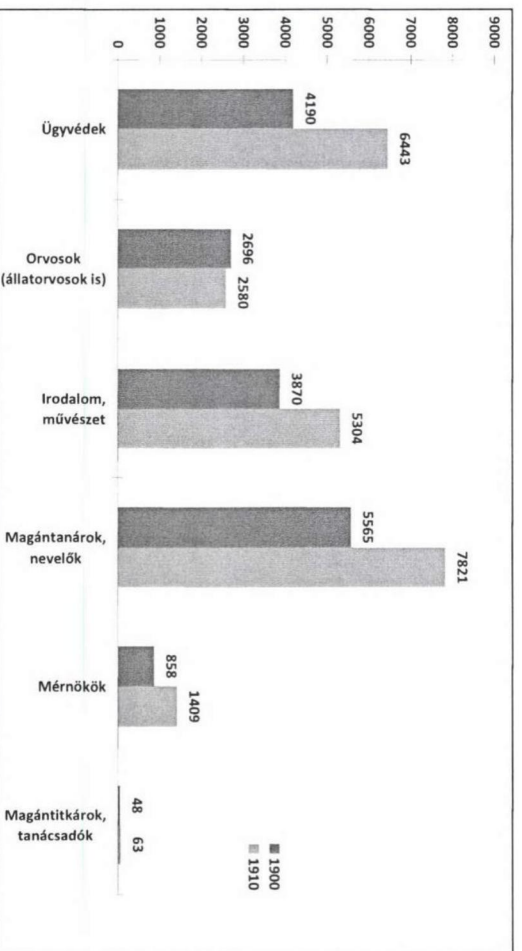
a) Állami alkalmazottak

b) Egyházi szolgálatban

c) Magánvállalatok, -intézmények alkalmazottai

d) Szabadfoglalkozású értelmiség

- b) A 19. század második felében lezajlott értelmiségfejlődési folyamat a tömegkultúra *igen alacsony szintje fölött* játszódott le: városi és vidéki lakosság közti, valamint régiónkénti és nemenkénti eltérésekkel ugyan, a hazai hat éven felüli népesség több mint fele nem tudott sem írni, sem olvasni az 1869. évi népszámlálás idején,¹³⁵ komolyabb irodalmi és sajtótermékek élvezetére alkalmas műveltséggel pedig alig 100 000 fő, a népesség kevesebb mint 1%-a rendelkezett.¹³⁶ A szellemi foglalkozásuk és a társadalom más csoportjai közötti kulturális szakadék is – mint negatív rétegtképző tényező – a közösség tudatát erősíthette az értelmisegen belül.
- c) A hazai társadalom fragmentaritása és a polgári átalakulást önértékében, etoszában hordozó erős nemzeti polgárság hiánya a magyar nemzeti-liberális ideológia teoretikusait a hiány programmatikus feloldására kényszeríthette. A polgárosodást, a nemzeti társadalommá szerveződést, a magyar kultúra hegemoniájának fenntartását történelmi küldetéséül kapó „művelt középosztály” vagy „közértelmiség” létrejöttének követelménye már a század közepétől a liberális polgárosodási modellek sarkétételévé válva szivárgott be az értelmiségi köztudatba.¹³⁷ E küldetés tudat látszott hatalmas támaszt nyerni a kiegyezés időszakában a nemzetállamiság viszszaállításával, hiszen az értelmiség európai műveltségű részének tudatában az állam „(...) igen fontos szerepet töltött be. (...) Az államot a szorosabban vett politikai pártküzdelmek és a tágabban vett osztályküzdelmek felett kívánták látni, mégpedig az értelmiség, kiváltképp a szakértelmiség kezében.”¹³⁸ Az értelmiségi rétegtudat viszonylag korai megjelenésében így szerepet kell tulajdonítanunk a politikai ideológia tételezéseinek és az értelmiségiek nemzetállammal kapcsolatos illúzióinak is.

A hazai értelmiség fejlődésének történeti sajátosságaira épülő értelmiségfogalmunk kialakításához a szakirodalomban gyakorta használt két felfogást kell még mérlegelnünk, melyek lényege: a formálisan diplomával vagy legalábbis érettségivel nem rendelkező szellemi foglalkozásuk kizárása, illetve az értelmiség tudomány valamint művészetekre korlátozott vizsgálata.¹³⁹

Az utóbbi felfogások sajátos történeti reminiscenciára vezethetők vissza: az értelmiségi megnevezést a 19. század második felében az európai látószögű, human műveltségű, alkotó értelmiségi csoportok gyakran kisajátították, csak önmagukra alkalmazták,¹⁴⁰ nem véve tudomást a műszaki-közzgazda értelmiségi-ekről, még kevésbé a szellemi munka korabeli „segédmunkásairól”, a képzettségi színvonalukkal még alacsony régiókban tartózkodó gazdasági tisztviselőkről.

¹³⁵ Keleti Károly: i. m. 356–371.

¹³⁶ Uo. 386–371.

¹³⁷ Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség. Bp. 1976. 280–281. Schwarcz Gyula: i. m. 181–182.

¹³⁸ Németh G. Béla: i. m. 21., 27.

¹³⁹ Huszár Tibor: Értelmiség történet értelmiség szociológia... 13–15.

¹⁴⁰ Németh G. Béla: i. m. 7–42.

A képzettségi szint alapján szűkített értelmiségfogalmat használók érvelésében két visszatérő mozzanat szerepel: az egyik annak a fejlődésnek a regisztrálása, hogy a 19. század második felében az oktatási rendszer fokozatos kiépülésével és modernizációjával az értelmiséggé válás kizárólagos csatornája az iskola lett; a másik, amely a képzettségi szint minimumát is pontosan meghúzza az érettségiben, az előbbi érvelésen túlmenően az 1883. évi I. tc. – a köztisztviselők minősítési törvénye – rendelkezéseit hozza fel bizonyítékkul.

Az első érv kiindulópontja az általánosítás adott szintjén helytálló, bár gyakran arra szolgál csupán, hogy további vizsgálatok nélkül az értelmiséget a diplomás értelmiségi csoportokkal azonosíthatóvá tegyék. Ám figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az 1880-as évekig általános gyakorlat volt a jóformán csak írni-olvasni tudással rendelkező tisztviselők alkalmazása a közigazgatás középső és alsó szintjein, ha származásuk és politikai felfogásuk az uralmi szakszerűség szempontjainak megfelelt. Meggyőző példa erre az 1867. évi megyei tisztújítás tartalmilag hasonló jegyzőkönyvei közül egy, Esztergom vármegyéé: a megválasztott 58 tisztviselő közül 23 egyáltalán nem végzett az elemi felül magasabb szintű iskolát – a képzettségük megjelölésére szolgáló rovatokban leggyakrabban a „hosszas szolgálat által jártas” vagy a „törvénytudománybani jártasságát mint szolgabíró szerezte” (!) megjegyzés szerepelt, annak ellenére, hogy több mint harmaduk írnoknál magasabb beosztásban szolgált.¹⁴¹ Maga a minősítési törvény is – a 19. század második felének a közepén – csak a megszületése utáni időszakban alkalmazásba kerülőkre vonatkozott: 34. §-a biztosította az addig képesítés nélkül alkalmazottakat, hogy rájuk nézve a törvény előtt fennálló gyakorlat marad az irányadó. De az új tisztviselőkre vonatkozó képesítési rendelkezések sem csupán érettséginel magasabb iskolai végzettséget követeltek, hanem a közigazgatási szervezet tényleges munkamegosztásának megfelelően alacsonyabbal is megelégedtek a kistisztviselői, írnoki és díjnoki beosztásokban. A törvény differenciált rendelkezéseinek megfelelően még a 20. század elején is a vármegyei szolgálatban álló tisztviselőknek csupán kétharmada rendelkezett felsőfokúnak számító végzettséggel, a csak érettségizettek aránya nem érte el a 2%-ot (!), míg kisebb – többségében négy középiskolai osztályú – végzettsége a tisztviselők közel egyharmadának nem volt.¹⁴²

Az egész szellemi foglalkozású népesség iskolázottságáról átfogó forrással csak a dualizmus korának utolsó évtizedéből rendelkezünk, igaz, ez is csupán a középiskolák fokozatai szerint kategorizált, s nem tájékoztat sem a magasabb végzettségről, sem az elvégzett iskolatípusról. Ám ennek alapján is – a folyamat végpontjából – megvonhatóvá válik a 19. század második felére történetileg érvényes értelmiségfogalom alsó képzettségi határvonala.

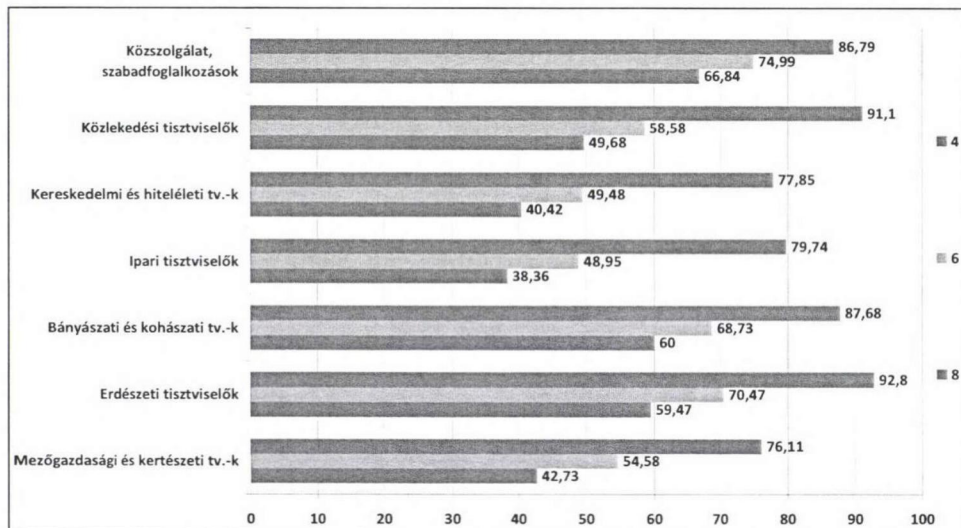
¹⁴¹ Országos Levéltár Bm-iratok K 148. 1867. III. 516–1269.

¹⁴² MStK új sorozat 40. k. 10+ l.

24. táblázat

Az értelmiségi csoportok iskolai végzettség szerinti arányai 1910-ben Magyarországon
(8–6–4 középiskolai osztály)¹⁴³

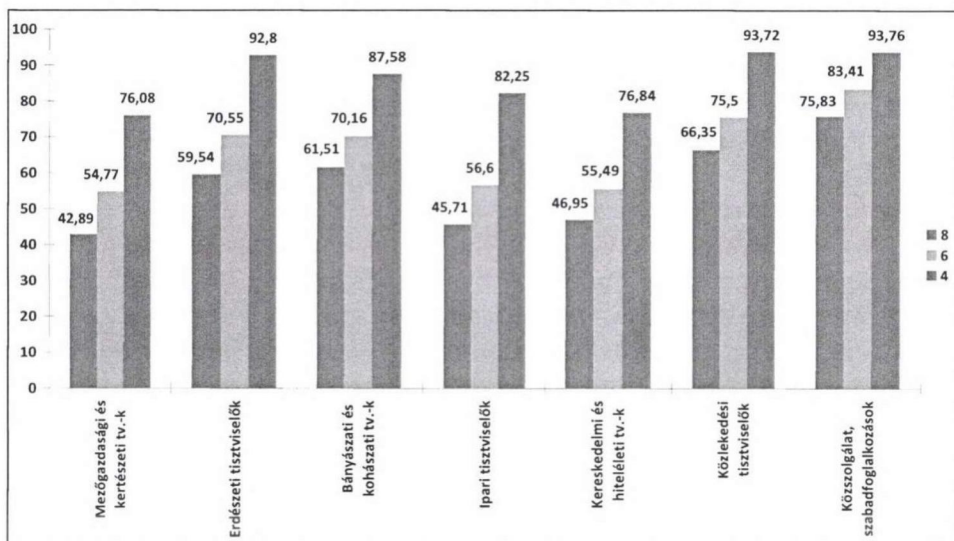
Foglalkozási csoport	A női keresők hány százaléka			A férfi keresők hány százaléka			Összesen		
	8	6	4	8	6	4	8	6	4
Mezőgazdasági és kertészeti tv.-k	8,7	15,22	82,61	42,89	54,77	76,08	42,73	54,58	76,11
Erdészeti tisztviselők	–	–	100	59,54	70,55	92,8	59,47	70,47	92,8
Bányászati és kohászati tv.-k	8,89	20	91,11	61,51	70,16	87,58	60	68,73	87,68
Ipari tisztviselők	6,91	16,17	69	45,71	56,6	82,25	38,36	48,95	79,74
Kereskedelmi és hitéleti tv.-k	8,24	19,86	82,86	46,95	55,49	76,84	40,42	49,48	77,85
Közlekedési tisztviselők	5,29	13,55	84,14	66,35	75,5	93,72	49,68	58,58	91,1
Közfoglalkozások	38,42	48,39	64,94	75,83	83,41	93,76	66,84	74,99	86,79

29. ábra

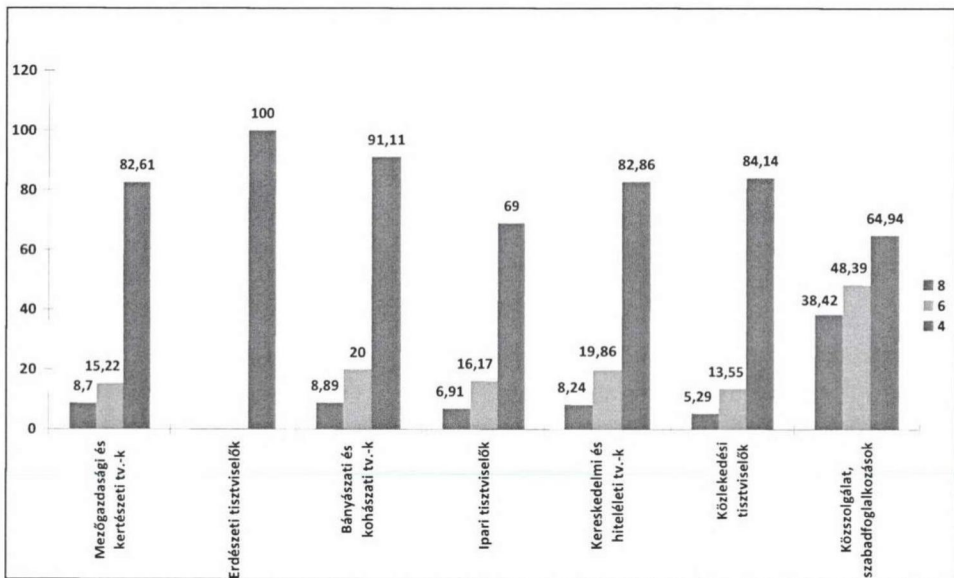
Az értelmiségi csoportok iskolai végzettség szerinti arányai 1910-ben Magyarországon
(8–6–4 középiskolai osztály)

¹⁴³ MStK új sorozat 64. k. 270+ l.

30. ábra

A férfi keresők végzettség szerinti megoszlása (8–6–4 középiskolai osztály)

31. ábra

A női keresők végzettség szerinti megoszlása (8–6–4 középiskolai osztály)

A felvétel adatai szemléletesen mutatják, hogy az értelmiségi foglalkozási csoportok képzettségi minimuma a 4 középiskolai osztályos végzettségnél húzódott: az értelmiség döntő többsége a dualizmus utolsó évtizedében legalább ilyen vagy magasabb iskolai végzettséggel rendelkezett. Az iskolázottságban megmutatkozó műveltségi szakadék is e vonalon húzódott az értelmiségi foglalkozásúak és a társadalom más csoportjai között.¹⁴⁴

A magyar értelmiség fejlődésének dualizmus kori periódusában a polgári társadalomszerveződési technika uralkodóvá válásával, tehát az értelmiséghez – mint formálódó társadalmi csoporthoz – való tartozás feltételének tartjuk a társadalmi munkaszervezetben hivatásszerűen végzett szellemi tevékenység mellett a szakképzettség (iskolázottság) tendenciaszerűen érvényesülő 4 középiskolai osztályos – vagy azzal egyenértékű – minimumát.¹⁴⁵

Definíciónkban a képzettség tendenciaszerű érvényesülésén azt értjük, hogy egyes szellemi (elsősorban gazdasági tisztviselői-) foglalkozások szakszerűségének szintje a dualizmus időszakában a társadalmi munkaszervezet, az üzemszervezetek és intellektuális tevékenységek körök kifejlése, differenciálódása folyamatában alakult ki és vált viszonylagosan állandóvá.

Értelmiségfogalmunk két ponton teszi korrigálandóvá a korabeli statisztikai felvételeket: az 1869. évi népszámlálás során még nem értelmiséginek tekintett gazdasági tisztviselőket is oda tartozónak vesszük; azt a nagyobb létszámú, homogén csoportot – a szülésznőket –, melyet a népszámlálások az értelmiségi keresetűek közé soroltak, nem tartjuk az értelmiséghez tartozónak, hiszen a dualizmus utolsó évtizedére sem érték el, csupán töredékében, a jelzett képzettségi minimumot.

Az értelmiség képzettségi szint szerinti megoszlása – amelyhez hozzá tartozik, hogy a „közszolgálat és a szabad foglalkozások” kategóriába sorolt értelmiségi foglalkozási csoportok egy része (orvos, mérnök, bíró, ügyész, ügyvéd, tanár, tanító, lelkész) csoportonként egységesen szabályozott felsőfokú, illetve ahhoz közel álló szakképzettséggel rendelkezett – az értelmiség belső társadalmi tagolódásának is egyik meghatározó tényezője, s egyben jelzése is. Egyik, mert a dualizmus kori értelmiség és egyes csoportjai társadalmi helyzetének alakulásában meghatározó szerepe volt még az értelmiségi hivatáscsoportokhoz, intézményekhez való tartozásnak, függőségnek, a jövedelmi- vagyoni helyzetnek, a származásnak, valamint az „uralmi szervezet” („közélet”) hierarchiájában elfoglalt pozíciónak is.

¹⁴⁴ Uo.

¹⁴⁵ A szellemi munkások összeírása során majd 30 évvel később is – 1928-ban – a négy középiskolai osztályos végzettséget tartották az értelmiség alsó képzettségi határának. MStK új sorozat 79. k. 6+ l.

AZ ÉRTELMISÉG NÖVEKEDÉSÉNEK ÉS SZAKMAI SZERKEZETVÁLTOZÁSÁNAK FŐBB TENDENCIÁI A HOSSZÚ 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Az 1840-es évek és a kiegyezés közötti időszak fejlődésének számszerű vizsgálatát az egykorú források hiányosságai rendkívül megnehezítik.¹⁴⁶ Az 1857-es birodalmi népszámlálás felvételi módszerei alkalmatlanok nemcsak az értelmiségi foglalkozásszerkezeti módosulásnak, hanem számszerű változásának regisztrálására is. Így a jelzett időszak változási tendenciáit csupán az 1840-es évek és az 1869. évi népszámlálás fogalmunk szempontjai által korrigált adatainak összevetése alapján ragadhatjuk meg, a birodalmi népszámlálás adatait csak jelzésként használva.

A húszéves periódus kezdeti és végső pontjának az összevetéséből előálló kép – a források különbözőségéből adódó problémák ellenére is – kielégítő bizonyossággal jelzi az időközben végbement folyamat főbb arányait és jellegzetességeit: az 1840-es évek lefojtottságainak megszűntével, az értelmiség funkcionális-szakmai szerkezetének módosulásával, kibővülésével párhuzamosan számában szinte robbanásszerűen növekedett, s a növekedés üteme csupán a hatvanas években hagyott alább. A gyarapodás okai közül az államszervezet kiépítése (a köztisztviselők 122%-os növekedése), a gazdaság tőkés fejlődésének kibontakozása (a magántisztviselők 20%-os arányának kialakulása), valamint a képzett munkaerő – s közöttük a szellemi foglalkozásúak – iránti igények bővülése (a pedagógusok 172%-os növekedése) játszott döntő szerepet. Azt, hogy az értelmiség növekedése mennyire dinamikus volt e közel két évtizedben, nem csupán az jelzi, hogy számuk egészében is megduplázódott, hanem az össznépessegen belüli arányuknak közel kétszeresére emelkedése is: míg az 1840-es években legfeljebb 0,5%-át jelentették az összlakosságnak, addig 1869-ben már 0,91%-át – családtagjaikkal együtt pedig több mint 2,5%-át!

Az országos átlagszámok azonban – mind az értelmiség szakmai szerkezte, mind a népességhez viszonyított aránya szempontjából – jelentős területi eltéréseket takarnak jelezve a fejlődés regionálisan eltérő dinamikáját.

¹⁴⁶ Szabad György: i. m. 594–597.

25. táblázat

Az értelmiség növekedése az 1840-es évek és 1869 között

Magyarországon foglalkozási csoportonként¹⁴⁷

Foglalkozási csoport	1840-es évek (maximum)	1857	1869	Az 1869. évi létszám az 1840- es évek %-ában
Pap, lelkész	20 686	19 606	19 858	96
Közhivatalnok	16 000	52 789	35 540	222,13
Pedagógus	10 000		27 221	272,21
Gazdatiszt	10 000	4 958	16 063	160,63
Ügyvéd	4 800	3 345	4 884	101,75
Orvos, gyógyszerész	3 000	7 267	5 294	167,5
Kulturális értelmiség	1 000	12 571	2 000	200
Műszaki értelmiség	1 000	–	–	–
Ipari tisztviselők	–	–	12 608	–
Kereskedelmi tisztviselők	–	–	6 566	–
Szállítási tisztviselők	–	–	5 517	–
Pénzügyi tisztviselők	–	–	2 413	–
Összesen:	66 000		137 965	209,04

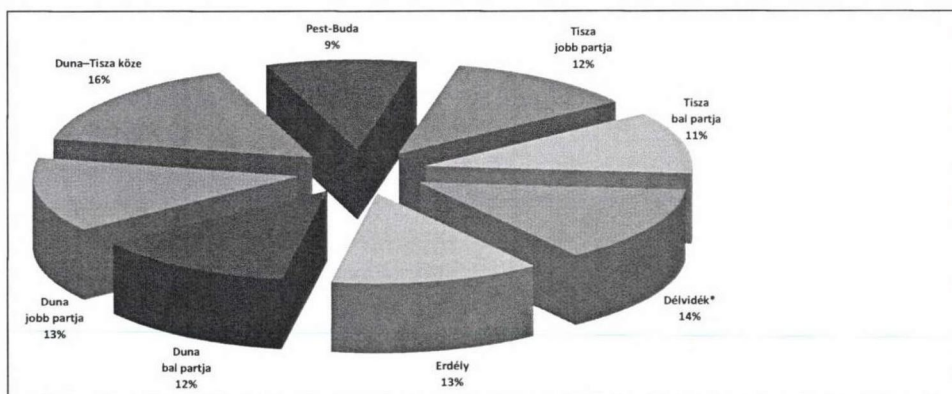
¹⁴⁷ Vörös Károly: A modern értelmiség... *Szabad György*: i. m. 594–597. A magyar korona országaiban 1870 elején ... 257., 260–331. Kialakított operatív fogalmunk alapján korrigáltuk az 1869. évi népszámlálás adatait: ekkor még nem tekintették az értelmiséghez tartozónak a gazdasági szektorokban foglalkoztatott tisztviselőket – mi oda tartozónak vesszük őket, annál is inkább, mert a gazdasági tisztviselők statisztikai csoportjaiba sorolták be a 2000 főnyire tehető mérnöki kart is; a bábákat nem számítottuk az értelmiségiek közé, hiszen még az első világháború előtti évekre sem érték el tömegében a négy középosztályos képzettségi minimumot; átmeneti helyzetük miatt, és mert nem csupán a középiskolások tartalmazzák, kizártuk vizsgálatainkból a „tanulók” csoportjába soroltakat; a források szerkezetéből adódó problémák miatt ugyancsak kizártuk a véderő tisztjeit is.

26. táblázat

Az értelmiség belső foglalkozási megoszlása és a lakosságon belüli arányai országrészenként 1869-ben¹⁴⁸ (Fiume és Horvát-Szlavónia nélkül)

Foglalkozási csoport	Duna bal partja	Duna jobb partja	Duna-Tisza köze	Pest-Buda	Tisza jobb partja	Tisza bal partja	Délvidék*	Erdély	Országos átlag
pap, lelkész	15,62	14,97	6,82	2,04	13,93	15,07	14,56	21,94	14,6
közhivatalnok	22,91	19,09	30,9	33,12	24,33	25,18	25,78	30,31	26,13
pedagógus	20,85	23,12	12,52	9,49	24,34	24,45	18,96	23,4	20,02
gazdatiszt	16,83	15,18	6,55	0,78	14,06	13,53	13,3	6,32	11,81
ügyvéd	3,57	3,57	5	5,04	3,45	4,01	3,85	2,48	3,59
orvos-sebész	2,38	3,48	4,01	4,07	1,82	2,41	3,04	2,10	2,83
gyógyszerész	0,91	1	1,32	1,21	1,04	1,21	1,04	0,96	1,06
ipari tisztviselő	7,85	10,38	4,89	2,38	8,82	7,34	7,73	5,51	7,82
bányászati, kohászati tv.	2,67	0,27	0,1	0,06	3,39	1,16	1,89	2,01	1,45
kereskedelmi tv.	2,13	3,66	15,9	26,08	1,62	1,72	4,01	1,33	4,83
szállítási tv.	2,60	3,44	8,95	12,21	1,68	2,40	4,29	2,33	4,05
pénzüntézeti tv.	1,65	1,82	3,02	3,17	1,51	1,61	1,53	1,3	1,77
Összesen:	16 677	18 224	22 148	12 510	15 812	14 961	18 847	17 296	123 965
Összlakosságon belüli arány (%)	0,96	0,86	1,45	4,92	1,06	0,83	0,71	0,82	0,91

* Arad, Bács-Bodrog, Baranya, Csanád, Krassó-Szörény, Temes, Torontál vármegyék, valamint a Titeli, Német-bánsági, Illériai és az Oláh bánsági ezred területe

* Arad, Bács-Bodrog, Baranya, Csanád, Krassó-Szörény, Temes, Torontál vármegyék, valamint a Titeli, Német-bánsági, Illériai és az Oláh.

32. ábra

Az értelmiség országrészenkénti megoszlása 1869-ben, (Horvát-Szlavónia nélkül)

¹⁴⁸ A magyar korona országaiban 1870 elején... 260–331.

Az országos átlaghoz a Duna bal partján elterülő vármegyék fejlődése volt leginkább közeli – míg a népességhez viszonyított arány szempontjából a Délvidéké, a szakmai szerkezet szempontjából Erdélyé volt a legkevésbé dinamikus. A Duna-Tisza közének, s ezen belül is Pest-Budának a fejlődési mutatói pedig azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy a tényleges különbségek nem is annyira az egyes régiók, hanem a városok és a vidék között húzódtak: míg a városi lakosságon belül a kiegyezés körüli évekre az értelmiségiek aránya 3–5% között mozgott, addig az egyéb települések népességén belüli arányuk kevéssel haladta meg a fél százalékot. A szakmai szerkezet vonatkozásában a városok és a vidék értelmiségén belüli különbségek leginkább az egyházi, illetve a gazdaságban foglalkoztatott értelmiségiek eltérő arányaiban mutatkoztak meg: az előbbiek belső aránya a városokban 2–8%, az egyéb településeken 14–20% volt, az utóbbiaké városokban 30–45%, az egyéb településeken csupán átlagosan 6%. Pedig a pályán lévő értelmiségiek rendkívül eltérő arányai – melyek jelzik az értelmiségi foglalkozások döntő többségének „urbánussá” válását – sem mutatják teljes mértékben a városi és vidéki értelmiségfejlődés között a korszakban egyre növekvő szakadék tényleges nagyságát, hiszen a fővárosban és a nagyobb városokban a szellemi foglalkozásuk iránti igények gyors bővülése sem tudta biztosítani a képzett fiatalok teljes foglalkoztatottságát, s így szellemi munkanélküliség alakult ki, míg a másik oldalon „sok megye alig képes három–négy olyan embert a municipalismus legfontosabb hatáskörébe beleszegelni, kinek korszerű alapos szakképzettsége (...) is legyen”,¹⁴⁹ s a falusi elemi tanodákban sem számított fehér hollónak a tanítóként alkalmazott obsitos katona vagy elcsapott inaslegény.¹⁵⁰

A kiegyezés a korlátozott nemzetállamiság és a magyar uralkodó osztályok politikai hegemoniájának restaurálásával *módosította az értelmiség fejlődésének feltételrendszerét*. Közülük a legfontosabbak: *elősegítette a tőkés fejlődés, a polgárosodás kibontakozását; az értelmiség számára az államhatalom eszközeivel rendelkező magyar politikai-kormányzati elit ideologikus értékrendszere, társadalmi-politikai gyakorlata vált orientációs ponttá.*

Az 1880. évi népszámlálás fogyatékoságai miatt – ekkor terjesztették ki az önszámlálási módszert¹⁵¹ – alkalmatlan az értelmiség szakmai szerkezetében végbement változások mérésére, ami azzal a következménnyel jár, hogy újra csak mintegy húszéves periódus változásairól kaphatunk megbízhatónak tekinthető képet, az 1890. évi népszámlálás foglalkozási statisztikái alapján. 1890-re viszont kialakult az értelmiség foglalkozási statisztikai felvételének a dualizmus későbbi éveiben nem változó szerkezete, s így a forrásanyag homogénné válása megbízhatóbbá teszik értelmezésüket.

¹⁴⁹ Schwarcz Gyula: i. m. 45.

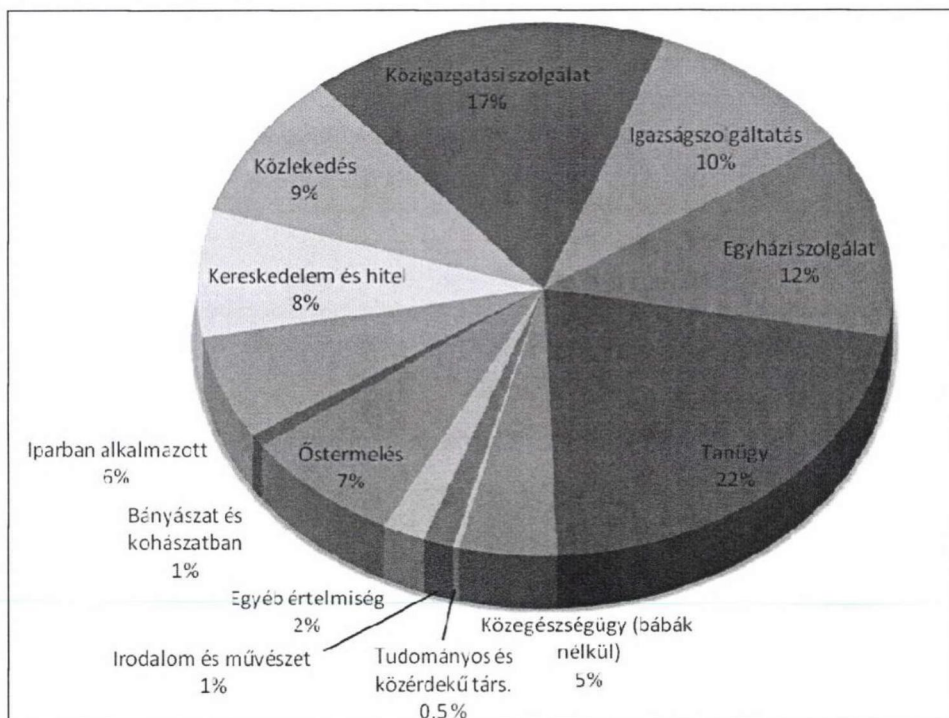
¹⁵⁰ Uo.: 96.

¹⁵¹ Ennek az önszámlálási módszer kiterjesztése volt az oka: a pontatlan adatközlések miatt 23 000 értelmiségi kereső közelebbi szakmai csoportba sorolását nem tudták elvégezni. A magyar korona országában 1880 elején tartott népszámlálás I. k. Bp. 1882.

27. táblázat

Az értelmiség szakmai csoportok szerinti megoszlása 1890-ben (Horvát-Szlavónia nélkül)¹⁵²

Közigazgatási szolgálat	28 874
Igazságszolgáltatás	16 962
Egyházi szolgálat	21 473
Tanügy	37 139
Közegészségügy (bábák nélkül)	7 813
Tudományos és közérdekű társ.	466
Irodalom és művészet	2 483
Egyéb értelmiség	3 447
Östermelés	12 745
Bányászat és kohászatban	1 334
Iparban alkalmazott	10 948
Kereskedelem és hitel	13 298
Közlekedés	15 654
Összesen:	172 636

33. ábra

Az értelmiség szakmai csoportok szerinti megoszlása 1890-ben (Horvát-Szlavónia nélkül)

¹⁵² MStK új folyam II. k. 83+–110+ l.

A magyar értelmiség szakmai szerkezetének az 1869. évi és az 1890. évi népszámlálások alapján történő összevetése a változások ütemének lassulását mutatja a korábbi két évtizedes periódushoz képest.¹⁵³ Nemcsak az értelmiség létszámának a lakosság egészéhez viszonyított növekedési üteme mérséklődött – 0,91%-ról 0,99%-ra nőtt csupán –, miközben az egész népesség növekedése is stagnált, de szakmai szerkezetükben sem történt lényeges eltolódás. Ennek okait az 1873-as gazdasági válságban, majd a kilábalás után a magyar gazdaság ipari forradalmát megelőző lassú „felkészülésben”¹⁵⁴ látjuk. Az értelmiség fejlődésének ez a jellege megfelel a magyar társadalom e két évtizedben végbement ugyancsak lassú, de átfogó átstrukturálódásának.¹⁵⁵

A változások nem ezen a téren voltak igazán jelentősek: a kiegyezés utáni húsz évben teljesedtek ki az értelmiség fejlődésének korábbi szakaszában kialakult jellegzetes sajátosságai:

- Általánossá vált a szellemi foglalkozásúak szakmai csoportszerveződése, sőt átfogóbb szerveződési kísérletek is történtek.¹⁵⁶
- Kiépültek a magyar értelmiség fejlődésében is a tőkés piacgazdaság jellegzetes kísérői, a vállalkozásszerű „szabad foglalkozások”. A nyugat-európai értelmiségfejlődésnek a klasszikus kapitalizmus időszakában e fő típusa¹⁵⁷ nálunk ekkor vált viszonylag jelentősebb csoporttá.¹⁵⁸
- S végül, a modern gazdasági szektorokban a tőkekoncentráció hatására végbement üzemméret – és üzemszerkezet-változásoknak megfelelően differenciálódott az e szektorokban foglalkoztatott tisztviselők csoportja – párhuzamosan a gazdasági célú közép- és felső szintű oktatás fokozatos kiépülésével.

A 19. század utolsó évtizedétől az ipari forradalom kibontakozásának hatására az értelmiség növekedése és szakmai szerkezetváltozása újból dinamikussá vált.

¹⁵³ Ugyanerre a megállapításra jutott *Szabolcs Ottó*: A modern értelmiség kialakulásának történetéhez Magyarországon. Századok 1968. 3–4. sz. 593.

¹⁵⁴ *Berend T. Iván–Ránki György*: A modern tőkés gazdaság kialakulása – Az ipari forradalom kora (1848–1914). In: A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972. 17–105.

¹⁵⁵ Hanák Péter: i. m.

¹⁵⁶ *Pruzsinszky János*: 50 esztendő a Magyar Köztisztviselők Országos Egyesületének életéből. Bp. 1924.

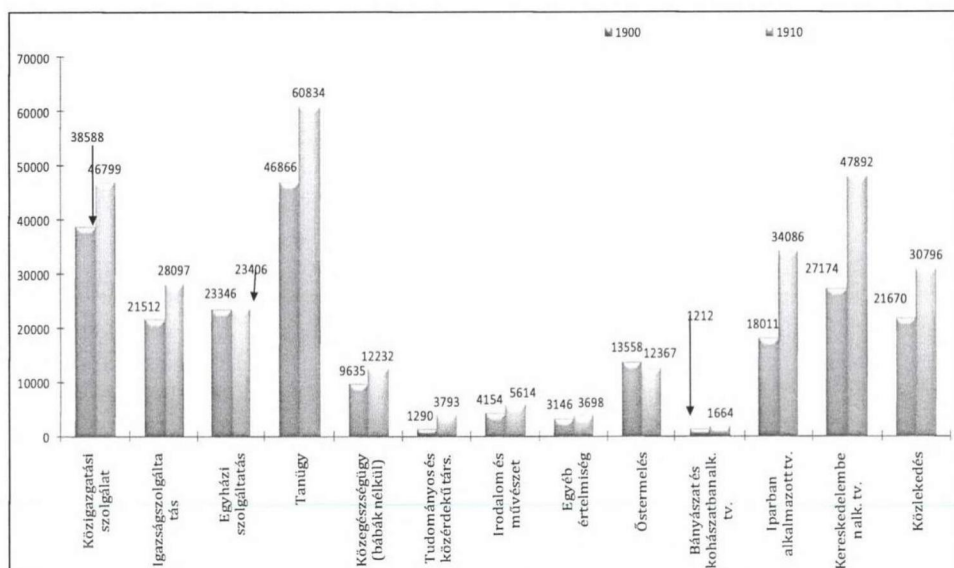
¹⁵⁷ *Huszár Tibor*: Értelmiségtörténet – értelmiségyszociológia... 6.

¹⁵⁸ Az ügyvédség egy részét ugyan még a hagyományos tevékenységi körökben találjuk, de a többségre már Králik Lajos megállapítása jellemző: „az ügyvédi ügykör 90%-a ügynöki... és ügyvivői teendőkből áll”. *Králik Lajos*: A magyar ügyvédség múltjából. Bp. 1904. II. k. 30.

28. táblázat

Az értelmiség nagyobb szakmai csoportok szerinti megoszlása 1900-ban és 1910-ben Magyarországon¹⁵⁹

	1900	1910
Közigazgatási szolgálat	38 588	46 799
Igazságszolgáltatás	21 512	28 097
Egyházi szolgáltatás	23 346	23 406
Tanügy	46 866	60 834
Közegészségügy (bábák nélkül)	9 635	12 232
Tudományos és közérdekű társ.	1 290	3 793
Irodalom és művészet	4 154	5 614
Egyéb értelmiség	3 146	3 698
Őstermelés	13 558	12 367
Bányászat és kohászatban alk. tv.	1 212	1 664
Iparban alkalmazott tv.	18 011	34 086
Kereskedelembe alk. tv.	27 174	47 892
Közlekedés	21 670	30 796

34. ábra

Az értelmiség nagyobb szakmai csoportok szerinti megoszlása 1900-ban és 1910-ben Magyarországon

¹⁵⁹ Horvát-Szlavóniával együtt! MStK új sorozat 64. k. 166+–167+

Az 1890–1910 közötti időszak értelmiség fejlődésének meghatározó tényezője volt a gazdasági szektorokban foglalkoztatott tisztviselők dinamikus növekedése a 80%-kal növekvő értelmiségen belül: 1910-re arányuk 40% fölé emelkedett!¹⁶⁰

Közülük is a kereskedelemben és hitelletben, valamint az iparban foglalkoztatott tisztviselők létszáma és aránynövekedése tekinthető a legfontosabbnak, míg a „tudományos és közérdekű társulatok”-ban foglalkoztatott értelmiség húsz év alatti megnyolcszorozódása mutatja, hogy *a tudományosság intézményei ebben a periódusban épültek ki és váltak hatékony tudmányszervező erővé.* Az átlagshoz közeli volt a köztisztviselők és a pedagógusok gyarapodása, mellyel így is a *legnagyobb csoportjaivá váltak a századelőre az értelmiségnek.*

A magyar gazdaság tőkés átalakulásának és a magyar társadalom polgárosodásának jórészt a városokra és a városok társadalmára való korlátozódása, a parasztság polgárosodásának lehatároltsága és megrekedése¹⁶¹ azzal a következménnyel járt, hogy a tőkés fejlődéstől indukált értelmiségfejlődés is aránytalan mértékben a városokhoz kapcsolódott.

Bár forrásaink nem teszik lehetővé a századelőn valamennyi értelmiségi foglalkozási csoport tagjainak egységes településtípusonkénti vizsgálatát, két részleges megközelítés egybevetéséből megfelelő képet kaphatunk a településtípusonkénti és a területi megoszlás körvonalairól, arányairól. Az első adatsor az értelmiség valamennyi foglalkozási csoportját felöleli, viszont nem lehetséges a rendezett tanácsú városok elkülönítése a községektől.

A táblázat adataiból kitűnik, hogy az értelmiség több mint kétötöde a székesfővárosban és a törvényhatósági jogú városokban élt. E városokban koncentrálódott az orvosok, gyógyszerészek és állatorvosok, a tudományos és közérdekű társulatokban foglalkoztatott tudósok, tisztviselők, az írók és művészek, az egyéb szabad foglalkozás kategóriájába sorolt magánmérnökök és vegyészek, valamint a bányászatban, iparban és forgalomban alkalmazott tisztviselők abszolút többsége. Különösen kiemelkedő szerepe volt Budapestnek, ahova az egész értelmiségnek 1910-ben közel egynegyede összpontosult, ezen belül itt foglalkoztatták az ipari tisztviselők több mint 40%-át, a kereskedelemben, hitelintézeteknél és közlekedésben dolgozó tisztviselők több mint egyharmadát. De itt élt és alkotott a tudományos és művészeti elit relatív többsége, valamint az önálló vállalkozással bíró magánmérnökök nagyobbik hányada is.

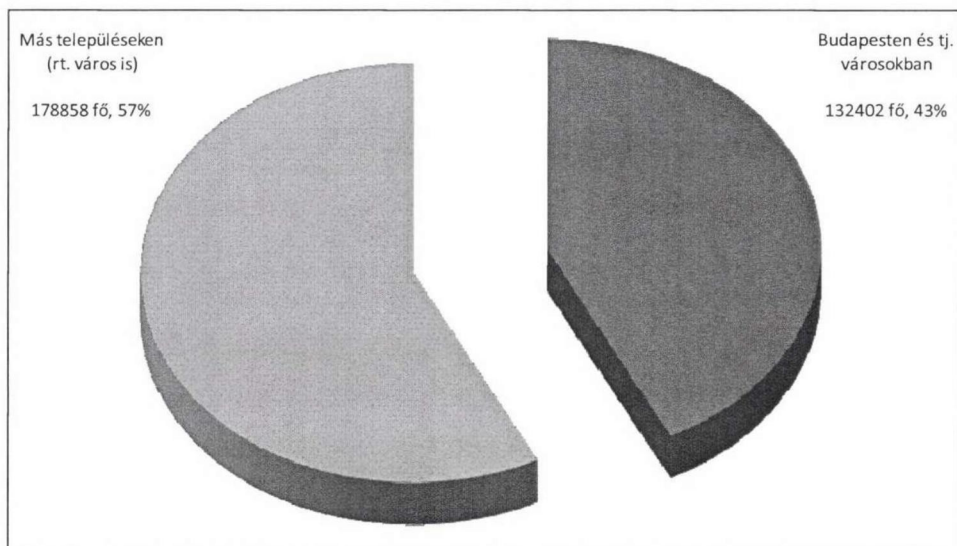
¹⁶⁰ Gazdatisztekkel, kultúrmérnökökkel és magánmérnökökkel együtt. Az értelmiség így az összlakosság 1,7%-át tette ki 1910-ben – családtagokkal és nyugdíjasokkal együtt pedig 4,2%-át. Ez utóbbi adat Hanák Péter számításai alapján: i. m. 453.

¹⁶¹ Hanák Péter: i. m. 480–501.

29. táblázat

Az értelmiség megoszlása településtípusok szerint Magyarországon 1910-ben¹⁶²

Foglalkozási csoport	Budapesten és tj. városokban	Más településeken (rt. város is)
Közigazgatási szolgálat	16 246	30 553
Igazságszolgáltatás	11 339	16 758
Egyházi szolgálat	4 089	19 317
Tanügy	17 100	43 716
Egészségügy (bábák nélkül)	6 486	5 746
Tudományos és közérdekű társ.	2 432	1 361
Irodalom és művészet	4 254	1 360
Egyéb szabad foglalkozás	2 117	1 581
Östermelés	793	11 574
Bányászat, ipar, forgalom	67 546	46 892
Összesen	132 402	178 858

35. ábra

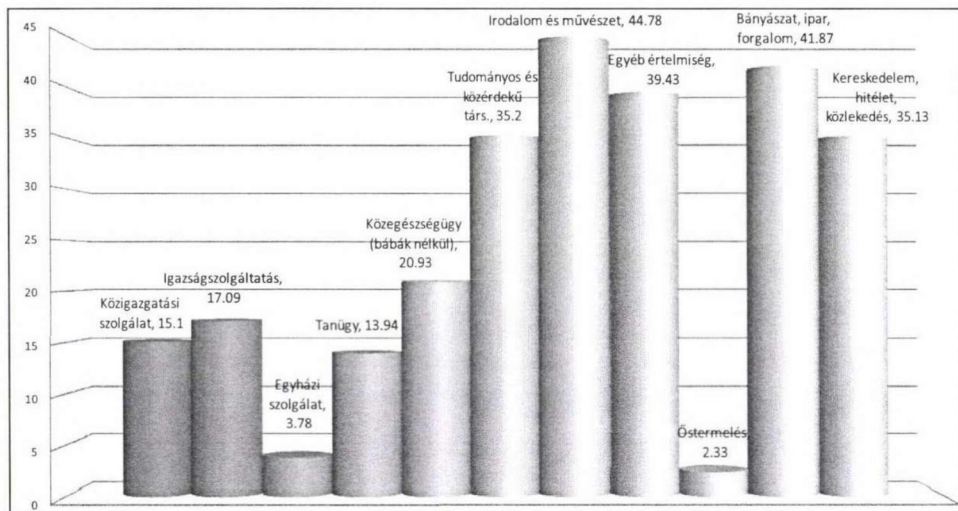
Az értelmiség megoszlása településtípusok szerint Magyarországon 1910-ben

¹⁶² MStK új sorozat 64. k. 163+ l. és 308–313. (Horvát-Szlavóniával együtt!)

30. táblázat

Az értelmiségi foglalkozásúak aránya Budapesten, 1910-ben¹⁶³

Foglalkozási csoport	Arányuk az országhoz viszonyítva (%)	Fő
Közigazgatási szolgálat	15,1	7 068
Igazságszolgáltatás	17,09	4 801
Egyházi szolgálat	3,78	886
Tanügy	13,94	8 483
Közegészségügy (bábák nélkül)	20,93	2 560
Tudományos és közérdekű társ.	35,2	1 335
Irodalom és művészet	44,78	2 514
Egyéb értelmiség	39,43	1 458
Östermelés	2,33	288
Bányászat, ipar, forgalom	41,87	14 968
Kereskedelem, hitélet, közlekedés	35,13	27 641
Összesen:	23,13	72 002

36. ábra

Az értelmiségi foglalkozásúak aránya Budapesten, 1910-ben

¹⁶³ Thirring Gusztáv: Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. Budapest Stk 53. k. 94+, 127+, 162+–1653+.

Az 1910. évi népszámlálás egy másik adatsora lehetővé tette a rendezett tanácsú városok és a 10 000 főnél nagyobb lakosságszámú települések elkülönítését, viszont ez a felvétel nem tartalmazta a kereskedelemben, forgalomban foglalkoztatott tisztviselők, valamint az egyéb kategóriába sorolt értelmiségiek adatait, és bontás nélkül közölte a közszolgálati és szabad foglalkozású csoportok létszámviszonyait.

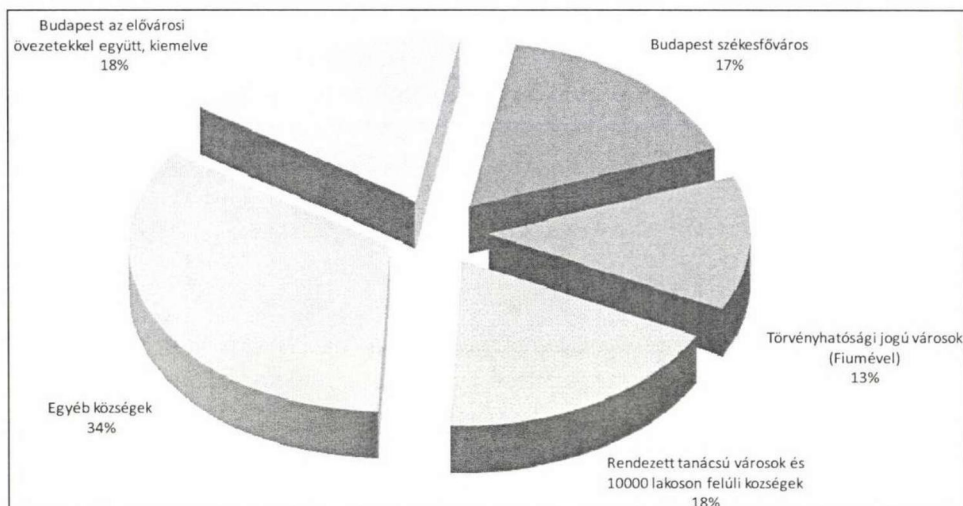
31. táblázat

A „tulajdonképpen” értelmiség megoszlása Magyarországon településtípusok szerint 1910-ben¹⁶⁴

Település-típus	Összes népesség	Közfoglalkoztatott és szabad foglalkozás	Mezőgazdasági értelmiség	Ipari tisztviselők	Összes értelmiség*	1000 lakosra jutó értelmiség	Országos arány %-ban
Budapest székes-főváros	880 371	492 975	270***	14 968	58 991	67,01	20,12
Törvényhatósági jogú városok (Fiumével)	1 293 009	609 550	388	5 943	47 369	36,63	16,16
Rendezett tanácsú városok és 10000 lakoson felüli községek	2 408 932	1 029 978	942	5 774	65 237	27,08	22,26
Egyéb községek	13 659 844	5 616 540	8 061	5 794	121 531	8,9	41,46
Budapest az elővárosi övezetekkel együtt, kiemelve	1 069 040	571 763	290	16 416	64 651	60,47	22,05

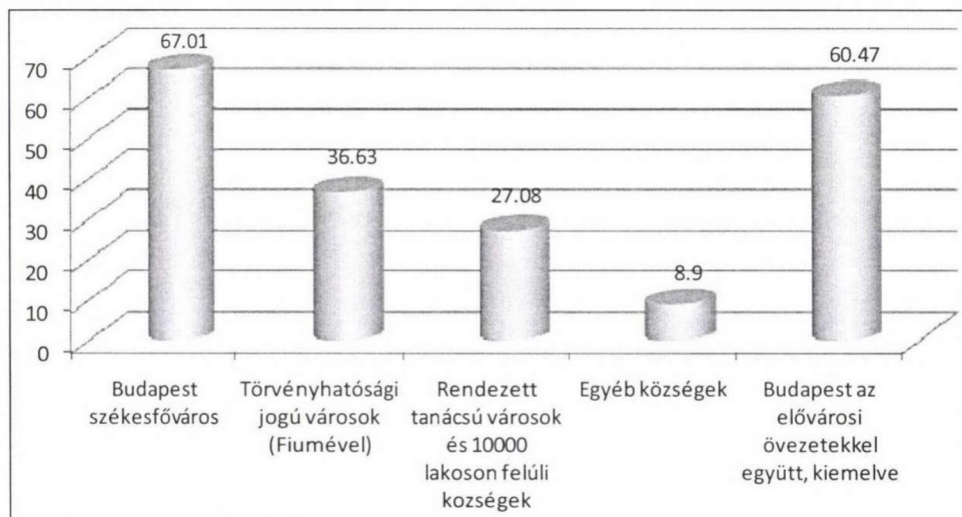
* a kereskedelemben, hitéletben, közlekedésben alkalmazott tisztviselők és ún. „egyéb értelmiség” nélkül

¹⁶⁴ MStK új sorozat 48. k. Itt Horvát-Szlavónia nélkül! Budapest elővárosi övezetéről: Budapest története IV. k. Bp. 1978. 529–575.

37. ábra

A „tulajdonképpeni” értelmiség megoszlása Magyarországon településtípusok szerint 1910-ben (a kereskedelem, hitéletben, közlekedésben alkalmazott tisztviselők és ún. „egyéb értelmiség” nélkül)

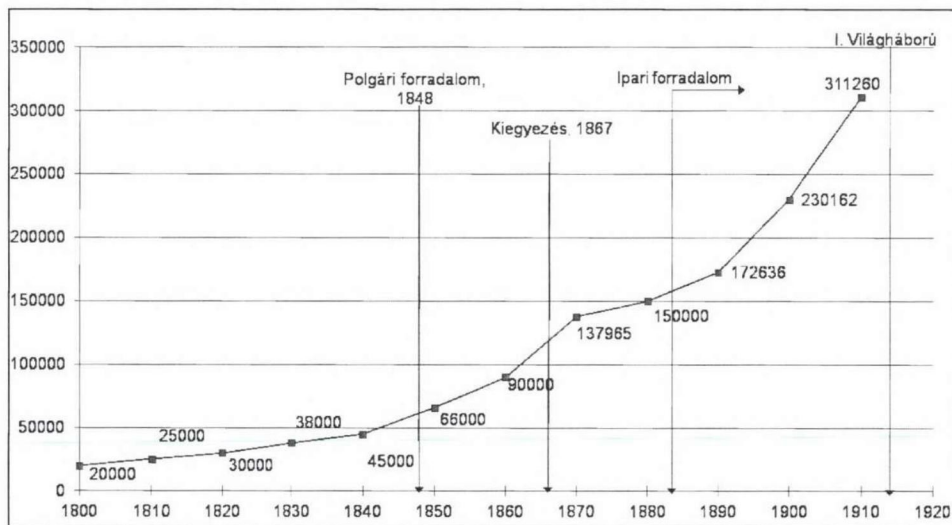
38. ábra

1000 lakosra jutó értelmiség településtípusok szerint

E felvétel szempontjaink szerint összesített adataiból – figyelembe véve, hogy a hiányzó értelmiségi foglalkozási csoportoknak a fővárosba és a törvényhatósági jogú városokba való koncentrálódása az átlagosnál nagyobb volt – fény derül arra, hogy *a századelőn a hazai értelmiség megközelítően kétharmada élt a lakosság egynegyedének lakóhelyéül szolgáló városokban és 10 000 főnél nagyobb lakosú településeken*, csupán az ún. „elővárosi övezettel” együtt számított Nagy-Budapesten az értelmiségi foglalkozásúak egynegyede összpontosult!

A 10 000 fő aluli községek ezer főre jutó átlagos arányszáma mögött nagyságrendi különbség húzódott meg a dinamikusan fejlődő, tízezres lakosság-számhoz közelítő iparosodó községek (pl. Tata, Tatabánya), a hagyományos kulturális vagy nemzetiségi központok (pl. Sárospatak, Turócszentmárton, Liptószentmiklós), a járási székhelyek és a kisebb-nagyobb falvak sokasága között, így az utóbbiakban a népszámlálás szerzőinek megállapítása szerint is az értelmiségi foglalkozások „sorozata meglehetően redukálódik, s többnyire csak a jegyző, lelkész, a tanító, esetleg az orvos vagy a gazdatiszt tartozik ebbe a kategóriába.”¹⁶⁵

Az országrészenkénti bontás megerősíti a városiasodás és értelmiségfejlődés fentebb feltárt összefüggéseit kiegészítve azzal a tényezővel, hogy az elmaradottabb országrészekben az értelmiségiek városi településekre való koncentrációja valamelyest erőteljesebb volt.

39. ábra

A magyar értelmiség növekedése az I. világháború előtt – összesítő grafikon

¹⁶⁵ MStK új sorozat 39. k. 31+1.

Egészében a hazai értelmiség növekedése a 19. század derekától rendkívül dinamikus volt: a 19. század közepétől 1910-ig száma megötszöröződött, a kiegyezéstől 1910-ig megháromszorozódott, a dualizmus időszakában – különösen az ipari forradalom kibontakozása után – szakmai szerkezetében jelentős eltolódás ment végbe a gazdasági szektorokban foglalkoztatottak javára. A növekedésnek és szakmai szerkezetváltozásnak a folyamata együtt járt az értelmiség városokba való koncentrálódásával, a falvak értelmisége csupán néhány főre és foglalkozásra korlátozódott. Újra hangsúlyozzuk, hogy a hazai értelmiség kialakulásának és dualizmus kori fejlődésének jelentős sajátossága a nyugat-európaihoz képest, hogy fő típusa – és számszerűleg döntő többsége – nem a „piaci viszonyoktól függő, önálló egzisztenciával” rendelkező „szabad pályás”¹⁶⁶ értelmiségi volt, hanem az alkalmazott, bérből élő *hivatalnok-értelmiségi*.

¹⁶⁶ Huszár Tibor: Értelmiségtörténet – értelmiségszociológia... 6.

ADALÉKOK AZ ÉRTELMISÉG ÉLETVISZONYAIHOZ A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

Az értelmiség jövedelmi viszonyainak alakulása

Az értelmiségiek társadalmi helyzetének a belső rétegződésének meghatározó mozzanata volt – *a társadalmi munkaszervezetben elfoglalt hely, valamint a képzettségi színvonal mellett – jövedelmi szintjük, jövedelmükből fenntartott életnívójuk.* E tényező vizsgálata információkat szolgáltathat arról is, hogy mely értelmiségi foglalkozások lehettek a társadalom egyes csoportjai számára vonzóak vagy legalábbis elfogadhatóak, *s az értelmiségi hivatáscsoportok jövedelmi helyzete mennyiben motiválta az értelmiségbe irányuló mobilitást, s az egyes értelmiségi csoportok gyermekei számára mennyire tette lehetővé szellemi foglalkozás választását.* Amikor a dualizmus kori értelmiség jövedelmi viszonyainak elemzésébe fogunk, abból indulunk ki, hogy a 19. század derekától egyik oldalon a tradicionális értelmiség visszaszorulásával, másik oldalon a „nobile officium” jellegű szerepkörök eltűnésével – a foglalkozásából származó kereset vált az értelmiség túlnyomó többsége számára egyedüli vagy döntő megélhetési forrásává.

Ezt látszik alátámasztani a kereső népesség föld- és házbirtokviszonyairól 1900-ban és 1910-ben történt felvételek vonatkozó adatsora is.

A századfordulón és a századelőn az egész értelmiség megközelítőn 1%-ának volt jelentősebb – 100 holdon felüli – földbirtoka, az „ezerholdasok” közé pedig csupán 100–150 értelmiségi tartozott. A jövedelem és életszínvonal szempontjából még jelentős – 1–100 holdig terjedő – földbirtoka az értelmiségi foglalkozásúak kb. egyhatodának volt. Viszonylag magas volt a földbirtokosok aránya a köztisztviselők, a közjegyzők és az ügyvédek között, a gazdasági szektorokban foglalkoztatott tisztviselők tömegeiben viszont fehér hollónak számított a jelentősebb földtulajdonos.

Azt már kevésbé tudjuk megítélni, hogy a dualizmus utolsó évtizedeiben egyre jelentősebbé váló készpénzvagyon mennyire módosította az értelmiség jövedelmi viszonyait a kereseti viszonyokhoz képest, mindenesetre örökségből, kedvező házasságból, valamint a keresetekből felhalmozott ilyen jellegű vagyon jelenlétére is számítanunk kell az értelmiség néhány százalékánál.¹⁶⁷

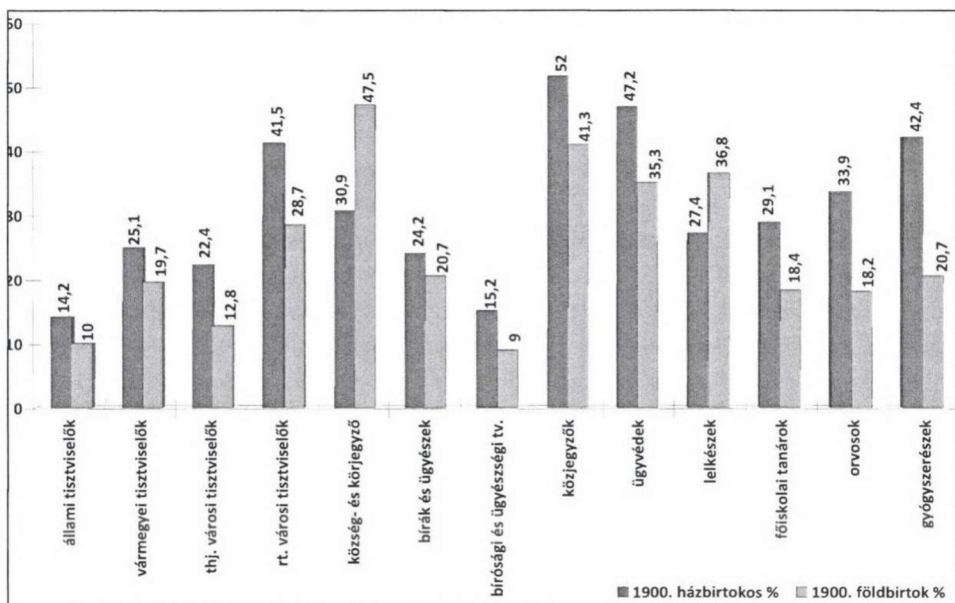
¹⁶⁷ A keresetekből felhalmozott magánvagyonok mértékéhez lehet adalék, hogy a kisbeteétekkel foglalkozó postatakarékpénztár betéteinek 14%-át az értelmiségiek birtokolták 1886–88-ban: 8188 köz- és magántisztviselő és 4080 egyéb értelmiségi. Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv III–IV. évf. 530.

32. táblázat

*Értelmiségi foglalkozásúak ház- és földbirtokviszonyai Magyarországon**1900–1910-ben*¹⁶⁸

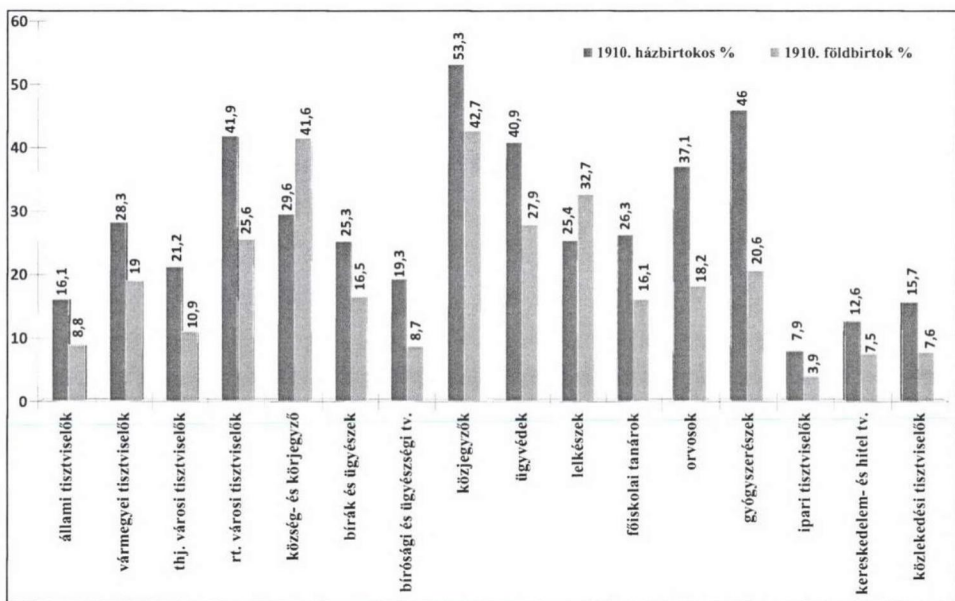
Értelmiségi csoportok	1900				1910			
	kereső férfiak	házbirtokos %	földbirtokos %	100 ha birtok %-ában	kereső férfiak	házbirtokos %	földbirtok %	100 ha birtok %-ában
állami tisztviselők	8 633	14,2	10	2,6	13 017	16,1	8,8	1,7
vármegyei tisztviselők	4 471	25,1	19,7	7	4 094	28,3	19	6
thj. városi tisztviselők	2 962	22,4	12,8	1,2	4 319	21,2	10,9	0,5
rt. városi tisztviselők	2 520	41,5	28,7	1,8	2 771	41,9	25,6	1,6
község- és körjegyző	4 925	30,9	47,5	3,1	5 313	29,6	41,6	2,8
bírák és ügyészek	2 779	24,2	20,7	6,2	2 893	25,3	16,5	3,5
bírósági és ügyészégi tv.	4 676	15,2	9	0,5	4 933	19,3	8,7	0,6
körjegyzők	317	52	41,3	13,9	300	53,3	42,7	13,3
ügyvédek	4 507	47,2	35,3	9	6 743	40,9	27,9	6,4
lelkészek	11 105	27,4	36,8	1,7	11 413	25,4	32,7	1,6
főiskolai tanárok	446	29,1	18,4	3,4	657	26,3	16,1	2,9
orvosok	4 805	33,9	18,2	2,3	5 514	37,1	18,2	2,2
gyógyszerészek	1 639	42,4	20,7	1	1 850	46	20,6	1,6
ipari tisztviselők	–	–	–	–	27 687	7,9	3,9	0,15
kereskedelem- és hitel tv.	–	–	–	–	39 727	12,6	7,5	0,48
közlekedési tisztviselők	–	–	–	–	22 446	15,7	7,6	0,41

¹⁶⁸ MStK új sorozat 64. k. 231+–232+

40. ábra

Értelmiségi foglalkozásúak ház és földbirtokviszonyai Magyarországon 1900-ban

41. ábra

Értelmiségi foglalkozásúak ház és földbirtokviszonyai Magyarországon 1910-ben

A dualizmus korának értelmisége munkaviszony és keresetforrás szempontjából három nagy csoportra osztható – közalkalmazottak, magánalkalmazottak és ún. szabad foglalkozásúak – bár ez a felosztás nem tekinthető sem jövedelmi szintet, sem a tényleges társadalmi helyzetet tükröző kategorizálásnak.

A három értelmiségi csoport esetében más és más mennyiségű és jellegű forrásanyaggal rendelkezünk. A közalkalmazottakról az egész periódust átfogó, többnyire a költségvetésekből kiszámított névleges átlagkereseteken kívül figyelembe vehetjük a hivatalos fizetésrendezések kereseti besorolásait is, sőt lehetőség nyílik két időpontban a keresetek reálértékének becslésére is. A magánalkalmazottak kereseti viszonyairól viszonylag szűk időhatárok között – a századforduló körül – csupán a névleges átlagkereseteket tudjuk kimutatni, s nem is a csoport egészére, míg a szabadfoglalkozású értelmiségiek jövedelmére vonatkozóan csak közvetett adatokkal rendelkezünk. Így az értelmiségi keresetek alakulását, egymáshoz viszonyított arányainak változását a dualizmus időszakában csupán vázolni tudjuk, néhány esetben külső pontokhoz (napszámos és munkáskeresetek) hasonlítva. Úgy véljük azonban, hogy eredeti célkitűzésünket – a kereseti viszonyok mennyiben motiválták az értelmiségbe irányuló mobilitást, illetve a rétegben maradást – ezzel is megközelítjük.

A közalkalmazottak kereseti viszonyai

Célszerűnek láttuk a közalkalmazottak közül először a pedagógusok kereseti viszonyait szemügyre venni, mivel az értelmiségnek ez a csoportja jól példázza az általában egy kategóriába sorolt értelmiségiek közötti óriási szociális távolság létezését, másrészt a pedagógusok többségét kitevő elemi népiskolai tanítók – „a nemzet napszámosai” – kereseti szintje feltételezhetően belső viszonyítási alapnak is tekinthető.

A PEDAGÓGUSOK

A pedagógustársadalmon belüli választóvonalakat a dualizmus időszakában egyrészt az iskolatípusok közötti, másrészt a város és a falu, különösen pedig a főváros és a vidék közötti különbség határozta meg.¹⁶⁹

A legalsó szinten az oktatási rendszer alsó lépcsőjét jelentő elemi népiskolák (ún. kisiskolák) tanítói voltak találhatók. Fizetésük rendezését a népoktatás fejlesztéséhez szükséges tanítók hiánya tette elkerülhetetlenné: az 1870/71-es tanévben például a tankötelesek hatékony oktatásához – 80 tanulót számítva egy tanítóra! – a minisztérium szerint legalább 27 315 tanítóra lett volna szükség

¹⁶⁹ Szabolcs Ottó: A pedagógusok élete az első világháború előtti félszázadban. Pedagógiai Szemle, 1968. 9. sz. 830.

a pályán tevékenykedő 19 297-tel szemben.¹⁷⁰ A tanítóhiány felszámolására tett első lépésként az 1868. évi népiskolai törvény a „tisztos lakáson és legalább egy negyed holdnyi kerten kívül” a rendes tanítók fizetésének minimumát 300 forintban, a segédtanítóké pedig 200 forintban szabta meg. E törvény azonban a tanítók több mint 90%-át foglalkoztató felekezetekre csupán mint ajánlás vonatkozott, s így a kiegyezést követő években is a „tanítók nagyobb része a néprészvétlensége martalékául esik, mely... népiskolai tanítóját most azon a fizetésen akarja nyomorgatni, melyet számára a 19. században ősei megállapítottak.”¹⁷¹ S bár az elemi népiskolákra épülő felső népiskolák tanítói fizetésének minimumát 550 (rendes tanító), illetve 250 forintban (segédtanító), a polgári iskolai tanítói minimumot pedig 800, illetve 400 forintban szabták meg, a három iskolatípusban tanítók átlagfizetése a törvény után másfél évtizeddel is csupán 368 forint volt.¹⁷² Ez a korabeli évi napszámos kereseteknek mintegy kétszerezését tette ki.¹⁷³

A középiskolai (gimnázium és reáliskola) tanárok fizetéséről a dualizmus első évtizedében egyetlen törvény sem rendelkezett átfogó érvénnyel, mint ahogyan a középiskolai törvény is csak hosszas vajúdas után születhetett meg a felekezetek ellenállása miatt. Így a tanári fizetéseknél felekezetenként és területenként igen eltérő szintekkel találkozhatunk. Az 1871/72-es tanévben a 947 rendes tanár 600 forintos átlagfizetése 367 forintos minimális és 1750 forintos maximális fizetést is takart. A 122 középiskolai igazgató átlagfizetése 1000 forint volt, a legalacsonyabb fizetésű 630 forintot, a legmagasabb fizetésű pedig 2000 forintot kapott – ez utóbbi Budán. A helyettes és melléktanárok száma a tanév során 555, míg átlagfizetésük 350 forint volt.¹⁷⁴

Más forrás szerint – két év múlva – 1874-ben a legalacsonyabb keresetű, evangélikus középiskolákban tanító tanárok átlagfizetése elérte a 699 forintot.¹⁷⁵ S bár kevéssé ismerjük, hogy forrásaink mikor számították be a megadott fizetési értékekbe a természetbeni juttatásokat – amelyek a pedagógusfizetések jelentős hányadát tették ki – és mikor tartalmazták csupán a pénzbeli juttatásokat, az bizonyosra vehető, hogy a kiegyezést követő évtizedben a népiskolai tanítók évi keresete alig volt duplája a magyar társadalom legszegényebb rétege, a napszámosok évi jövedelmének. A középiskolai tanárok keresete pedig –

¹⁷⁰ A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 2. jelentése. Buda, 1872. 68. (A továbbiakban is: VKM jelentése)

¹⁷¹ Uo.

¹⁷² Szabolcs Ottó: i. m. 834.

¹⁷³ Matlekovits Sándor: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. Bp. 1897. 464–474. (Az átlagosnak elfogadható 200 munkanappal számítva!)

¹⁷⁴ HStK VII. évf. III. füzet 104–136.

¹⁷⁵ Weber Samu: A protestáns középiskolai tanárok díjazása. Magyar Tanügy, 1874. 118–119.

rendkívül nagy szóródás mellett – a népiskolai tanítók keresetének két-háromszorosát tette ki.

A pedagóguskeresetek első teljesebb felmérésére az 1887/88. tanév adatait tartalmazó miniszteri jelentés alapján nyílik lehetőségünk.

33. táblázat

*A pedagógusok keresetei Magyarországon az 1887/88. tanévben*¹⁷⁶

Pedagóguscsoport	Létszám	Átlagkereset
1. Elemi népiskolai tanító	24 379	454,52 Ft
- rendes tanító	21 557	468,81 Ft
- segédtanító	2 822	345,33 Ft
- állami alkalmazott	1 240	522,85 Ft
2. Felső népiskolai tanító	280	559,29 Ft
- állami alkalmazott	74	688,11 Ft
3. Polgári iskolai tanító	1 109	785,65 Ft
- állami alkalmazott	269	886,61 Ft
4. Felsőbb leányiskolai tanárok	162	885,56 Ft
- állami alkalmazott	119	1 114,79 Ft
5. Középiskolai tanárok	2 862	kb. 1000–1100 Ft
- az állam rendelkezése alatti tanintézetekben	981	?
- budapesti rendes tanár		1800 Ft + 100 Ft ötödéves pótlék
- budapesti helyettes tanár		900,00 Ft
- vidéki rendes tanár		1400 Ft + 100 Ft ötödéves pótlék
- vidéki helyettes tanár		800,00 Ft
- más tanintézetekben	1 881	?
- rendes tanár		500–1900 Ft
- helyettes tanár		500–1600 Ft
6. Egyetemi tanárok		
- budapesti tudományegyetem	180	2 122,00 Ft
- kolozsvári tudományegyetem	66	?
- műegyetem	47	3 204,00 Ft

¹⁷⁶ Az egyes iskolatípusok költségvetéséből számított átlagkeresetek. A középiskolai tanárok fizetésére vonatkozó legrészletesebb adatokat lásd: VKM 18. jelentése 150–154. A fővárosi oktatók kereseteire részletesen: Dausz Gyula: A székesfővárosi oktatók fizetése (1873–1933) Bp. 1934.

A többnyire költségvetésből számított átlagkeresetek jól tükrözik a pedagógus-társadalom kereseti szintek szerinti belső tagozódását a népiskolai törvény huszadik évében. A pedagógusok 90%-át adó elemi népiskolai tanítók átlagkeresete 454,52 Ft-ot tett ki, az állami népiskolákban tanítók – többnyire városi iskolákban – mintegy 25–30%-kal többet kerestek, mint felekezeti alkalmazású kolégáik. Általában az elemi iskolai tanítók névleges átlagkeresete ebben az időben a napszámosok évi átlagkeresetének mintegy 2,5-szerese volt. Öt évvel később – 1893-ban a felekezeti és községi tanítók fizetésrendezéséről szóló törvényjavaslat tárgyalásakor tartott beszédéhez – Polónyi Géza, a leendő igazságügy-miniszter összeállította egy 3–4 gyerekkel bíró néptanító család évi háztartási költségvetését. E költségvetés szerint, bár meglehetősen szűkösen mérte ki, mi is kell egy tanítócsaládnak, a napi árakon 543 Ft 80 krajcár-ra rúgtak az évi családi költségek.¹⁷⁷ 43 Ft 80 kr-t az áremelkedéseknek önkényesen betudva, az 500 Ft-ot úgy tekinthetjük, mint az értelmiségi családok létminimumához szükséges reálkeresetet, az 1890-et megelőző néhány évben, hiszen ez az összeg már a gyerekek alapiskoláztatásának költségeit sem tartalmazza! Ezt a szintet az állami elemi iskolai tanítókat kivéve – a néptanítók nem érték el, így nem tekinthető véletlennek, hogy a felekezeti tanítók többsége a tanítás mellett kántori, harangozói stb. feladatokat volt kénytelen végezni csekély többletjövedelem szerzése érdekében.¹⁷⁸

Az életképtelennek bizonyult felső népiskolák tanítói keresetükben inkább a néptanítókhoz álltak közelebb, míg a polgári iskolai és a felsőbb leányiskolai tanárok közbülső helyzetet foglaltak el a néptanítók és a középiskolai tanárok között, akiknek egységes rendezés hiányában – 1000–1100 Ft körüli átlagkeresete jelentős, 2–3-szoros eltéréseket takart.

A pedagógustársadalom csúcsán lévő egyetemi tanárok tényleges keresetét a leckepezény-rendszer miatt nehezen lehet megállapítani, a költségvetésből kiszámított átlagkeresetek nem tükrözik sem annak szintjét, sem szóródását. A kialakult zavaros helyzetet próbálta rendezni a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1429/1889. eln. sz. leirata, mely szerint „a tanárok leckepezényjövödelme nemcsak előadási órák, hanem a beírt hallgatók számával is egyenes arányban növekedvén, akár a végtelenségig, gyakran egyenlő mértékben elfoglalt tanárok hivatali jövödelmei között is rendkívüli aránytalanságok mutatkoznak”.¹⁷⁹ Az egyetemi tanárok oktatásból származó átlagjövödelmét – rendkívül nagy aránytalanságok mellett – a néptanítók átlagkeresetének 8–10-szeresére, a középiskolai tanárokénak 2–3-szorosára: 3–4000 Ft-ra becsüljük az 1890 előtti években. Míg a középis-

¹⁷⁷ Pásztor Mihály: Az eladósodott Budapest Bp. (1907) 201–202.

¹⁷⁸ Csak torz fintora a tanítói sorsnak, hogy még a kántori járandóságok behajtásáról is külön rendeletben kellett intézkedni a kultuszminiszternek 1888-ban, mert az iskola-fenntartók erről sem gondoskodtak kellő mértékben. VKM 18. jelentése, 10–11.

¹⁷⁹ VKM 18. jelentése 168.

kolai tanárok átlagkeresete a főszolgabírói, az egyetemi tanároké az alispáni vagy osztálytanácsosi keresetekkel volt egy szinten!

Az 1893. évi XXVI. tc. alapján, amely kiterjesztette a 300, illetve 200 Ft-os minimális néptanítói fizetés hatályát a felekezetek által fenntartott elemi iskolákra is, még a felekezeti tanítók tíz százalékának kellett állami segéllyel kiegészíteni keresetét, hogy a minimumot elérjék.¹⁸⁰ Az 1887/88. tanév és az 1896/97. tanév között a pedagógusi keresetek 20–30%-kal növekedtek, ez azonban kevéssel haladhatta meg a megélhetési költségek növekedési ütemét ebben a periódusban. S mivel a keresetek növekedése egyenletes volt valamennyi pedagóguscsoport esetében, a vázolt szakadékok csak tovább mélyültek a pedagógustársadalmon belül. A századfordulótól megritkulnak a pedagógusok tényleges kereseteire vonatkozó források. Az 1907. évi XXVI. tc. bár kimondta, hogy valamennyi elemi iskolai tanító köztisztviselőnek számít, s az egységesített alapfizetés a harmincadik szolgálati évig automatikusan emelkedik ötödévi korpótlékkal – a törvényjavaslat vitájához fűzött miniszteri indoklásból a néptanítók anyagi helyzetének romlására következtethetünk.

Ha az állami elemi iskolai tanítók kereseti viszonyait az árak alakulásához mérjük, a következő képet kapjuk: a Polónyi Géza által egy néptanító-család egy évi minimális háztartási szükségletként vett áruk 1906-os áron 959,81 Ft-ba kerültek – 1919,62 korona –, s így az állami alkalmazású néptanítók 89,90%-a az értelmiségi család létminimumának tekintett kereseti szint alá került, pedig ők alkották a néptanítók legmagasabb keresetű csoportját!

Az árak rohanó emelkedését, a megélhetés gyors romlását a kormányzat az 1913. évi XV. és XVI. tc-ekben lefektetett fizetésrendezéssel próbálta kompenzálni, amely az állami köztisztviselők XI–IX. fizetési osztályainak megfelelő, automatikus előrelépést biztosító fizetési rendszert léptetett érvénybe, de a pedagógusok anyagi helyzetének romlását ez sem tudta megállítani. A fővárosi iskolákban alkalmazott pedagógusok – bár nominális bérük 20–30%-kal magasabb volt vidéki társaikénál – érezték meg legjobban a megélhetési költségek emelkedését: a századelőn három ízben kellett fizetésüket rendezni, s emellett több ízben drágasági pótlék próbálta ellensúlyozni az árak emelkedését.¹⁸¹

¹⁸⁰ VKM 27. jelentése 163.

¹⁸¹ Dausz Gyula: i. m. 20–30.

34. táblázat

Az állami elemi iskolai tanítók kereset szerinti megoszlása 1907-ben¹⁸²

Kereseti átlag (koronában)	Fő	Százalék
2600	5	0,09
2500	12	0,21
2400	61	1,08
2300	26	0,46
2200	123	2,18
2100	88	1,56
2000	255	4,52
1900	32	0,57
1800	321	5,69
1700	277	4,91
1600	1 344	23,81
1500	190	3,37
1400	1 130	20,02
1200	92	1,63
1100	204	3,61
1000	1 484	26,29
Összesen:	5 644	100

A KÖZTISZTVISELŐK

A köztisztviselők – állami és törvényhatósági szolgálatban állók – kereseti viszonyai az 1893. évi IV. tc. megszületéséig meglehetősen kusza képet mutattak. A gyakorlatban kialakult, területenként azonos beosztású tisztviselők esetében is jelentős eltérésű kereseteknek két fő összetevője volt: a fizetés és az egyéb juttatások (lakáspénz, úti átalány stb.). Az egyéb juttatásokat a tisztviselők jelentős

¹⁸² Miniszteri indoklás az 1907. évi XXVI. tc-hez (410. sz. Képviselőházi Irományok). Az állami népiskolai tanítók a törvényig különböző alapfizetésekben részesültek (800, 1000, 1200, 1400 k.), továbbá az 1893. évi XXVI. tc. 2. paragrafusában biztosított, öt ízben esedékes 100 korona ötévesi korpótlékot kapták.

Ezeket kívül járt személyi pótlék 10 év szolgálatig 200 k., 10–15 év szolgálatig 300 k., 15 év szolgálat után 400 k.

Egy állami elemi népiskolai tanító maximális fizetése 25 év szolgálat után tehát a következőképpen alakult: 1400 k alapfizetés, 500 k ötévesi pótlék, 400 k személyi pótlék, 2300 k fizetés + természetbeni lakás vagy XI. fizetési osztályú köztisztviselőt megillető lakáspénz.

része természetben kapta meg, ezért ahol a források lehetőséget nyújtanak, keresetük e részét megpróbáljuk elkülöníteni készpénzben kapott fizetésüktől.

A megyei önkormányzat visszaállításának első egész évében a magyarországi megyék és kerületi hatóságok tisztviselőinek átlagfizetése 621,60 Ft volt. A tisztviselők több mint negyven százalékának a keresete nem érte el az 500 Ft-ot, s 1000 Ft-osnál nagyobb fizetéssel csupán 17,60%-uk rendelkezett. Legalacsonyabb volt az átlagkeresete az állatorvosoknak (207 Ft), az orvosoknak (354 Ft) – ők azonban magánpraxist is folytathattak –, valamint az írnokoknak (368 Ft) és a díjnokoknak (300 Ft). Meglehetősen alacsony volt ekkor a megyei alkalmazásban álló mérnökök keresete (577 Ft), akiknek egyéb jövedelem szerzésére kevesebb volt a lehetőségük. Ezer forinton felüli fizetést húztak az első- és másodalispánok (1547 és 1357 Ft), a főjegyzők (1128 Ft), a főszolgabírók (1006 Ft), valamint a törvényszéki ülnökök és főügyészek (1109 és 1091 Ft). A tisztviselők 40%-a az 500–1000 Ft-ig terjedő fizetés zónában volt található.

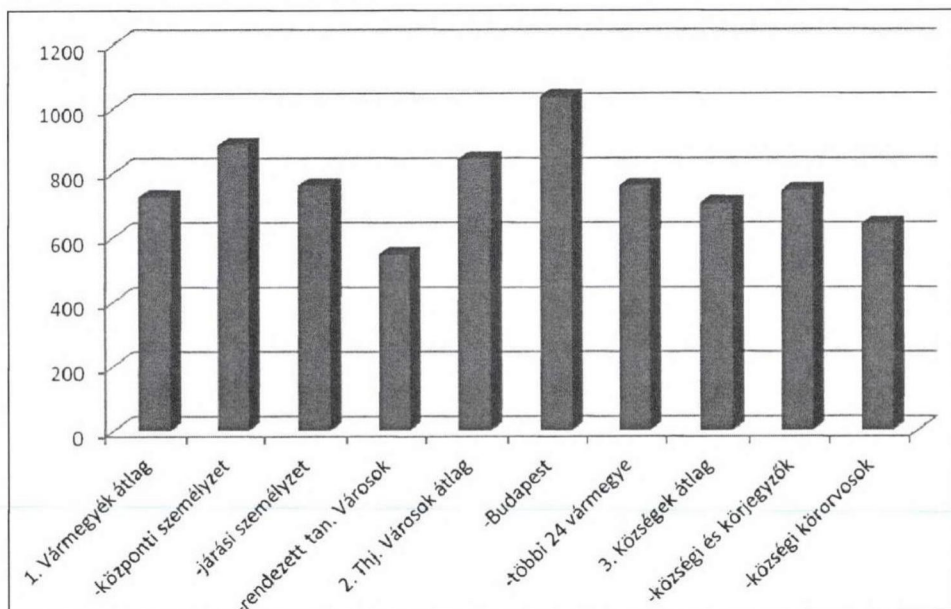
Az országos érvényű fizetésrendezés előtt készült önkormányzati háztartási statisztika már megvilágítja az átlagkeresetek mögött lévő területi eltéréseket és a fizetés, valamint egyéb juttatások közötti arányokat is.

1888-ban a törvényhatóságok közül a törvényhatósági joggal rendelkező városok, kiemelten pedig Budapest tisztviselői kerestek a legjobban – ez utóbbiak kereseti szintjét a lakbértámogatások emelték több mint 20%-kal. A legrosszabbul a rendezett tanácsú városok fizették tisztviselőiket, ahol a szociális gondoskodásnak előbbi formája elenyésző jelentőségű volt. A községi és körjegyzők kereseti szintjét a szolgálati földek értékének beszámítása emelte az átlagos közelebe.

35. táblázat

A megyei és kerületi hatóságok hivatali személyzetének megoszlása keresetük nagysága szerint Magyarországon 1866-ban¹⁸³

Évi keresetek forintban	Tisztviselők száma	%-a
201–300	225	4,8
301–400	1 027	21,9
401–500	739	15,77
501–600	831	17,73
601–700	301	6,42
701–800	660	14,08
801–900	79	1,69
901–1000	–	–
1001–1100	260	5,55
1101–1200	459	9,79
1201-től	106	2,26
Összesen:	4 687	100

42. ábra

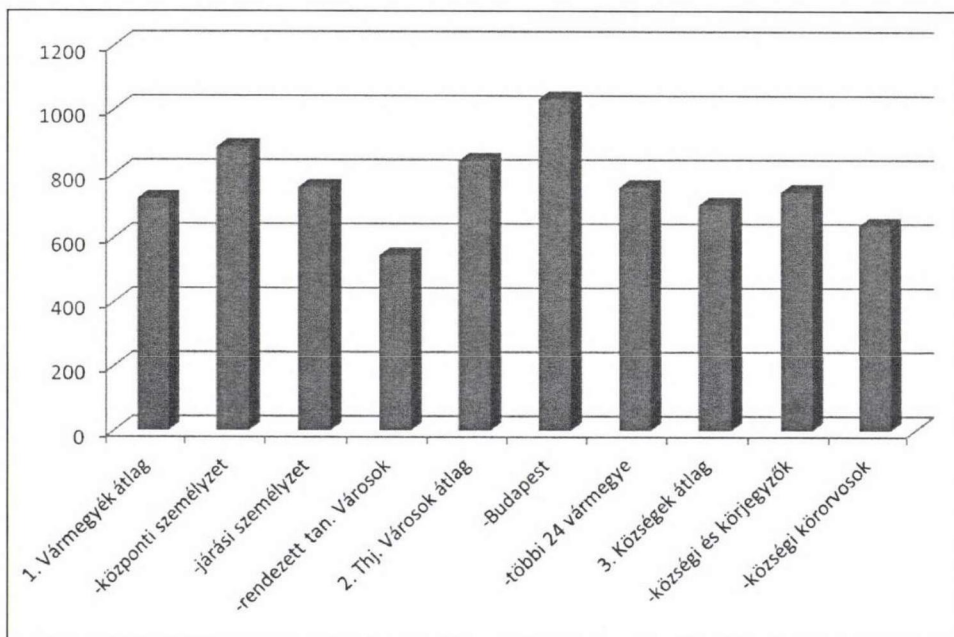
A megyei és kerületi hatóságok hivatali személyzetének megoszlása keresetük nagysága szerint Magyarországon 1866-ban, fő

¹⁸³ HStK I. évf. I. füzet 40.

36. táblázat

Az önkormányzati hatóságoknál alkalmazott főbb tisztviselők megoszlása évi átlagos keresetük szerint Magyarországon, 1888-ban¹⁸⁴

Hatóság	Létszám	Fizetés (%)	Egyéb jutalék (%)	Átlagos kereset (Ft)
1. Vármegyék	7 786	82,51	17,49	723,88
– központi személyzet	2 580	81,51	18,49	884,91
– járási személyzet	2 411	74,54	25,43	759,01
– rendezett tan. városok személyzete	2 795	93,56	6,44	544,95
2. Thj. városok	2 704	88,95	11,05	841,49
– Budapest	818	80,35	19,65	1 033,72
– többi 24 vármegye	1 886	94,04	5,96	758,11
3. Községek	5 563	71,09	28,91	703,56
– községi és körjegyzők	4 381	66,64	33,36	743,8
– községi körorvosok	1 182	88,41	11,59	639,03
Összesen:	16 053	79,97	20,03	736,65

43. ábra

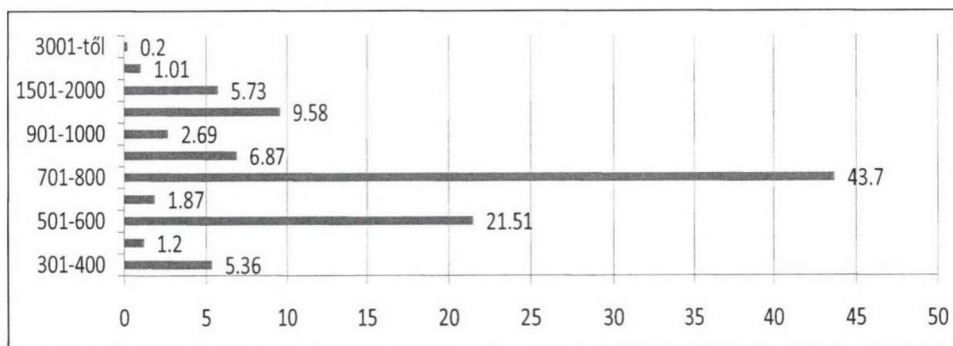
Tisztviselői átlagkeresetek önkormányzati szintek szerint Magyarországon, 1888-ban

¹⁸⁴ Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv III–IV. évf. 566.

37. táblázat

Az önkormányzati hatóságoknál alkalmazott főbb tisztviselők %-os megoszlása évi átlagos keresetük szerint Magyarországon, 1888-ban¹⁸⁵

Évi átlagos keresetek forintban	Abszolút tisztviselők száma	Összes tv. %-a
301–400	569	5,36
401–500	128	1,2
501–600	2 286	21,51
601–700	199	1,87
701–800	4 644	43,7
801–900	730	6,87
901–1000	286	2,69
1001–1500	1 047	9,58
1501–2000	609	5,73
2001–3000	107	1,01
3001-től	21	0,2
Összesen:	10 626	100

44. ábra

Az önkormányzati hatóságoknál alkalmazott főbb tisztviselők %-os megoszlása évi átlagos keresetük szerint Magyarországon, 1888-ban

A törvényhatóságok főbb tisztviselőiről – az előbbi összlétszám 65,16%-a, 10 626 fő; erdészeti személyzet, vámfelügyelők stb. nélkül – részletes adatokat is feltárt a háztartási statisztikai felvétel. Ezek alapján számítottuk ki a törvényhatóságok tisztviselőinek megoszlását átlagos fizetésük szerint.

¹⁸⁵ Uo.: 567–570.

1888-ban tehát a törvényhatóságok főbb tisztviselőinek több mint egynegyede az értelmiségi családok létminimumának tekintett szint alatti vagy közvetlen közelében lévő keresettel bírt, olyan keresettel, amely kevésbé tette lehetővé gyermekeik iskoláztatási költségeinek viselését.

E csoportba tartoznak többek között – igaz ők csak átmenetileg – a közigazgatási napidíjas gyakornokok, a rendezett tanácsú városok tanácsnokai, árvaszéki ülnökei, pénztári ellenőrei, a községi és körorvosok, valamint az állatorvosok.

A minimális keresettel rendelkezők arányát azonban lényegesen magasabbra becsülhetjük, hiszen a részletes adatokkal nem jellemzettek (5427 fő) többsége alacsony keresettel bíró írnok és díjnok volt. Általános fizetésrendezés hiányában pedig az egy feladatkört betöltő tisztviselők között nem volt ritka az átlagos kereset körüli 80–100%-os szóródás sem.

Az állami tisztviselők rangosztályonkénti átlagos kereseteit az ugyanez évi – 1888-as – költségvetés alapján számítottuk ki.

38. táblázat

*Az állami tisztviselők száma és rangosztályonkénti átlagkeresetei 1888-ban Magyarországon*¹⁸⁶

Rangosztály	Tisztviselők abszolút száma	Tisztviselők %-a	Évi átlagos kereset (Ft)
I. miniszterelnök	1	0,01	32 000
II. miniszter	11	0,07	14 181,82
III. államtitkár	11	0,07	7 818,18
IV. helyettes államtitkár	13	0,09	6 930,77
V. miniszteri tanácsos	202	1,35	4 866,11
VI. osztálytanácsos	398	2,67	3 103,33
VII. titkár	344	2,31	2 115,67
VIII. fogalmazó	2 051	13,74	1 705,59
IX. segédfogalmazó	3 586	24,03	1 158,35
X. vegyes	3 555	32,82	932,78
XI. vegyes	2 184	14,64	764,45
XII. vegyes	2 566	17,2	620,47
Összesen:	14 922	100	1 175,43

¹⁸⁶ Az állami tisztviselők létszáma nem tartalmazza az állami iskolákban alkalmazott tanárokat, tanítókat, az államvasúti hivatalnokokat, az állami tulajdonban lévő birtokok és üzemek tisztviselőit, de tartalmazza a bírákat és a bírósági tisztviselőket. Uo.: 572.

Az állam közvetlen szolgálatában álló köztisztviselők átlagos keresete mintegy hatvan százalékkal volt magasabb az adott időszakban a törvényhatóságok tisztviselőinek átlagos kereseténél, meghaladta a fővárosi köztisztviselők fizetési átlagát is – elsősorban az I–V. rangosztály fizetési átlagai következtében. De még a legalsó rangosztály átlagos fizetése is megközelítette a községi és körorvosok átlagát. Az átlagkeresetek mögött meghúzódó különbségekről kevés információval rendelkezünk – mindenképpen kisebbek voltak azonban a törvényhatósági tisztviselői keresetek szóródásánál, éppen a fizetési rangosztályok bevezetése eredményeként. A X–XI–XIII. rangosztályba sorolt beosztásokat betöltő tisztviselők fizetése között lehettek az átlagostól leginkább eltérő keresetek, hiszen ide tartoztak a csupán segélydíjat kapó gyakornokoktól, az írnokoktól és díjnokoktól kezdve azok az irodatisztek és számtisztek is, akik a VIII. rangosztály fizetéseivel álltak egy szinten.¹⁸⁷

Az állami köztisztviselőknek csupán körülbelül 10%-a – a gyakornokok, írnokok, díjnokok csoportja – nem haladta meg az 500 Ft-os kereseti minimumot, míg közel felük a polgári- és felsőbb leányiskolai tanárok kereseti színvonalával megegyező fizetéssel rendelkezett, több mint egyharmaduk a gimnáziumi és reáliskolai tanárokhoz hasonló fizetést kapott. Megközelítőleg 5%-uk keresete egyezett meg az egyetemi tanárok illetmény szintjével – míg az I–V. rangosztály keresetei hegycsúcsként magasodtak az értelmiségi tömegek keresetei fölé.

Az 1893. évi IV. tc. az állami tisztviselők illetményeit szabályozta egységesen, a törvényhatóságok hatáskörében hagyva tisztviselőik fizetésrendezési jogát, ám a későbbi gyakorlatban azoknak is zsinórmértékül szolgált. A törvény tizenegy fizetési osztályt állított fel és meghatározta, hogy mely beosztások melyik fizetési osztályba tartoztak (1893. évi IV. tc. A. melléklete). A törvény 3. §-ának *b)* pontja állami fizetési osztályokba – VIII. és IX. osztályba – sorolta be a középiskolai tanárokat is. A magasabb fizetési osztályba jutás kinevezéssel történt, s a kinevezés után a fizetési osztálynak és fokozatnak megfelelő, valamint a lakóhely megélhetési költségeit figyelembe vevő lakáspénz járt (lásd 1893. évi IV. tc. B. melléklete).

A tisztviselők azonban elégedetlenek voltak az 1893-as rendezéssel, s 1906 után az áremelkedésekre hivatkozva elérték, hogy a fizetési osztályokon belüli fokozatokban szolgálati idő szerint automatikusan emelkedtek illetményeik.¹⁸⁸

Az 1909. évi vármegyei háztartási felvétel tartalmaz adatokat az állami köztisztviselők fizetési osztályonkénti átlagos keresetének alakulásáról.

¹⁸⁷ Uo.: 571.

¹⁸⁸ Kovács I. Gábor: Az értelmiségi keresetek változása (1920–1975). In: *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások*. Bp. 1978. 228.

39. táblázat

*Az állami köztisztviselők fizetési osztályonkénti átlagos keresetének alakulása 1889–1909 között Magyarországon*¹⁸⁹

Fizetési osztály	Átlagos kereset 1909-ben koronában	Emelkedés 1889-hez képest
VI.	7 300	32,7
VII.	5 200	57,6
VIII.	4 000	110,5
IX.	2 900	141,7

A táblázat adataiból kitűnik, hogy az automatikus fizetésemelkedés elsősorban az alacsonyabb keresetű tisztviselők nominálbérének tetemes emelkedésével járt, ami reálértékben csupán az árak emelkedésének teljes ellensúlyozását jelentette – a kormányzatok bérpolitikája tehát elsősorban azt célozta, hogy az alacsonyabb keresetű tisztviselők szociális helyzete ne váljon elviselhetetlenné. Ezt a célt szolgálták a különböző drágasági pótlékok és államsegélyek is.

A megyei és városi köztisztviselők keresetei hasonló fizetési osztályokban nagyobb mértékben növekedtek, így a századelőre az állami tisztviselők kereseteivel szemben mutatkozó hátrányuk némileg csökkent. A megélhetési költségek másfél évtized alatti közel 90%-os emelkedését figyelembe véve azonban a törvényhatóságok tisztviselőinek kereseti viszonyaiban nem történt tényleges javulás.

1909-ben a megyei köztisztviselőknek még mindig negyede volt az értelmiségi család létminimumának tekintett kereseti szint alatt, a városi tisztviselők között ez az arány pedig 40% fölé emelkedett! E tarthatatlan helyzet kényszeríthette a kormányzatot 2 millió korona államsegély folyósítására a városok részére, amelynek segítségével a 2000 korona alatti fizetésű tisztviselők aránya több mint 10%-kal csökkent. Az 1912. évi LVIII. tc. – a városok fejlesztéséről – pedig az államsegélyezési rendszer teljes kiépítését rendelte el, aminek keretében a városok 1913-ban már 5 millió, 1916-ban 8 millió koronás segélyt kaptak.

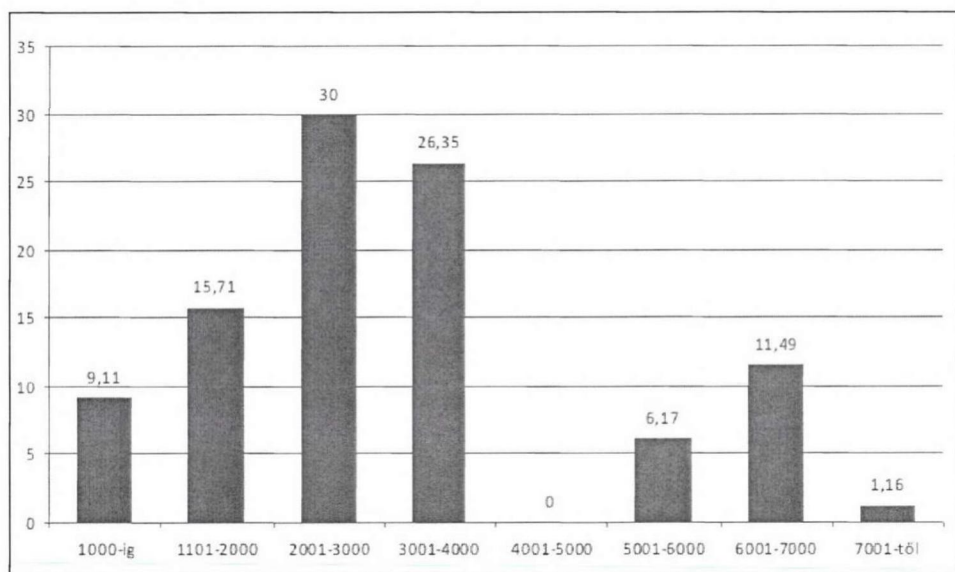
A századelőn is tartósan az értelmiségi létminimum alatt a közigazgatási gyakornokok, írnokok és díjnokok, valamint a segédhivatali tisztviselők egyre növekvő tömege keresett és élt.

¹⁸⁹ MStK új sorozat 40. k. 15+

40. táblázat

A vármegyei és városi háztartási alap terhére alkalmazott tisztviselők kereset szerinti megoszlása 1909–1910-ben¹⁹⁰

Átlagkereset koronában	Városi tv. %-ában (államsegéllyel)	Városi tv. %-ában (államsegély nk.)	Vármegyei tisztviselők %-ában
1000-ig	5,1	8,4	9,11
1101–2000	24,5	33,2	15,71
2001–3000	34,3	29,5	30
3001–4000	19,6	14,9	26,35
4001–5000	7,1	6,6	–
5001–6000	4,2	3,2	6,17
6001–7000	1,8	1,5	11,49
7001-től	3,4	2,7	1,16
100%	18 388	18 388	5 412

45. ábra

A vármegyei háztartási alap terhére alkalmazott tisztviselők kereset szerinti megoszlása 1909–1910-ben, %-ban

¹⁹⁰ MStK új sorozat 40. k. 8+–17+ MStK új sorozat 58. k. 47+–63+ és 40–69.

A háború alatt felgyorsult infláció – 1914–1917-ig egyes források szerint 400–600%-os volt az árszintemelkedés¹⁹¹ – azonban a köztisztviselők zömét kitevő 2000–4000 koronás keresetűek mérsékelt „középosztályi” jómódját is kezdte „a háromszobás lakás, a vasúton a második osztály és a három tál étel” mellett engedniük kellett a gyermekek taníttatásának igényéből is, hiszen kereseti szintjük emelkedése ugyanez idő alatt mindössze 25–35%-os volt.¹⁹²

Az ugyancsak állami alkalmazottaknak számító államvasúti tisztviselők kereseti viszonyairól meglehetősen csekély forrásbázissal rendelkezünk. A költségvetésből csupán a századfordulót megelőző és követő néhány év valamenynyit tisztviselőire vonatkozó átlagkeresetét sikerült kiszámítanunk. Ezek szerint 1894-ben az 5536 vasúti tiszt átlagkeresete 1227 Ft, 1896-ban 5965 fő átlaga 1287 Ft volt.¹⁹³ A századforduló után 1902-ben a 6674 főre növekedett vasúti tisztviselőre átlagkeresete 2754 korona körül mozgott,¹⁹⁴ – jelezve a nominális bérek csekély, az árak mozgásától elmaradó emelkedését. Az átlagos keresetük szintje anyagi helyzetüket a köztisztviselői kar zöméhez tette hasonlóná, mint ahogyan sorsukban kellett osztozniuk a háború alatt felgyorsult infláció idején is.

A magánalkalmazott tisztviselők kereseti viszonyai

Amíg a közalkalmazott tisztviselők kereseti viszonyaiban az állami költségvetés teherbíró képessége, a kormányzatok hatalom- és társadalompolitikai megfontolásai voltak meghatározóak, addig a magánalkalmazott tisztviselők kereseti viszonyait a mindenkor szellemi munkaerőpiac törvényszerűségei alakították, módosítólak csupán a köztisztviselői pályák konkurenciája – ahol ilyen volt – hatott.

A MAGÁNVASUTAK TISZTVISELŐI

A magántársaságok kezelésében lévő vasutak tisztviselőinek száma a századforduló idején – az államosítások után – csupán csekély mértékben növekedett. 1894-ben 913 tisztviselőt, 1896-ban 950-et, 1900-ban 1075-öt, s 1902-ben is csak 1178 tisztviselőt foglalkoztattak a magánvasutak. E tisztviselők kereseti szintje azonban mintegy 15%-kal meghaladta állami alkalmazott társaik kereseti szint-

¹⁹¹ Jancsó Károly: A magyar köztisztviselők. Nyugat, 1917. 2. k. 21–31.

¹⁹² Buday Dezső: Magyarország honorátior-osztályai Budapesti Szemle, 1916. 165. k. 228–249.

¹⁹³ MStK új folyam XXI. k. 173.

¹⁹⁴ MStK új folyam XXVIII. k. 177. Ugyanakkor az államvasúti tisztviselők adósság miatti fizetésletiltása már 1904-ben 9 000 000 koronát tett ki! Pásztor Mihály: i. m. 94.

jét, 1894-ben átlagos fizetésük 1394 Ft (állami: 1227 Ft), 1896-ban 1499 Ft (állami: 1287 Ft), míg 1900-ban 3111 korona (állami: 2642 korona) volt.¹⁹⁵ Az állami vasutak elszívó hatását a magasabb kereset mellett kedvezőbb nyugdíjfeltételek és több kisebb jelentőségű juttatás – pl.: jobb szabású egyenruha – próbálta ellensúlyozni.

A költségek ellenére a képzettség és a tevékenység azonossága, a magas kereseti színvonal, az egzisztenciális biztonság hasonlósága miatt az államvasúti tisztviselőkkel keresték a társadalmi kapcsolatokat és az azonosulást, s nem az iparban, kereskedelemben alkalmazott magántisztviselőkkel.¹⁹⁶

AZ IPARI TISZTVISELŐK

Az iparban foglalkoztatott tisztviselők kereseti viszonyairól az 1900. évi népszámlálás készített átfogó felmérést. A századfordulót megelőző időszakban az ipari tisztviselők keresete lényegesen alacsonyabb volt a közszolgálatban álló bármely értelmiségi csoport kereseti szintjénél, nem csupán a kortársak nem tekintették őket „tulajdonképpen” értelmiségnek, de a középosztályi életmód viteléhez hozzájáruló lakáspénz, félárú vasúti igazolvány, vásárlási tisztviselőkedvezmény stb. sem tartoztak bele szellemi munkájuk ellenértékébe. A századfordulót megelőző évtized nagyarányú munkaerő-kereslete azonban illetmény szintjük emelkedését is eredményezte: 1900-ban az iparban foglalkoztatott tisztviselők átlagos keresete 1620 korona volt, ami nagyjából megegyezett az elemi népiskolai tanítók átlagos kereseti szintjével, s közel háromszorosa volt az ipari munkások átlagos keresetének.¹⁹⁷

A keresetek igen nagy – a többi értelmiségi csoportokéhoz hasonló – szóródásának elsődleges oka a szakképzettségben és hivatali beosztásban lévő különbség volt: a 4801–6000 koronás keresetűek csoportját kivétel nélkül a diplomás műszaki tisztviselők tették ki, míg a 6000 korona feletti keresetűek az igazgatók és igazgatótanácsi tagok közül kerültek ki.¹⁹⁸ A másik okként az iparágankénti eltérő kereseti szint nevezhető meg: hasonló beosztásokban az átlagosnál magasabb keresetet biztosított tisztviselőinek a gép-, az élelmezési és élvezeti-, valamint a vegyipar. Harmadik ok pedig a női munkaerők alulfizetettsége volt, átlagos keresetük nem érte el a férfiak átlagos kereseti szintjének kétharmadát.

¹⁹⁵ MStK új folyam XXI. k. 173. MStK új folyam XXVIII. k. 177.

¹⁹⁶ *Buday Dezső*: i. m.

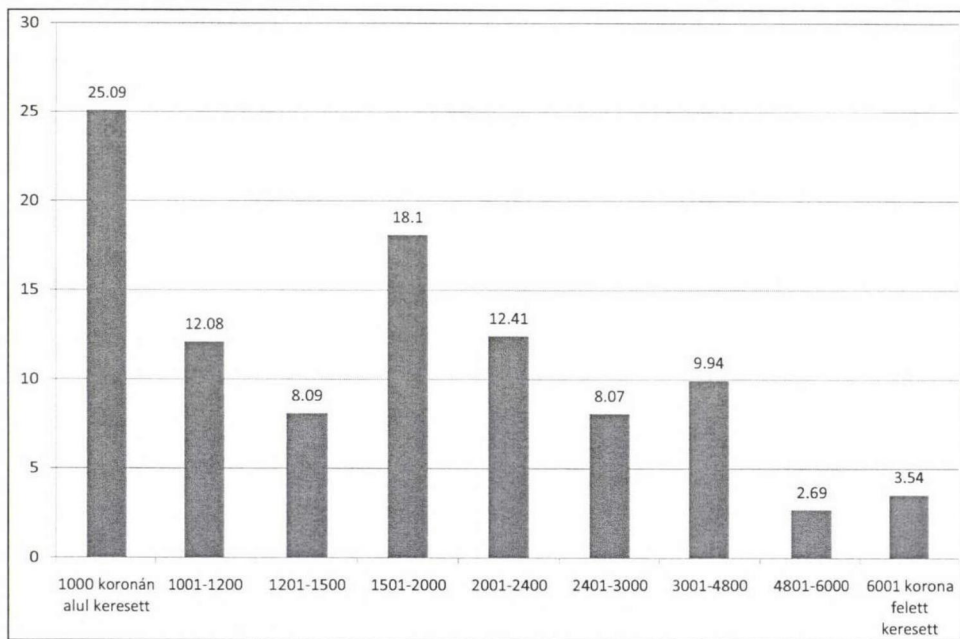
¹⁹⁷ MStK új sorozat 14. k. 490–532. Feldolgozta: *Fenyő Vilmos*: A középosztályok dinamikája és a magántisztviselők: HSZ. 1906. 7. évf. 14. k. 51–73. Ugyancsak ez a népszámlálás mérte fel az ipari munkások kereseteit is, az átlagos keresetük 568 korona volt – előmunkások és művezetők beszámítása nélkül.

¹⁹⁸ *Fenyő Vilmos*: i. m.

41. táblázat

Az iparban alkalmazott tisztviselők megoszlása nemek szerint és kereseteik 1900-ban Magyarországon¹⁹⁹

Összes tisztviselő		női	férfi	budapesti
		tisztviselő		tv. (férfiak)
Tisztviselők száma	17 386	2 364	15 022	6 748
Felmért tv.-k száma (100%)	11 699	1 384	10 315	5 926
1000 koronán alul keresett	25,09	87,79	16,67	14,02
1001–1200	12,08	2,6	12,72	10,45
1201–1500	8,09	1,81	8,83	7,41
1501–2000	18,1	0,43	20,28	19,42
2001–2400	12,41	–	14,01	15,73
2401–3000	8,07	0,07	9,15	10,28
3001–4800	9,94	–	11,27	14,06
4801–6000	2,69	–	3,05	3,51
6001 korona felett keresett	3,54	–	4,01	5,23

46. ábra

Az iparban alkalmazott tisztviselők megoszlása keresetük szerint 1900-ban Magyarországon, %

¹⁹⁹ Az iparban foglalkoztatott 17 386 tisztviselő (bányászat- és kohászat, valamint házi- és vándoripar nélkül!) közül 11 699 adatait értékelte a népszámlálás, a többiről nem sikerült megbízható információt gyűjteni. Uo.

Összességében az ipari tisztviselők közel kétharmadának keresete nem érte el a 2000 koronát, amit – hozzávetőleg – a századelőn az értelmiségi családok létminimumához szükséges keresetnek tekintettünk a századelőre vonatkozólag.

A KERESKEDELEMBEN ÉS HITELÉLETBEN FOGLALKOZTATOTT TISZTVISELŐK

A magántisztviselők e nagy csoportjának kereseti viszonyaira egyetlen átfogó felmérés sem világít rá, elfogadhatónak tűnik azonban a századelőre vonatkozólag Fenyő Vilmos megállapítása, mely szerint: „Általánosan tudott dolog, hogy a kereskedelemben még rosszabbak a viszonyok úgy a munkaidő, mint a munkabér tekintetében”,²⁰⁰ mint az ipari üzemekben. Egy magánjellegű felmérés alapján mégis részletesen szemügyre vehetjük – ha nem is a kereskedelmi és pénzügyi magántisztviselők csoportjának egészét – a zömhöz képest kivételes helyzetben lévő nagybankok és gabonakereskedő cégek tisztviselői közül néhánynak kereseti viszonyait, szociális helyzetét.

Pásztor Mihály 1906-ban – az infláció következményeit vizsgálva – egy nagy pénzintézet huszonhat és egy gabona-nagykereskedés hét tisztviselőjének háztartási költségvetését jegyezte fel.²⁰¹

A banktisztviselők keresete 900 koronától 26 000 koronáig terjedt – ez utóbbi keresettel a bank igazgatójelöltje rendelkezett. A felmérésben részt vett tisztviselők között a 4800–6000 koronáig terjedő kereset számított átlagosnak. Magánvagyonuk közülük 13-nak volt, a legnagyobb 300 000 korona, a legkisebb 20 000 korona készpénzt jelentett, az átlagos érték 80 000 korona. A banktisztviselők másik fele semmilyen magánvagyonnal nem rendelkezett. A viszonylag magas keresetek ellenére nem volt ritka az adósság sem közöttük, bár ez többnyire nem csupán reálkeresetük romlásából, mint a többi tisztviselő esetében, hanem költséges, „úri” passziókból származott.

Gyermekük iskoláztatására mindössze három tisztviselő költött!

A gabona nagykereskedő cég hét tisztviselője 1800–14 000 korona között keresett. Átlagosnak itt a 3600–4000 koronás fizetés számított, ám közülük csupán egy nem húzott viszonylag jelentős mellékjövedelmet. A hét tisztviselő közül háromnak volt a felmérés előtt vagy alatt adósság miatt letiltva a fizetése, s csupán egyiküknek nem volt jelentősebb adóssága, bár háztartási költségeik nagyobbik részét megélhetési alapszükségeik (lakás, élelem, ruházkodás) biztosítása tette ki.

A nagybankok és kereskedelmi cégek tisztviselői – bár kereseteik átlagos szintje felülmúlta a köztisztviselőkéét, s a többi magántisztviselőét – sem kerül-

²⁰⁰ Uo.

²⁰¹ Pásztor Mihály: i. m.

hették ki a századelőn az értelmiségi keresetekben jelentkező fő tendenciát, a keresetek vásárlóerejének csökkenését, azonban ez őket csupán életmódjuk egy-egy nélkülözhető elemének feladására vagy ezt kikerülendő, adósságok „csinálására” kényszerítette, egészében nem veszélyeztette középosztályi jó módjukat. A kereskedelemben és hiteléletben alkalmazott tisztviselőknek azonban – számuk 1910-ben már 47 892 volt – mindössze egyötöde dolgozott az említett nagy intézményekben és élhetett a jelzett színvonalon.

A SZABADFoglalkozású Értelmiségiek Jövedelmi Viszonyai

A legnehezebb feladat talán a szabadfoglalkozású értelmiségiek jövedelmi viszonyaira fényt deríteni, hiszen – a szabad foglalkozás természetéből adódóan – nem volt egy szervezettől húzott viszonylag állandó keresetük, jövedelmük megadóztatása pedig érdekeltté tette őket annak titkolásában, illetve a ténylegesnél kisebb jövedelem bevallásában. Így feladatunk megoldásában csupán kétfajta forrásra támaszkodhatunk: virilisjegyzékekre, amelyek ugyancsak közvetve utalnak egy-egy szabad foglalkozású csoport jövedelmi helyzetére, de viszonylag hitelesnek tekinthető, hiszen a jegyzékre való felkerülés politikai előnyöket nyújtott; kortársi feljegyzésekre, melyek többnyire általános és kevésbé pontos megjegyzéseket tartalmaznak a szabadfoglalkozású értelmiségiek kis csoportjainak jövedelmi helyzetéről.

A dualizmus kori szabad pályák értelmisége a 19. század 40-es éveiben beinduló polgárosodás – a vagyonosodó városi polgárságból toborzódott klientúra kialakulása – eredményeképpen szakadhatott le a főúri eltartottság köldökszinórjáról. A magánpraxist folytató értelmiség fénykora a kiegyezést követő két évtized volt, amikor úgy tűnt, hogy a magyar polgárosodás is a társadalom egyre nagyobb tömegeinek teszi lehetővé szellemi szolgáltatásaik igénybevételét. E periódusnak a szabad foglalkozású értelmiség számára nyílt jövedelmi lehetőségeit jellemzi, hogy a törvényhatósági bizottságok tagjainak jelentős hányada kerül ki a szabad foglalkozásúak közül – ha ez a jövedelem után fizetett adó kétszeres beszámításával történt is. 1889-ben a vármegyei törvényhatósági bizottságok tagjainak 6,03%-a volt ügyvéd, 4,93%-a pedig egyéb szabad foglalkozású (abszolút számokban: 1.389, illetve 1137%). A városi törvényhatósági bizottságokban arányuk még jelentősebb volt: Budapesten a bizottsági tagok 14,25%-a (57 fő), a többi 24 thj. városban 10,73%-a (315 fő) került ki az ügyvédek közül, Budapesten az egyéb szabad foglalkozásúak aránya 12,57% (51 fő), a többi 24 városban pedig 4,66% (137 fő) volt.²⁰²

Az 1880-as évek végétől azonban a paraszti polgárosodás megrekedése, az ipari forradalom kibontakozását követő tőkekoncentráció és a tisztviselő-értel-

²⁰² Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv III–IV. évf. 564–565.

miség fokozatos elszegényedése következtében a szabad foglalkozások lehetőségei beszűkültek.²⁰³ A huszadik század elején súlyosbította a helyzetet, hogy a szabad pályán korábban érvényesülni nem tudókat felszívó közszolgálati és magánintézményi állások is telítetté váltak. Mindezek a szabad foglalkozásokon belüli konkurencia élesedéséhez, a jövedelmek polarizálódó eloszlásához vezettek.

Az 1906-os évben a Budapesten praktizáló ügyvédek jövedelmük szerinti megoszlása a következő volt:

50 ügyvéd évi jövedelme	40 000 koronánál nagyobb
200 ügyvéd évi jövedelme	16 000–40 000 korona között
300 ügyvéd évi jövedelme	8 000–16 000 korona között
500 ügyvéd évi jövedelme	4 000– 8 000 korona között
300 ügyvéd évi jövedelme	4 000 korona alatt maradt. ²⁰⁴

E jelenséghez kapcsolódott a magánpraxis beindításához szükséges tőkét összegyűjteni nem tudó ügyvédi diplomások közül kikerülő „ügyvédsegédek” számának gyors növekedése: 1900-ban még csupán 1846-an, 1910-ben már 4364-en voltak.²⁰⁵

Az orvosok helyzete sem volt külön az ügyvédekénél, hasonló időpontban Budapesten 1.300 orvos élt praxisából, ebből – kortársi megítélés szerint „néhányak nagy, sőt túl nagy jövedelme van, egy részének öt-tízezer forint (10–20 000 korona – M. J.) évi jövedelmet hajt a praxis, a nagyobb része azonban szegény és adósságot csinál”.²⁰⁶

AZ ÉRTELMSÉG JÖVEDELMI VISZONYAINAK FŐBB SAJÁTOSSÁGAI ÉS NÉHÁNY KÖVETKEZMÉNYÜK

Az értelmiség megélhetési forrásai között a tradicionális nemesi értelmiség létalapja – a földbirtok – a századfordulóra már jelentéktelenné vált, az értelmiség jövedelmét döntő mértékben a szellemi foglalkozásából származó kereset tette ki. Az egyes foglalkozási csoportok között, de azokon belül is, jelentős – nem ritkán 10–15-szörös eltérések is akadtak, a legkevesebbet és legtöbbet keresők csoportjainak átlagos kereseti szintjeit, ha összevetettük. A dualizmus első évtizedeiben az értelmiségi foglalkozásúak mintegy hatoda-ötöde keresett csupán annyit, amennyi csak családja minimális megélhetését biztosította, de gyerme-

²⁰³ MStK új sorozat 64. k. 191.

²⁰⁴ Pásztor Mihály: i. m. 89.

²⁰⁵ MStK új sorozat 64. k. 166+–167+ l. (Horvát-Szlavóniával együtt!)

²⁰⁶ Pásztor Mihály: i. m. 89–91. Adatai szerint az orvostársadalom két pólusán a szanatóriumtulajdonos professzorok – évi százezer koronára menő jövedelemmel – és a „szegény többség” álltak, ez utóbbiak a havi 200 koronát is nehezen tudták megkeresni.

keik közép- vagy felsőfokú taníttatásának költségeit nem fedezte – annak ellenére, hogy még az ő keresetük is általában 2–4-szerese volt az agrárproletáriátus és az ipari munkásság átlagos keresetének. Az értelmiség jellegadó zöme, mintegy háromnegyed része, a munkáskeresetek 5–8-szorosának megfelelő jövedelemmel rendelkezett, ami – s úgy véljük az értelmiség társadalmi elhatárolódásának ez is egyik fő tényezője – számukra „középosztályi” életnívó vitelét tette lehetővé, gyermekeik megfelelően rangos iskolába járatásával egyetemben.

Az értelmiség néhány százaléka pedig – a közigazgatás legmagasabb pozícióit betöltő tisztviselők, egyetemi tanárok, valamint a sikeres ügyvédek, orvosok, mérnökök, művészek – nem ritkán egy 500–1000 holdas birtok árát is megkeresték évente, amin, ha nem állt módjukban örökölni, meg is vásárolták az említett nagyságú birtokot társadalmi presztízszük emelésére, többnyire frissen rajzolt nemesi címerük mellé.²⁰⁷

Az ipari forradalom kibontakozását követő gyors gazdasági fejlődés nem csupán azzal a következménnyel járt, hogy megteremtődtek – főként a gazdasági szektorban – az értelmiség gyors növekedésének feltételei, hanem az árak emelkedésével, a felgyorsuló inflációval elindította az értelmiségi foglalkozásúakat az elszegényedés – a „proletarizálódás” – útján is: a dualizmus utolsó évtizedében a szellemi foglalkozásúak mintegy fele süllyed arra a kereseti szintre vagy alá, amit az értelmiségi létminimumnak tekinthetünk.

Az értelmiség „proletarizálódásának” folyamata több olyan következményt vont maga után, amit a réteg utánpótlása szempontjából is fontosnak ítélnünk:

1. Felgyorsult a nők értelmiségi pályákra kerülésének folyamata – ami ugyan emelte az érintett családok jövedelmét, ugyanakkor konkurenciát teremtett a férfiaknak, s a reálbérek csökkenésének irányába hatott.²⁰⁸
2. Csökkent az értelmiségen belül az eltartottak aránya. E folyamat kisebb részben a nők munkába állásának, nagyobb részben azonban a születések száma csökkenésének volt következménye.²⁰⁹ Ez nem kevesebbet jelent: az értelmiség a dualizmus utolsó évtizedeiben relatíve egyre csökkenő mértékben volt csak képes önmaga gyorsan bővülő reprodukciójában részt venni!
3. Megszűnt a közép- és felsőfokú oktatás exkluzív jellege, a családi támogatás csökkenése a hallgatók önellátásának rendszerét kényszerítette ki – pl.: óraadás, irodai munka stb. –, ami olyan társadalmi rétegeket is „iskolaképessé” tehetett, melyek gyermekeinek korábban az oktatás magasabb lépései elérhetetlennek bizonyultak.²¹⁰

²⁰⁷ Bosnyák Béla: A budapesti diáknyomor. HSZ. 1912. 13. évf. 26. k. 224–244. Csécsy Imre: Diáknyomor, Nyugat, 1914. 1. k. 581–582. Uo.: „Az értelmiség túltengése”. Szabadgondolat, 1914. 4. évf. 3. sz. 83–86.

²⁰⁸ A nők térfoglalására lásd: MStK új sorozat 64. k. 168+–169+

²⁰⁹ MStK új sorozat 64. k. 105+

²¹⁰ Bosnyák Béla: i. m.

Egészében kitűnően jellemzi a magyar értelmiség szociális helyzetének romlását, a szegényedés utolsó, háború előtti fázisait *Buday Dezső* tanulmányának néhány találó mondata: „A magyar honorátior-osztálynak az életéből először a jólétnek apró örömei maradtak el: az utazások, a színház, a társaság. Fogyasztási szövetkezeteivel sokáig vívta a szélmalomharcot a viszonyokkal, most végre elérkezett az idő, mikor csak a meglevő energiák rovására tudja az elsőrendű életszükségleteit megszerezni. Eladósodás, az egészség csökkenése, gondok járnak ennek a szomorú jelenségnek a nyomában. Hol maradt a régi tisztviselő-álom: öregségére a saját szerény kis lakás, vagy a pesti embernek a lakásbér-letiltáson felépülő kis balatoni villa, a hol szabadságát nyugodtan eltöltheti? Hol maradt a fiúk diplomás pályára való nevelése, a lányok férjhez adása?”²¹¹

Az értelmiségi háztartások szerkezetéről

A dualizmus kori társadalomszerkezet kutatásának egyik jelentős problémája, hogy a források nem teszik lehetővé a társadalom alapvető funkcionális egységeinek, a családoknak vagy pontosabban a háztartásoknak a rekonstruálását oly módon, hogy azok pontos összefüggésbe hozhatók legyenek a társadalom nagyobb csoportjairól feltárt adatokkal. Így csak közvetett módon és sokszor csupán részlegesen vagy nagyon szűk körre terjedően (egyéni életpályák, egyes családok kutatása útján) van mód a társadalom általános és igen elvont szerkezete mögött ténylegesen működő folyamatokra vagy konkrét szerkezeti egységekre fényt deríteni, amely egységekben a jövedelmeket elköltötték, ahol a fogyasztás lezajlott, ahol konkrét lakásokban sajátos életformákat és magatartásmódokat, életstratégiákat alakítottak ki.

Nem tehetünk mást az értelmiség esetében sem, mint a közvetett források alapján megpróbálkozunk az eddigieknél valamivel árnyaltabb kép megrajzolásával, amely azonban már bizonyos alapot adhat a jövedelmi-kereseti viszonyokkal való összevetésre, illetve a lakásviszonyok pontosabb értelmezésére.

²¹¹ *Buday Dezső*: i. m. 245.

42. táblázat

Értelmiségi keresők és eltartottak Magyarországon 1910-ben²¹²

Foglalkozási csoportok	100 keresőre jutó eltartott			100 kereső közül 1910-ben							
	1900	1910	csökk. %-ban	férfiak				nők			
				nőtlen	házas	özvegy	elvált	hajadon	házas	özvegy	elvált
1. gazdatisztek	218,5	198,3	20,2	32,9	64	2,7	0,4	85,2	3,7	9,3	1,8
2. erdészeti tv.	243,2	227,8	15,4	24,2	72,3	2,9	0,6	66,7	–	33,3	–
3. bányászati tv.	188,2	182,9	5,3	32,4	65,4	2	0,2	86	2	6	6
4. ipari tisztviselő	129,1	113,5	10,6	44	53,7	1,7	0,6	88,6	5,5	4	1,9
5. kereskedelmi tisztviselő	144,3	117,3	27	46	51,3	2	0,7	89,3	6,1	3,1	1,5
6. közlekedési tv.	160,1	132,8	27,3	35,2	62,4	2,1	0,6	65,8	20,8	10,8	2,6
7. közszolgálat és szabadfogl.	160,7	143,3	17,4	37,6	58,8	2,8	0,8	56,6	28,7	13	1,7
Összesen:	157,2	136,1	21,1	–	–	–	–	–	–	–	–
7. csoport néhány részletezése:											
a) közigazg. szolg.	nincs adat	172,1	nincs adat	34,45	62,09	2,52	0,94	78,68	10,56	8,49	2,27
- tisztviselők		195,3		28,31	68,22	2,51	0,96	75,29	8,25	11,76	4,7
- díjnokok		79,6		61,19	35,34	2,59	0,88	79,81	11,66	5,32	3,21
b) ügyvédek		192,6		29,75	65,76	3,25	1,24	–	–	–	–
c) ügyvédsegédek és jelöltek		20,2		91,59	7,86	0,34	0,21	–	–	–	–
d) tanügyi szolg.		133,1		33,28	64,22	1,95	0,55	73,67	19,82	5,09	1,42
- népiskolai tanító		172,6		27,06	70,63	1,88	0,43	65,98	28,42	4,31	1,29
- felső népiskolai tanító		93,3		34,78	65,06	2,47	0,69	63,71	30,22	4,81	1,26
- középiskolai tanár		164,3		44,01	52,12	1,25	0,62	87,5	12,5	–	–
e) orvosok		200,3		26,43	69,83	2,65	1,09	82,35	15,69	–	1,96
- magánorvosok		217,1		23,25	72,4	2,76	1,59	78,95	15,79	–	5,26
- kórházi orvosok		84,8		63,83	34,61	1,23	0,33	82,15	17,85	–	–
f) gyógyszerészek		229		15,83	80,05	3,29	0,83	9,09	5,05	85,86	–
g) irodalom, művészet		86,8		43,28	92,4	2,61	1,81	57,53	30,82	6,88	4,17
h) tudományos intézmény		128,6		35,17	60,94	2,86	1,03	74,64	10,6	12,88	1,82

²¹² MStK új sorozat 64. k. 105+ l. és 260–267., 56. k. 242–245.

Az értelmiségi keresők és eltartottak arányáról és az értelmiségi keresők családi állapot szerinti tagozódásáról összeállított táblázat adataiból levonható első következtetésünk: századunk első évtizedében az értelmiséget is sújtó infláció az eltartottak arányának átlagosan 21%-os csökkenését okozta, míg 1900-ban a száz keresőre jutó eltartott 157,2 volt, 1910-ben csupán 136,1. A részletes adatok elemzése pedig a csökkenés mögött meghúzódó folyamatokra is következtetni enged. Az első és általunk leglényegesebbnek tartott folyamat az értelmiségiek házassághoz vezető anyagi megalapozó életszakaszának megnyúlása – amelynek eredményeként az amúgy is alacsonyabb kereseti zónához tartozó csoportokban a nőtlenek-hajadonok aránya az 50% közelébe érkezett 1910-re. De ugyancsak ennek a folyamatnak az eredménye – az itt nem közölt korviszonyok adatait is figyelembe véve – a családalapításra képtelenné váló fiatal vagy már egyre kevésbé fiatal értelmiségiek – a partiképtelenek – tömegessé válása. E folyamatot és eredményeit leginkább jellemzik a közigazgatási tisztviselők és a díjnokok, valamint az ügyvédek és az ügyvédsegédek-ügyvédjelöltek között lévő nőtlenek/hajadonok aránykülönbségei.

Az eltartottak aránycsökkenése mögött húzódó másik nagy folyamat kétségtelenül a házasságon belüli születési arány csökkenése. Ez a folyamat a kiskeresetű értelmiségi csoportokban (főként ipari, kereskedelmi tisztviselők) növelte a gyermektelen, illetve az egy-két gyerekes családok számát és a tradicionális családmodell visszaszorulását okozta. Azokban az értelmiségi csoportokban pedig, ahol a szolgálati idő előrehaladtával közepes nivójú vagy annál is magasabb évi kereset elérése vált lehetővé (főként közalkalmazottak magasabbban képzett, magasabb beosztású csoportjai), a nőtlenek/hajadonok nagy arányai mellett a relatíve magas eltartott arányok azt sugallják, hogy a megnyúlt alapozó szakasz utáni házasságban kettő vagy háromgyerekes családok is tipikusak lehettek. Legjellemzőbb példát erre a középiskolai tanárok szolgáltatnak: a nő és férfi keresők közel fele állt még családalapítás előtt 1910-ben, így a csoport másik felére – rájuk vonatkoztatva az eltartottak arányát – háromnál is több eltartott jutott átlagosan, tehát a házasságban kettő vagy háromgyerekes család lehetett a tipikus. Az értelmiség eltartottjainak aránycsökkenése mögött rejlő harmadik oknak a nők fokozódó ütemű munkába állását tartjuk – döntő többségében természetesen ugyancsak értelmiségi pályákra. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy századunk első évtizedének végére jelentősen előrehaladt a középosztályi értelmiségi családesháttér eróziója, egyrészt olyan módon, hogy a családfő mellett a család egy nőtagja (feleség vagy felnőtt lány) is keresővé vált – ezáltal fölfelé módosítva a család elérhető életszínvonalát a családfő keresetéből biztosítottához képest –, másrészt pedig azáltal, hogy tömegessé és tipikussá lettek az egyszemélyes női értelmiségi háztartások is a

magyar társadalomban.²¹³ Részben az értelmiségi kereső nők férfiakénál jóval kedvezőtlenebb kereseti viszonyairól, részben pedig szinte reménytelen házassági esélyükről tanúskodik az, hogy átlagosan háromnegyedük volt hajadon 1910-ben.

A kereseti viszonyok és a családnagyság közötti szoros korrelációt bizonyító adatsorok közül némileg kilógnak a néptanítók adatai, hiszen alacsony kereseti szintjük ellenére is kevés közöttük a nőtlenek, illetve a hajadonok aránya és eltar-tottaik viszonzszáma is nagynak tekinthető a többi hasonló keresetű értelmiségi csoportéhoz képest. Ennek magyarázatát abban találjuk, hogy a népiskolai tanítók többségét falusi iskolákban foglalkoztatták – míg az ipari, kereskedelmi tisztviselők szinte kizárólag a városokhoz kötődtek –, ahol az iskola mellett vagy annak épületében valamilyen szolgálati lakást vagy legalább szűkös férőhelyet biztosítottak számukra, ahol az élelmezés, ha szegényes színvonalon is, kisebb költségekkel volt előteremthető, és ahol a tradicionális többgyerekes családmódel még erősebb befolyással bírt.

Összességében 1910-ben az értelmiségi keresők 40–45%-a volt nőtlen, illetve hajadon; becslésünk szerint ez azt jelentette, hogy az értelmiségi családok (háztartások) egyharmada lehetett egyfős, míg 10–12% körül mozoghatott azoknak a családoknak az aránya, ahol a családfő mellett másik kereső is hozzájárult a család létfenntartása anyagi bázisának megteremtéséhez. Az alacsonyabb fizetési zónához tartozó városi értelmiségi nem egyfős háztartások átlagos nagysága csak kevéssel haladta meg a három főt, közöttük tipikus lehetett az egygyerekes család, míg a hasonló kereseti színvonalú falusi értelmiség körében még tartotta magát a két vagy többgyerekes családmódel. A magasabb fizetési zónákba tartozó értelmiségiek körében, ha családot alapítottak, a kereseti viszonyok romlása ellenére is tartható volt még a két- esetleg többgyerekes családnagyság, azonban a családalapításig vezető út megnyúlásával közöttük is jelentősen nőtt az egyszemélyes háztartások aránya. Különösen igaz ez a megállapításunk – a pálya szolgálati idővel növekvő kereseti szintje miatt – a közalkalmazásban álló értelmiségi csoportokra.

Az értelmiség jövedelmi és háztartásszerkezetében bekövetkezett változások természetszerűleg hatással voltak lakásviszonyaikra is, hiszen kisebb vásárlóértékű keresetből nehezebben lehetett a korábban megszokott nagyságú vagy színvonalú lakást fenntartani, mint ahogyan az egyszemélyes vagy a korábbinál kisebb létszámú tipikus családoknak kisebb lakás is kielégíthette igényeit. Ezen feltételezett összefüggések igazolásához vagy módosításához azonban meg kell vizsgálnunk azokat a védekezési stratégiákat, amelyeket az értelmiség kialakított az infláció hatásait elhárítandó.

²¹³ Hogy ez utóbbi jelenség mennyire tömegessé vált a századelőn, lásd irodalmi témaként való megjelenését: Pl. *Bródy Sándor: A tanítónő* c. drámája (1914) Megjelent Bp. 1955. Róka Sándor bevezetőjével.

Az értelmiség leginkább tipikus reagálása nem megszokott életmódjuk, fogyasztási színvonaluk redukálása volt, hanem kölcsönök, hitelek felvétele az átmenetinek tartott időszak áthidalására. Pásztor Mihály szerint ekkor az értelmiségiek előtt két út állt: „vagy redukálja kiadásait, kevesebb húst eszik, kisebb lakásba költözik vagy pedig – ha megszokott kényelméről nem tud lemondani – adósságot csinál. És épp a megszokott kényelem dolga idézi elő a bajt, mert a megszokott kényelemről lemondani csak nagyon kevesen tudnak. Adósságba keveredünk tehát, mert ma az élelmiszer drágaságos időben is olyan kényelemben és olyan úri módon akarunk élni, mint öt vagy tíz évvel ezelőtt, mikor még olcsóbb volt a hús, a kenyér és a lakás. Mi azt hisszük, hogy nekünk ehhez az úri módhoz és kényelemhez jogunk van, mert az erre való jogot megszereztük az állásunkkal, a hivatalunkkal. Ez a hivatalunkkal járó úri mód és kényelem, a mi Standard of life-unk, amihez ragaszkodunk, amelyről nem tudunk lemondani és inkább adósságcsinálással pótoljuk azt, ami a fizetésünkéből hiányzik.”²¹⁴ Pásztor számtalan példával igazolja állítását – az egyes értelmiségi csoportok esetében csupán a felettes szerveinknek bejelentett adósságok összege meghaladta az évi bértömegük felét is! – és rámutat a jelenség általánosabb társadalmi okára is: „A társadalmi előítélet fölállított egy tételt: mindenki az álláshoz méltóan tartozik élni. Értsük meg jól egymást: nem a jövedelméhez, hanem az állásához mérten. A munkásember járhat munkászubonyban, de a néptanító vagy a miniszteri fogalmazó-gyakornok nem.”²¹⁵

Az értelmiség „adósságcsinálásának” sajátos formája volt a részletre vásárlás, amely – nem véletlenül – épp századunk első évtizedében élte fénykorát. Hiszen az eladósodott értelmiséginek a részletre vásárlás csupán újabb hitellehetőséget jelentett: „Megveszi a lexikont vagy a klasszikus remekírókat száz forintért; megfizeti az első részletet és anélkül, hogy kibontaná a remekírókat papendekli koporsójukból: azonmód viszi az antikváriushoz és eladja harmadáron.”²¹⁶

Az értelmiség fokozódó eladósodásának szinte természetes velejárója volt a korrupció elharapódzása, olyan mértékűvé válása, amikor már nem az okoz döbbenetet, hogy egy kúriai bírót is megvesztegettek, hanem az, hogy már háromszáz forintért is lehetséges volt.²¹⁷

Az értelmiségiek reagálásának második fontos eleme a kiegészítő jövedelmek utáni hajsza beindulása volt, főként másodállások vállalásával. 1900-ban az értelmiségi keresők 13,6%-a bírt mellékfoglalkozással.²¹⁸

Az értelmiségiek reakciójának harmadik mozzanata a szociális szervezkedés útjára való lépés volt, amely a tisztviselők esetében főként a fizetésemelésre, lakás-

²¹⁴ Pásztor Mihály: i. m. 29.

²¹⁵ Uo.: 44–45. és 28.

²¹⁶ Uo.: 62–63.

²¹⁷ Uo.: 50–51.

²¹⁸ MStK új sorozat 27. k. 290–291.

pénz növelésére, a drágasági stb. pótlékok kiharcolására irányult, a szabadfoglalkozású értelmiségiek esetében azonban – sajátos piaci helyzetükből fakadóan – eljutott a szélesebb társadalmi összefüggések vizsgálatáig, sőt megkérdőjelezéséig is.²¹⁹

Végül a reagálás utolsó elemeként ítéljük meg csupán a fogyasztás redukálását – ami a lakásviszonyok szempontjából a kisebb vagy kevésbé komfortos lakásba költözést jelentette.

Az értelmiség védekezési stratégiái arra intenek, hogy a századelő magyar társadalmának mentális értékviszonyai következtében csak kevésbé várható egyértelmű korreláció az értelmiség jövedelmi viszonyai, azok alakulása és a réteg fogyasztási színvonala, fogyasztásszerkezete, ezen belül is a lakásra fordított költségek között.

Ezen nem egyértelmű összefüggés sajátosságaihoz próbálunk közelebb jutni 10 jellegzetes értelmiségi háztartás fogyasztási szerkezetének vizsgálatával.

Az értelmiségi háztartások fogyasztási szerkezetéről

A meglehetősen szűkös magánjellegű feljegyzésekből és adatközlésekből olyan sort próbáltunk összeállítani, amelyik megközelítőleg reprezentatívnak tekinthető. Így szerepel táblázatunkban 14 000 koronás keresetű, magánvagyonnal is rendelkező családos tisztviselőtől kezdve a 2300 koronás fizetésű nőtlen tisztviselőig a különböző kereseti szintű és családi helyzetű értelmiségiek egy vagy több képviselője. Az adatok többsége az 1906-os évre vonatkozik – a III. számú háztartás kivételével. Korlátozza adatsorunk mintaértékét, hogy a tíz háztartásból nyolc fővárosi – kivéve a III. és VI. – és nem található közöttük szabadfoglalkozású értelmiségiek háztartása, ahol pedig a keresetek legnagyobb szóródása miatt a leginkább kirívó fogyasztási szerkezetet és szokásokat lehetne megragadni. Mivel az adatok egy időpontból valók, nem tudjuk követni a fogyasztási szerkezet átalakulásának vizsgálatával az életmód és fogyasztási szokások változásának, átalakulásának folyamatát sem. Arra azonban mód nyílik, hogy az értelmiségi háztartások fogyasztásának néhány olyan sajátosságát megállapítsuk, hogy melyek árulkodnak életmódjukat meghatározó mentális értékviszonyaikról, jövedelmeik és lakásviszonyaik összefüggéseiről.

²¹⁹ Nem tekinthető ebből a szempontból sem véletlennek, hogy a polgári radikálisok – a Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század köre – többsége éppen a szabad foglalkozásúak közül toborzódott. *Litván György–Szűcs László*: Bevezetés. In: *A szociológia első magyar műhelye I–II. Bp. 1973. 5–46.*

43. táblázat
Értelmiség háztartások szerkezete²²⁰

Kiadási tétel	I. nő, magántisztv. Fiz.: 10 000 K + 4000 mellékker. 12 000 magánvagyon, 2 cseléd		II. nő, banktisztv. Fiz.: 7600 K, 2 kiskorú gyermek, 2 cseléd		III. pozsonyi nyugdíjas tisztv. Jöv.: 7223 K, 3 tagú család, 1 cseléd		IV. nő, magántisztv. Fiz.: 4000 K + 3000 K mellékker., 16 000 K magánvagyon, 1 cseléd		V. nő, banktisztv. Fiz.: 6000 K + 1000 K járadék, gyermektelen, 1 cseléd		VI. néptanító* nő, 4 gyermek, szolg. lakás, cseléd nélkül		VII. nőtlen banktisztv. Fiz.: 6000 K, magánvagyon nélkül, bejárónő		VIII. nőtlen banktisztv. Fiz.: 4800 K + 400 K mellékker, magánvagyon nélkül, bejárónő		IX. nőtlen magántisztv. Fiz.: 1800 K + 1000 K mellékker, magánvagyon 6000 K, bejárónő		X. nőtlen törvényszéki aljegyző. Fiz.: 2300 K	
1. Élelem	2 400	17,14	2 000	26,32	1262,88	19,67	2000	28,37	1800	24,12	968,3	50,43	1200	20	720	13,85	600	21,43	792	29,46
2. Élvezeti cikk (dohány, kávéházi fogy.)	50	0,36	–	–	271,48	4,23	200	2,84	1100	14,75	–	–	110	1,83	100	1,92	20	0,71	200	7,44
3. Ruházat	3000	21,43	900	11,84	539,19	8,38	1000	14,18	1200	16,09	466,25	24,29	1200	20	360	6,92	300	10,71	468	17,41
4. Lakbér	2000	14,29	1000	13,16	1200	18,69	1200	17,02	1200	16,09	–	–	600	10	200	3,85	500	17,85	284	10,57
5. Egyéb lakáskölts.	500	3,57	400	5,26	492,12	7,67	400	5,67	200	2,68	181,68	9,46	–	–	–	–	150	5,35	88	3,27
6. Tisztítószer	–	–	–	–	110,42	1,72	–	–	–	–	53,38	2,78	–	–	–	–	–	–	72	2,68
7. Cseléd és személyes szolg. Költségei	600	4,29	480	6,32	355,69	5,55	240	3,4	240	3,22	–	–	80	1,33	80	1,54	80	2,85	–	–
8. Kult. kiadások	400	2,86	200	2,63	197,04	3,07	20	0,28	–	–	80	4,17	100	1,66	600	11,54	–	–	100	3,72
9. Egyéb szórakozás (üdülés, klub stb.)	ittthon nyaral	–	600	7,89	907,02	14,13	600	8,51	1500	20,1	–	–	920	15,33	396	7,62	200	7,14	–	–
10. Orvos, gyógyszer.	300	2,14	300	3,94	280,07	4,36	200	2,84	100	1,34	50	2,6	–	–	100	1,92	100	3,57	–	–
11. Adó, jogvédelem, nyugdíjill. stb.	820	5,86	160	2,11	348,35	5,42	590	8,36	120	1,61	90	4,89	400	6,66	700	13,46	320	11,42	514	19,12
12. Vegyes kiadások (zsebpénz, ajándék, barát stb.)	3930	28,07	1560	20,52	456,01	7,1	600	8,51	–	–	26	1,35	1390	23,16	1944	37,38	530	18,93	170	6,32
Összesen:	14 000	100	7600	100	6419,27	100	7050	100	7460	100	1919,62	100	6000	100	5200	100	2800	100	2688	100
Megjegyzések: a felvételt különbözőségei miatt néhány részadat megosztása arányosított becsléssel történt	6000 K adósság, 6000 K jótállás, 11. tételben adósságtörlesztés is, 11. tételben megtakarítás is. Gyermekszám ismeretlen		12. tételben megtakarítás is		1909 évi adatok! Bevétel és kiadás rovatból kivéve az egyszeri nagyösszegű kórházi ápolás költségei		6000 K adósság, 11. tételben törlesztés is. Már volt fizetésletiltása		* törvényjavaslathoz összeállított minimális költségvetés		12. tételben megtakarítás is. 11. tételben törlesztés is.		11. tételben törlesztés is.		3000 K adósság		2000 K adósság, 3000 K jótállás, hónapos szobában lakik			

²²⁰ Pásztor Mihály: Az eladósodott... 158–171. I. és 201–202. Illés Imre: Egy pozsonyi hivatalnok család háztartási számadása. Közgazdasági Szemle, 1913. 563–576. Illés két tisztviselői háztartás 1912–13. évi néhány hónapjának adatait közli még Háztartási statisztika című munkájában. Megjelent Kolozsvár, 1914

A háztartások adatai első megközelítésre is igazolják az értelmiségi „adósságcsinálásról” és mellékfoglalkozásra törekvéseiről fentebb írott megállapításokat. A háztartások fogyasztási (kölségvetési) szerkezetének részletesebb vizsgálata pedig azt igazolja, hogy a választóvonal az értelmiségen belül több szempontból is a nőtlen-nős háztartások vagy családok és nem családok háztartás között húzódott.

A családok háztartásokban általános volt a cselédtartás – jövedelemszinttől függően egy vagy kettő –, míg az egyszemélyes háztartásokban a bejárónő vagy a külső szolgáltatások igénybevétele (mosatás, étterem stb.) látott el hasonló funkciót. Kivétel ebből a szempontból a vizsgált háztartások közül a négygyerekes néptanítóé, ami rávilágít a hasonló kereseti szinttel rendelkező családok értelmiségi háztartások zömének viszonyaira is.

Az adatokból egyértelműen kitűnik az is, hogy az elemi szükségletekre (élelem, ruházat) fordított háztartási költségvetési hányad a kereseti szint csökkenésével fordított arányban növekedett: a néptanítói (VI-os) háztartásban megközelítette a 90%-ot, az aljegyzői (X-es) egyszemélyes háztartásban pedig meghaladta a kiadások felét. Az elemi szükségletre fordított költségvetési arányt erősen befolyásolta a háztartások létszáma – bár mind a tíz háztartás esetében nem rendelkezünk pontos létszámadatokkal – az előbbi összehasonlítás mellett a II. és III. háztartások adatainak összevetése is bizonyítja ezt: a hasonló évi keresetekből a négyfős II. számúban 2000 koronát (26,32%) fordítottak élelemre, 900 koronát (11,84%) pedig ruházatra. A háromtagú III. számú háztartásban ugyanezek a költségek 1263 koronát (19,67%), illetve 538 koronát (8,38%) tettek ki.

Az egyes háztartások költségvetésének összehasonlító vizsgálata a szépirodalomból és a korabeli publicisztikából jól vagy kevéssé ismert életmódtípusokat állítja eléln.

- a) Az I. számú háztartás átlagosnál jóval magasabb jövedelem birtokában konszolidált, arányos fogyasztási szerkezetet, a nagypolgárhoz közelítő életmódot takar – valószínűleg saját nyaralóval: „ittthon nyaral” –, amely életvitelben az adósság nagysága szembeállítva a magánvagyon és az évi megtakarítások összegével, nem veszélyezteti az életvitel tartósságát.
- b) A II. számú háztartás szerkezete mögött a jólszituált, viszonylag magas jövedelmű, életmódját racionalitással szervező középpolgári család típusát sejthetjük, ahol a két kiskorú gyerek és a feleség mellé a családfő két háztartási alkalmazottat is megengedhet magának, kávéházra, élvezeti cikkekre nem költenek, ahol a magánvagyon hiánya ellenére az éves megtakarítások eladósodás nélkül biztosítják a gyerekek várható taníttatását és az időnkénti nívósabb családi nyaralást. A III. háztartás az előbbi variánsa, ahol a 30.000 korona értékű háztulajdon lakbérjövödelme ad létbiztonságot és megengedi a család felnőtt leánytagja költségesebb szesélyeinek és szórakozásának fedezését is, annál is inkább, mert „eladósorban lévén” ez is racionális befektetésnek számított.

- c) A IV. és V. számú háztartások adatai az „adósságcsináló” értelmiségi család típusának két variánsát, azok fogyasztási szokásait és a mögöttük megbúvó életstratégiát és szemléletet rajzolják meg: az első család feje 4000 koronás keresete mellé évi 3000 koronát szerez mellékállásából, 16 000 koronás magánvagyonra minden valószínűséggel örökségből vagy jó házasságból származhatott, hiszen megtakarítást túlköltekezése nem tett lehetővé – az adott évben deficitje mellett 6000 koronás adóssága volt, fizetését már előzőleg több ízben letiltották, pedig semmilyen tételre nem fordított kiugró összegeket, csupán korábbi arányos, középosztályi fogyasztását igyekezett szinten tartani – amihez hozzátartozott a barátnőtartás is. A második – gyerektelen – háztartásban az eladósodás oka a reprezentáció (élvezeti cikkek, kávéház, üdülés, klub, de itt ruházkodás és lakás is!) költségeinek jelentős túlméretezettsége volt, az évi költségvetés paszívája előrevetíti a család teljes anyagi csődjét.
- d) A VI. számú néptanítói háztartás költségvetése a létminimumra szorított nagycsaládos értelmiségiek fogyasztásának és életmódjának szomorú torztükrre. Ezen családok tömegeiben az önművelésre, a gyerekek taníttatására igen csekély mód nyílt csupán – nem tekinthető ezért véletlennek, hogy a népiskolai tanítók és a hasonló szinten élő értelmiségi csoportok jártak élen a századelő szociális mozgalmaiban.
- e) A nőtlen értelmiségi háztartások is több típust takarnak a szépreményű és partiképes, 6000 koronás fizetéséből megtakarítani is tudó banktisztviselőtől az eladósodott, hónapos szobában lakó, családalapításra csak kevés reményű törvényszéki aljegyzőig. A nőtlen/hajadon értelmiségiek többsége szempontjából az utóbbi számítható jellemzőnek, az előbbi pedig szabályt erősítő kivételnek inkább.

Valamennyi egyszemélyes értelmiségi háztartásra jellemző azonban, hogy a családos háztartások költségeinek felét-harmadát fordították lakásra – ami 1 esetleg 2 szobás garzonlakás vagy hónapos szoba bérére volt elégséges – csonka háztartásukból fakadóan a kávéház, az étterem mintegy lakásuk szerves részeként funkcionáltak, helyettesítve a konyhát, az ebédlőt, a szalont és esetenként a dolgozószobát is.

A tíz értelmiségi háztartás költségvetésének elemzése tehát nem csupán igazolja a korábban megrajzolt képet az értelmiség kereseti viszonyairól, a kereset és életmód sajátos összefüggéseiről, hanem módot adott az elnagyolt kontúrok, az átlagos összefüggések és tendenciák mögötti sajátosságok, életmódtípusok, életstratégiák variánsainak felvillantására is. Mindezeket túl a háztartási költségvetések néhány olyan következtetésre is lehetőséget adnak, amelyekre a korábbiakban nem kerülhetett sor.

A kisebb keresetekkel – vagy a keresetek vásárlóerejének csökkenésével – arányosan csökkentek az értelmiségiek számára az önképzés és a művelődés

lehetőségei, ami a század első évtizedének végére már az értelmiség egy jelentős hányadánál nem csupán a középosztályi, hanem egyáltalán az értelmiségi lét alá süllyedést is jelenthette.

A családos háztartások esetében a középosztályi életmóddal szembeni elvárások, a társadalmi presztízviszonyok megtörték a kereseti szint-lakásnagyság korrelációt: a középső kereseti zónába tartozók esetében ugyanis nem a lakásra fordított abszolút összeg volt a karakterisztikusan hasonló. 1200 korona körüli összeget, egy háromszobás, jó nivójú és fekvésű lakás bérét adták ki évente lakásra.

A cseléd tartás a középosztályi értelmiségi háztartás szerves tartozéka volt, a nagypolgári szinthez közelítő értelmiségi háztartások esetében pedig tipikusnak számított a két, esetleg több háztartási alkalmazott tartása. A költségvetésekből fény derülhetett arra is, hogy a még csekély keresetű értelmiségi családok is, miért élhettek a cseléd tartás lehetőségével: az ok a cselédmunka szinte hihetetlen olcsósága – a családos háztartások költségeinek átlagosan 3–6%-a, a nőtlen háztartások költségeinek pedig átlagosan 1–3%-a ment csupán a cselédek, illetve bejárónők bérére – vagyis nem kerültek többre évente, mint napi néhány szivar vagy cigaretta, napi egy csésze kávé vagy néhány napilap és folyóirat járatásának költsége.

Néhány adalék az értelmiség lakásviszonyaihoz

Az értelmiség lakásviszonyait is átfogó országos felmérés a dualizmus időszakában nem készült, egyetlen nagyobb méretű lakásfelvétel az 1906. évi budapesti volt,²²¹ amelyben foglalkozás szerint is vizsgálták a bérlők lakásviszonyait – így természetesen az értelmiség ilyen körülményeinek a feltárására is alkalmas.

Ez az adatgyűjtés a hazai értelmiség közel egynegyedét érintette, hiszen a fővárosban élt a század első évtizedében az értelmiségiek közel egynegyede.²²² A fővárosi értelmiségi keresők közül a rendes lakásokban élő főbérlő értelmiségiek lakásviszonyairól és háztartásszerkezetéről felvett adatokat foglaltuk össze a következő táblázatban.

²²¹ BpStK 43. k.

²²² *Thirring Gusztáv*: Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. BpStK 53. k. 94+ 1; 127+ 1. és 162+–163+

44. táblázat

Az értelmiségi főbélő háztartások megoszlása, lakásnagyság, a háztartás összetétele és a lakberek szerint Budapesten 1906-ban²²³

Család fő foglalkozása	Össz. lélekszám	Össz. háztartás	Lakásnagyság szerint										A háztartás összetétele szerint										Évi lakbér nagyság szerint			
			Konyhával bíró lakások					Konyha nélküli lakások					Cselédes lakások				Cseléd nélküli lakások									
			1-3 helyiség	4-5 helyiség	6-10 helyiség	10 helyiségtől	Összesen	1 helyiség	2 helyiség	Több helyiség	Összesen	1 fős háztartás	Tiszta háztartás	Kevért háztartás	Összesen	1 fős háztartás	Tiszta háztartás	Kevért háztartás	Összesen	Nem lakott lakások	800 K	800-2500 K	2500 K-tól	Ismeretlen		
1. abszolút számokban																										
Tanszemélyzet	10 896	2 486	427	884	998	38	2 347	59	37	43	139	6	1 246	257	1509	6	769	193	968	9	1 309	1 021	52	104		
Köztisztviselő	41 023	9 144	1771	3639	3 419	118	8 947	60	60	77	197	3	4 514	861	5 378	25	3037	654	3 716	50	5 368	3 398	162	216		
Magántisztviselő	47 150	9 671	2262	3834	3 258	89	9 446	108	63	54	225	3	4 411	1374	5 778	14	2927	917	3 858	25	5 756	3 521	126	268		
Egyéb értelmiségi	22 498	4 894	667	1207	2 533	170	4 577	128	87	102	317	12	2 588	744	3 344	21	1106	354	1 481	69	1 640	2 626	429	199		
Értelmiségi összesen:	121 567	26 195	5130	9654	10 208	415	25 317	355	247	276	878	24	12 759	3236	16 000	66	7839	2118	10 003	153	14 073	10 566	776	787		
2. viszonzyszámokban																										
Tanszemélyzet	nincs adat	100%	17,18	35,56	40,14	1,53	94,4	2,37	1,49	1,73	5,6	0,24	50,12	10,34	60,7	3,24	30,93	7,76	38,93	0,37	52,65	41,07	2,09	4,18		
Köztisztviselő		100%	19,37	39,79	37,39	1,29	97,85	0,66	0,66	0,84	2,15	0,03	49,36	9,42	58,81	0,27	33,21	7,15	40,63	0,55	58,7	37,16	1,77	2,36		
Magántisztviselő		100%	23,42	39,64	33,68	0,92	97,67	1,12	0,65	0,55	2,33	0,03	45,61	14,21	59,75	0,14	30,26	9,48	39,89	0,26	59,52	36,4	1,30	2,77		
Egyéb értelmiségi		100%	13,62	24,66	51,75	3,47	93,52	2,62	1,78	2,08	6,48	0,25	52,88	15,2	68,33	0,43	22,6	7,23	30,26	1,41	33,51	53,65	8,76	4,06		
Értelmiségi összesen:		100%	19,57	36,51	38,96	1,58	96,64	1,36	0,94	1,05	3,36	0,09	48,70	12,35	61,11	0,25	29,93	8,09	38,26	0,58	53,72	40,36	2,96	3		

Megjegyzések: Tiszta háztartás: csak családtagok

Kevért háztartás: nem családtagok is (többségében albélő, ágyrajáró)

²²³ BpStK 43. k. 202-203.

A táblázatban nem szereplő 2093 értelmiséginek volt saját háza vagy házai Budapesten – közülük 1959 volt fővárosi lakos. Az összes háztulajdonos értelmiségi 87,7%-a csak egy házzal rendelkezett – bár abban több lakás is lehetett. A háztulajdonosok mindössze 12,28%-a (257 fő) bírt több házzal, a legjelentősebb házbirtokosok az *ügyvédek* (39 fő) 2 házzal, 24 többel, az *orvosok* (30 fő 2 házzal, 12 többel), az állami tisztviselők (28 fő 2 házzal, 10 többel) és a *pénzügyi tisztviselők* (10 fő 2 házzal, 3 többel) közülük kerültek ki.²²⁴

Az egy házzal rendelkező értelmiségiek lakásviszonyai bizonyára jobbak voltak az átlagos értelmiségi lakásviszonyoknál, a több házzal rendelkezőké pedig inkább nagypolgári lehetett, mint középosztálybeli. A budapesti háztulajdonos értelmiségiek összesen 7,47%-át tették ki a fővárosi értelmiségi háztartásoknak.

A táblázatban ugyancsak nem szerepelnek az ún. nem rendes lakások és az ott lévő háztartások; tehát az intézményekben kialakított szolgálati jellegű lakások és a „lakalkalmatosságok” – a műhelyek, boltok, hivatali helyiségek stb. – amelyek részben lakás céljára is szolgáltak. Egészében Budapesten a felvétel idején a rendes lakások száma 157 007 volt, míg a „lakalkalmatosság” kategóriába 31 955 helyiséget soroltak.²²⁵

Ez szempontunkból azt jelenti, hogy az intézményi szolgálati lakásokban lakó vagy lakáskalkalmatosságokban meghúzódó értelmiségiek létszámára és viszonyaira nem tudunk fényt deríteni.

Az 1906. évi lakásfelmérés alapja a rendes lakások esetében a helyiségek száma volt – ellentétben a népszámlálások módszerével –, ami az egy helyiséges konyhátlan és a két helyiséges konyhás lakások esetében nem is okoz különösebb gondot, minden más esetben azonban nem ítélt meg teljes bizonyossággal, hogy valójában hány szobás lakásról is van szó. A felmérést készítő társaságai szerint a következő általános megfelelés fedi leginkább a valóságot.²²⁶

Konyhás lakásokban

2 helyiség = 1 szoba	+ 1 konyha
4 helyiség = 2 szoba	+ mellékhelyiségek
6 helyiség = 3 szoba	+ mellékhelyiségek
8 helyiség = 4 szoba	+ mellékhelyiségek
10 helyiség = 5–6 szoba	+ mellékhelyiségek.

Közlésük birtokában teljes joggal feltételezhetjük, hogy az átlagosnál színvonalasabb, több funkciót ellátó középosztályi lakás tehát legalább 6 helyiségből állt: 3 szoba + konyha + előszoba, fürdőszoba, cselédszoba és hall közül valamelyik kettő.

²²⁴ Uo.: 100–109.

²²⁵ Uo.: 31+

²²⁶ Uo.: 86+

A lakberek felmérése is helyiségek szerint történt, a szöveges részből az is kitűnik, hogy az 5 helyiségből álló – tehát még nem háromszobás – lakás átlagos lakbéré 797 korona volt a felvétel időpontjában. Így megállapíthatjuk, hogy háromszobás *igényes* lakás 800 korona lakbér alatt semmiképpen nem volt kapható – ezt a lakbérösszeget tekinthetjük elemzésünk során a középosztályi középpolgári lakás alsó határának. Felső határnak pedig a tíz helyiséges (5–6 szobás) lakás átlagbérét vettük – 1906-ban az átlagbér 2462 korona, kerekítve 2500 korona –, amely fölött már inkább nagypolgári lakásról lehetett szó.

A fenti szempontok figyelembevételével megállapítható, hogy a felvétel időpontjában, századunk első évtizedének közepén a felmért fővárosi értelmiség közel 60%-a háromszobásnál kisebb lakásban lakott! Közülük kevéssel több mint egyharmad élt 2 szobás + 2–3 mellékhelyiséges lakásban, a többiek pedig 1–2 szobás konyhás lakásban, illetve alig több mint három százalékuk 1–2 szobás garzonlakásban. Mivel a cselédes háztartások aránya 61,11% volt, könnyen megállapítható, hogy az *értelmiség mintegy ötöde háromszobásnál kisebb* – valószínűleg a kétszobás lakásokról lehetett szó – *lakásokban is tartott cselédet!* Mivel a kétszobás lakásokban csekély számban alakítottak ki külön cselédszobát, feltételezzük, hogy ezekben a lakásokban a cseléd a korábbi szokásoknak megfelelően a konyhában lakott. E jelenséget jellemezte némi túlzással Pásztor: „... Budapesten százezer főnyi a cseléd és a szolgasereg; éppen annyi, mint a tanult munkás. Fényűzés a cselédtartás, de azért cselédet tart nálunk minden kishivatalnok, mert „noblesse oblige”.²²⁷ A cselédtartó értelmiségi háztartások aránya a pedagógusok, a köztisztviselők és a magántisztviselők között az átlagos 60% körüli volt, csupán a szabad foglalkozásúak esetében emelkedett a 70% közelébe, árulkodva arról, hogy a piaci helyzetük következtében a drágulás következményeit át tudták hárítani klienseikre, míg az alkalmazásban állók azzal a lehetőséggel nem élhettek. A szabadfoglalkozásúak viszonylagosan kedvező helyzetére mutat az is, hogy közöttük az 50%-ot is meghaladta a legalább háromszobás lakással rendelkezők aránya, s ennek megfelelően közöttük volt a legmagasabb a 800–2500 koronás lakbért fizetők viszonyaránya – és közel egytizedük nagypolgári színvonalú lakást tarthatott fenn. A legkisebb arányban éltek középosztályi lakásviszonyok között a magántisztviselők: ilyen szintű lakbért csupán 36,4%-uk fizetett, s alig több mint egy százalékuk tartott fenn nagypolgári szintű lakást. Meglepőnek tűnhetne a középosztályi lakás bérét fizetők közötti alacsony aránya a köztisztviselőknek, ha nem ismernénk tényleges kereseti viszonyaikat. Így azonban világosan látjuk annak az okát is, hogy miért is kényszerült a főváros tanácsa az évtized végén lakásépítési akciókra tisztviselői lakásviszonyain javítandó.²²⁸ A községi költségvetésből felépített kislakásos la-

²²⁷ Pásztor Mihály: Cifra nyomorúság... 16.

²²⁸ Ferenczi Imre: A lakásügy állása és haladása Magyarországon az utolsó három évben. Városi Szemle, 1913. 616–735.

kótelep és bérkaszárnnyák mellett négy bérházat létesítettek kizárólag a tisztviselők számára. E bérházakban a lakások többsége kétszobás volt, kisebb részük háromszobás és néhány pedig négyszobás. Az előszobával, konyhával, cseléd- és fürdőszobával ellátott lakások évi bére 20–40%-kal volt alacsonyabb, mint a hasonló, de magánbérházakban lévő lakások bére.²²⁹

A fővárosi tanszemélyzet 40–41%-a tartott fenn középosztályi szintű lakást 1906-ban, az országos kereseti rétegződésükhöz képesti jobb arányt az magyarázza, hogy a fővárosban jóval magasabb volt az országos átlagnál a polgári és középiskolák aránya, a felsőfokú tanintézetek többsége is ide koncentrált, de a fővárosi néptanítók keresete is 1,5–2-szerese volt vidéki társaikénak.

A kevert háztartások aránya – amelyekben nem csupán családtagok, hanem idegenek, albérlők és ágyrajárók is voltak –, meghaladta az értelmiségi háztartások 20%-át. Ez a tény kiegészíti a védekezési stratégiákról kialakított képünket – a fővárosi főbérlő értelmiségiek egyötöde a nála is sanyarúbb helyzetben lévők-re hárította át a lakbérterhek növekedését: „A család meghúzza magát az egyik szobában; a másikban pedig a szobaúr, vagy a szobaurak... Így él Budapesten az egyik szegény ember a másik ember szegénységéből.”²³⁰ A kevert háztartások nagyobbik felében cselédet is tartottak, megőrizve ezzel a középosztályi lét hamis látszatát, hiszen arra hitelezett a szabó, a pincér és a sarki fűszeres.

A felmérés adatai nem adnak arra a kérdésre választ, hogy hol éltek, milyen lakásokban laktak a *nem háztulajdonos és nem főbérlő fővárosi értelmiségi keresők*, akik számításaink szerint az előzőekkel megközelítően azonos létszámot tettek ki! Az ő viszonyaikkal kapcsolatban csupán feltételezéseink lehetnek. Nem sokat tévedhetünk, ha a felmérésben nem szereplőket részben a nőtlen/hajadon egyedülálló értelmiségiekkel tekintjük azonosnak – akiknek aránya a fővárosban meghaladta az országos 30–35% körüli átlagot –, részben pedig az értelmiségi családok második, esetleg harmadik, ugyancsak értelmiségi keresőit azonosítjuk velük, akik a főbérlő családfő lakásában éltek. Az egyedülálló értelmiségi keresők önálló főbérlői lakáshoz jutása a századelőn is szinte reménytelen volt – erről tanúskodik a konyhátlan garzonlakások 3,36%-os aránya –, szolgálati lakáshoz is csak csekély töredékük juthatott, mivel a fővárosban ilyen jellegű intézeti lakás csupán 280 volt 1906-ban.²³¹ Így jórészt ők voltak azok a szobaurak és ágyrajárók, akik kifizetni kényszerültek szerencsésebb főbérlő társaik lakbérének jelentős részét, akik hónapos szobákban és olcsó külvárosi panziókban várták sorsuk jobbra fordulását: a kinevezést, a fizetésemelést vagy a jó partit – menyasszonyt nagy hozománnyal. Az ő reménytelen helyzetükön is kívánt javítani a főváros tanácsa az angol Rowton intézmények mintájára fel-

²²⁹ Sidó Zoltán: Budapest székesfőváros lakásügyi intézményei. Városi Szemle, 1912. 729–730.

²³⁰ Pásztor Mihály: Cifra nyomorúság... 40.

²³¹ BpStK 43. k. 31+

épített Népszállóval 1911-ben. Az Aréna út és az Angyalföldi út sarkán létesített tömegszállás, amelynek három emeletén 18–19 légméteres hálókörök sorakoztak, egy éjszakára 60 fillérért kínáltak szálláslehetőséget – heti bérleteknek egy ingyenes fürdési kedvezménnyel. Vendégei közül 1913. augusztus 2–8 között 26% volt az értelmiségi.²³²

A fővároson kívüli városok század eleji lakásviszonyairól általában is kevés forrással rendelkezünk, nem jobb a helyzet az értelmiség esetében sem. A falvak lakás- és életmódviszonyait viszont – főként a parasztságra vonatkozóan – a néprajztudomány kellő alapossággal feltárta.²³³ Mivel pedig a hazai közép- és kisvárosok lakóinak – így az itt lakó értelmiség – lakás- és életmódviszonyairól a források hiánya a makroszintű vizsgálatokat nem teszik lehetővé, munkánk következő fejezetében esettanulmány formájában egy hazai középvárosi bérpalota század eleji lakásainak és többségében értelmiségi lakóinak vizsgálatát végeztük el. Adalékot szolgáltatva mind a hazai középvárosokban élő értelmiségiek lakás- és életmódviszonyaihoz, mind pedig a fővárosi lakásokról közölt statisztikai adatok árnyaltabb értelmezéséhez.

Egy esettanulmány: a debreceni Püspöki palota és lakói 1912–1914 között

A Püspöki palota, amely Debrecen belvárosának ma is egyik legismertebb, városképet meghatározó épülete, 1912 novemberében fogadta első lakóit – bár használatbavételi engedélyt 1913. január 27-én kapott a város tanácsától.²³⁴

Ez az időszak – az „utolsó békeévek” – a debreceni belváros építészeti fejlődése szempontjából korszakhatárnak tekinthető: a fővárosban a 20. század első évtizedének végén tetőző második nagy építési hulláma a tízes évek elejére érte el a hazai középvárosokat, így Debrecen is. Az átmenetinek bizonyult beruházási konjunktúrát kísérő, a magyaros romantikát és a szecesszió stílusjegyeit meghonosító építkezések megbontották a 19. század végére kialakult egységes arculatú városközpontot, amelyben a klasszicista stílusban épített középületek és a klasszicizmushoz hasonult eklektikus stílus elemeinek felhasználásával újalakított egyemeletes lakóépületek kellemes harmóniával illeszkedtek egymáshoz. Egyfelől a századelőn megváltozott minőségi igényeket is hordozó egyre feszítőbb lakásszükséglet, másfelől a feltámadó beruházási kedv az 1907–

²³² Ferenczi Imre: A székesfővárosi VI. kerületi népszálló. Városi Szemle, 1911. 899–915. Uo.: A lakásügy állása és haladása... 172.

²³³ Lásd erről is Gergely András hatalmas anyagra építő összegző tanulmányát és a tanulmány bibliográfiáját! Gergely András: A mindennapi élet keretei a századfordulón. Bp. 1970. (kézirat) Rövidítve megjelent: Történelmi Szemle 1971/3–4. 406–441.

²³⁴ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TREL) I. 99. d. (P 1907) 39. doboz Építési iratok 95.

1909 közötti időszakban a korábbi városépítési és szabályozási elvek felülvizsgálatára készítették Debrecen város tanácsát. Az új építési szabályzat, valamint a modern beton csatornahálózat kiépítése, a víz- és városi gázszolgáltatás kiterjesztése teremtették meg a feltételeket ahhoz, hogy az építési hullám sodrában létrehozott épületek – különösen a bérházak – mind építészeti színvonalukban, mind pedig funkcionális szolgáltatási nívójukban megközelítették vagy el is érték fővárosi társaik hasonló jellemzőit.²³⁵

Az új épületek (pl. a Debreceni Első Takarékpénztár, a Kereskedelmi és Iparkamara, valamint a Debreceni Református Egyházközség bérpalotái) fogadtatása nem volt egészen egyértelmű. Zoltai Lajos, a civis város történetírója lelkesedve fogalmazta meg az egyik oldal véleményét: „A város, amelyet félszázaddal ezelőtt is még sokan inkább nagy falunak neveztek, mint művelt külföldi értelemben vett városnak, sietve vetkőzi le régi paraszti külsejét. Paloták emelkednek ki a földből s az életet a technika vívmányainak, a modern városi élet nélkülözhetetlen higiénikus intézményeinek gyors meghonosítása teszi mindenkire nézve szebbé, kényelmesebbé.”²³⁶ A debreceni közvélemény zöme azonban egyfajta értékvesztésként élte meg a civis város klasszicista városképének felbomlását, a parasztpolgárság gazdálkodásának és életmódjának sajátos racionalitását tükröző épületek szerkezetének és nagyságrendjének radikális átalakulását.²³⁷

A PÜSPÖKI PALOTA ÉPÍTÉSÉNEK TÖRTÉNETE

A fővárosi és a debreceni bérházépítkezési hullám szoros kapcsolatára utal, hogy a Püspöki palota építésének gondolatát egy budapesti tervező-építész cég, a 'László testvérek' vetette fel: a Debreceni Református Egyházközség presbitériuma 1909. január 7-én kapott ajánlatot tőlük, hogy a Nagytemplom melletti hármastelken az általuk csatolt tervek szerint háromemeletes bérházat építenek, s ezt ötven évi használat után az egyházközség tulajdonába engedik át díjtalanul.²³⁸

Az ajánlat tárgyalására összehívott egyházi bizottságban felmerült a kérdés: jövedelmező lenne-e a hármastelkek saját beépítése? Ennek eldöntése céljából írtak ki pályázatot – pontosabban „tervváz” készítésére kértek fel két helybeli és három fővárosi építészt a Hatvan utca 1–3. számú telkeken felépítendő háromemeletes bérházhoz, amelyben modern 3–4 és 5 szobás lakások lennének

²³⁵ Sági Lajos: Debrecen település- és építéstörténete. Debrecen, 1972. 66–78.

²³⁶ Debreczeni Képes Kalendárium (DKK), 1912. 140.

²³⁷ Egy debreceni módos civisház leírása: Zoltai Lajos: A legrégibb debreczeni ház története DKK, 1913. 146–152.

²³⁸ TREL I. 99. d. (P 1907) 35. dob. V–775/1910.

magas igényeket kielégítő mellékhelyiségekkel, s a tervek elkészítésekor különös tekintettel kell lenni a jövedelmezőségre.²³⁹ Az 1909. április 1-jei határidőig beérkezett tervjavaslatok közül a bizottság Balogh Kálmán budapesti építész-vállalkozó tervezetét találta megfelelőnek arra, hogy kivitelre alkalmas terv és költségvetés alapjául szolgáljon. A végleges tervet és költségvetést az állandóvá átminősített bérházépítő bizottság 1909. november 19-én fogadta el, s miután a fővállalkozói szerződést Balogh Kálmánnal megkötötte, az egész ügyet a presbitérium elé terjesztette jóváhagyásra.²⁴⁰ A végleges jóváhagyás azonban nem születhetett meg, mivel időközben a bizottság tervpályázati döntését az építész szakmai körökben országos méretűvé duzzadt felháborodással fogadták. A döntést felekezeti elfogultság vádjával illette – Ezrey – a Vállalkozók Lapjában,²⁴¹ a Nap pedig „A protekció Debrecenben” című cikkében a következőket írta: „A presbitérium, amelyik valóban érthet egyházi ügyekhez, de építészeti kérdésekhez annál kevesebbet, furcsa döntést hozott. (...) Tekintettel arra, hogy a szakmai előzsűri a László testvérek tervét mondta ki a legjobbnak, az első díjat és a megbízatást – az utolsó helyen jelöltnak adta ki.”²⁴² A presbitérium a nyugtalanság és a vádak miatt az általa döntési jogkörrel felruházott bérházépítési bizottságot átszervezte és a Magyar Mérnök- és Építész Egyletet kérte fel a Balogh által készített terv szakmai felülvizsgálatára. Az egylet elnöke válaszában megerősítette a sajtóban megjelent véleményeket: „... az egyházközség vagyoni érdekeit kockáztatná, ha a terveket kivitelre elfogadná. Ha a tervek valamely pályázat során szakszerű elbírálás alá kerültek volna, azok az első selejtezésnél kiestek volna. Újabb pályázatot kell előkészíteni, amelynek előmunkálataiban az egylet szívesen vesz részt...”²⁴³

A bérház tervezésének első fordulója így kudarcba fulladt, jelentősen hátrálta az építkezés megkezdését. Az elhamarkodott megbízás visszavonása 1915 februárjáig húzódó pereskedést vont maga után, s végül olyan egyezséggel zárult, amely szerint az egyházközség közel 14 000 korona kártérítést fizetett Balogh Kálmán építésznek.²⁴⁴

Az átmeneti zsákutcából a kiutat az jelentette, hogy a presbitérium hármasként a Református Kollégiumtól 100 000 koronáért megvásárolt egy szomszédos negyedik telket és az így 1759,65 négyszögölre növekedett területre új tervpályázat kiírását határozta el az MMÉE segítségével. Ugyanezen az ülésen az egyházközség vezetősége felemelte az építkezés keretösszegét 1 500 000 koronára (telekvásárlással együtt), mivel „jobb olyan tervezet, melynek kivitele esetén a

²³⁹ TREL I. 99. d. (P 1907) 35. dob. V–146/1909.

²⁴⁰ TREL I. 99. d. (P 1907) 35. dob. V–775/1910.

²⁴¹ Vállalkozók Lapja, 1909. június 7.

²⁴² A Nap, 1909. július 8.

²⁴³ TREL I. 99. d. (P 1907) 35. dob. V–9/1910.

²⁴⁴ TREL I. 99. d. (P 1907) 42. dob. 136/4.

másfél vagy két millió költség mellett is jelentékenyen nagyobb jövedelmezőség éretik el, mint a kisebb összegre korlátozott terv szerinti építkezésnél.”²⁴⁵

Az új tervpályázatot 1910 őszén már az MMÉE tevékeny részvételével írták ki, szigorúan ragaszkodva a 79049/908. Keresk. min. sz. tervpályázati szabályzathoz. A tervpályázati hirdetmény szerint a cél háromemeletes reprezentatív bérház építése az Egyház tér és a Hatvan utca sarki területen, pályadíj 3500, 1600 és 900 koronát tűztek ki. A pályázati feltételek között kikötötték, hogy csak magyar honosak pályázhatnak jelíges tervekkel, az egy köbméterre jutó költségvetés nem lehet több 200 koronánál, az összköltség pedig maximálisan 1 400 000 korona lehet. Az építési programban megjelölték, hogy a földszinten nagyszámú üzlethelyiség legyen, három-négy-öt-hatszobás lakások, esetleg kétszobás garzonok tervezhetők kényelmes és igényes mellékhelyiségekkel, víz, villany, gáz, lift és egyéb szolgáltatásokkal oly módon, hogy „a jövedelmezőség a fő szempont”. A bérház reprezentativitásának biztosítására azt is kikötötték a pályázati felhívásban, hogy „függő folyosók a lehetőség mellőzendők”.²⁴⁶

A bíráló bizottság – amelyben a bérházépíttető bizottság tagjain kívül két MMÉE képviselő is részt vett – 1911. február 10-én ült össze döntésre Budapesten. Az ülés jegyzőkönyve szerint a 42 beérkezett tervpályázat közül 37 volt érvényes – 4 későn érkezett, egy pedig nem felelt meg a formai követelményeknek. Az érvényes tervpályázatok sorából a bíráló bizottság a „Rajzolt távlati kép” jelígejt választotta szótöbbséggel első díjra érdemesnek, készítőjük a Bálint és Jámor fővárosi építész cég volt. (Ez a cég tervezte Debrecenben a Megyeháza épületét is magyaros romantikus stílusban.)

A pályázaton a második és harmadik helyezést szintén fővárosi tervezők szerezték meg.²⁴⁷ A szakmai közvélemény által már megnyugvással fogadott döntést 1911. május 13-án építési megbízási szerződés követhette, majd augusztusban a kivitelezésre is versenytárgyalást hirdettek alvállalkozóknak azzal a feltétellel többek között, hogy „az összes munkák úgy végzendők, hogy a bérház még folyó évben tető alatt, 1912. év július hó 20-ra pedig rendeltetésszerű használatnak átadandó legyen”.²⁴⁸

A kitűnő munkaszervezés és művezetés következtében, az alvállalkozók kisebb csúszásai ellenére – közöttük fele-fele arányban vettek részt helyi és fővárosi cégek, de fajansz burkolóanyagot szállított a Zsolnay Gyárak is – az építés megkezdését követő 15. hónapban a Debrecenben akkor még szokatlan méretű épület műszaki átvétele megtörténhetett, sőt az első lakók már 1912. november 1-jétől kezdve folyamatosan költözhetek be az elkészült lakásokba.²⁴⁹

²⁴⁵ TREL I. 99. c. Presbiteri gyűlési jegyzőkönyvek 80. k. 1066–1910. P.sz.

²⁴⁶ TREL I. 99. c. (80. k. 448–1910. Psz.) TREL I. 99. d. (P 1907) 36. dob. Bérházép. ir. 4/1.

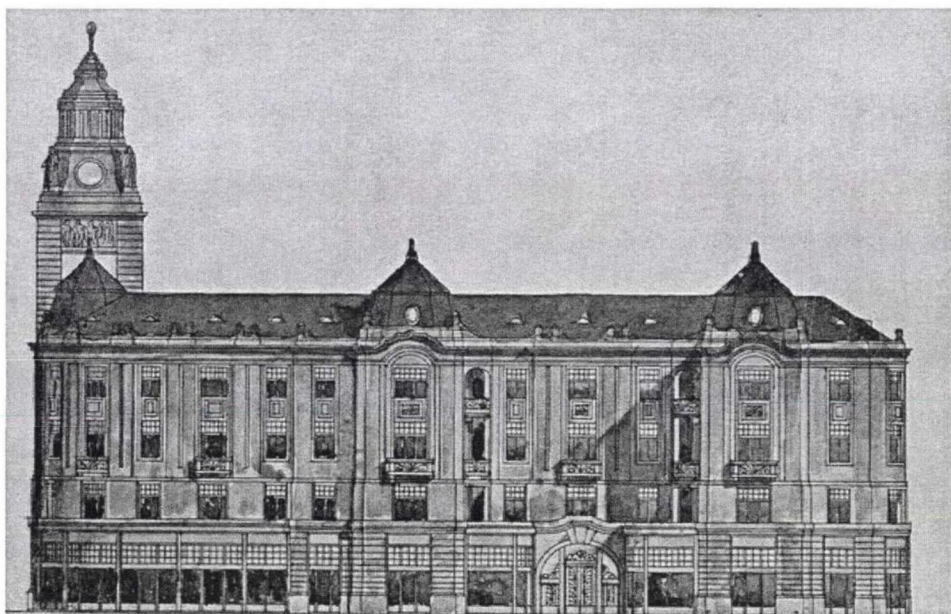
²⁴⁷ TREL I. 99. d. (P 1907) 35. dob. V–103/1911. A felhívást közzétették a helyi napilapokon kívül a Vállalkozók Lapjában és a Vállalkozók Közlönyében 1911. augusztus 16-án.

²⁴⁸ TREL I. 99. d. (P 1907) 35. dob. V–103/1911.

²⁴⁹ TREL I. 99. d. (P 1907) 39. dob. Bérházép. ir. 95.

A Nagytemplom képe a Püspöki Palota helyén álló korábbi épülettel

A Püspöki Palota díjnyertes tervpályázatának látványterve

Debreczen

Ref. Egyház bérpalota

*A Püspöki Palota építés közben**A Nagytemplom és a Püspöki Palota „versengő” tornyai*

A négy telekből egyesített terület valamennyi négyzetméterét hasznosító, bonyolult alaprajzú épülettömbben a lakások megközelítését kilenc, liftekkel felszerelt lépcsőház szolgálta, amelyek lehetővé tették a fővárosban annyira elterjedt függőfolyosók minimálisra csökkentését. Három nagyobb első udvar, egy hosszúkas külső udvar és az utcai homlokzatokat tagoló cour d'honneur-ök növelték a lakások többirányú megvilágításának lehetőségét, s mivel az előudvarok széles átjárókkal kapcsolódtak a belső udvarokhoz, nemcsak az utcai frontokon, hanem a belső udvarokban is lehetőség nyílt földszinti üzlethelyiségek kialakítására: az utcákra 16, a belső udvarokra pedig 15 üzlet nyílt. A pincészinon az üzlethelyiségekhez tartozó raktárak és a lakásokhoz biztosított pincerekeszek foglaltak helyet, a boltokhoz és műhelyekhez még földszinti raktárhelyiségek is kapcsolódtak. Az utcai üzletek portálait a hatalmas üvegezett kiskakatok és bejáratok, a széles kapubejárókat kovácsolt vas kétszárnyú kapuk tették Debrecenben akkor még szokatlan látványossággá.

A földszinten az üzlethelyiségek mellett még öt nagyobb lakást, egy bolttal egybenyitott és három házmeisteri lakást alakítottak ki. A három emeleti szinten 15-15 lakás helyezkedett el, a padlástérben pedig 3 műteremlakás, öt mosókonyha és a szárítóterek kaptak helyet. Az öt széles főlépcsőház csarnokos kiképzésű előtereit kovácsolt vas korlátok és a Zsolnay Gyárak által szállított sárga, vörös vagy kobalt színű kerámia lapok tették reprezentatívvá, a melléklépcsőházak szűkebb és sötétebb félemeleti fordulóiban bújtak meg a házmeister- és cselédvécék, ugyancsak itt működtek a teherszállításra is alkalmas liftek.

Sok vitát kavart a város főterére néző fronton kialakított 40 méter magasságú erkélyes kiképzésű torony. Weichinger Károly – a debreceni tudományegyetem központi épületének világítótestjeit tervezte, de ő a pécsi pálos kőtemplom tervezője is – így ítélte meg: „Csodálatos, hogy a reformátusok konkurenciát csinálnak a Nagytemplom tornyainak, mert a bérház tornya nem elég jelentéktelen ahhoz, hogy azok hatását ne rontsa, de nem elég nagy ahhoz, hogy a templomtér kialakításában értékes szerepe legyen.”²⁵⁰ A bérház tornya megépítésének magyarázata abban rejlik, hogy az angol WC-k és a fürdőszobák vízellátása megkövetelte saját víztorony kialakítását, mivel a városi hálózat ekkor még arra felkészületlen volt, hogy ilyen magasságú épületek felső szintjeit is megfelelő nyomással ellássa. A torony eredetileg a víztartály elhelyezését oldotta meg, csupán a városi víztorony megépítése után vált e funkciója szerint feleslegessé. A többféle stílus elemeit is felhasználó épület általános művészettörténeti besorolása nem teljesen egyértelmű: megépítésének idején „modernizált empire” stílusnak nevezték.²⁵¹ Ma szerkezeti sajátosságai, nyugtalan tagoltsága, homlokzati kiképzése miatt – amelynek szobrászmunkáit Tóth Árpád

²⁵⁰ Kovács Gyula: Debreczen városesztétikája. DKK, 1947. 25.

²⁵¹ DKK, 1913. 142.

édesapja, Tóth András készítette –, a leginkább elfogadott besorolása: a magyaros romantika stíluselemeit ötvöző szecesszió.²⁵²

Az épület tényleges költségei 2 513 911 koronára rúgtak, amelyet az egyházközség jelzálogkölcsonökből, ún. községi kölcsönökből és egyházi betétekből fedezett.²⁵³

A PÜSPÖKI PALOTA LAKÁSAI

Debrecenben az 1910-es évek elején 18 908 lakás volt, üresen állt 1736 (9,2%), főként a külterületeken és a tanyákon. A 8500 épületben elhelyezkedő lakásoknak kb. 1/4-e számított csupán modern városi lakásnak. A lakott lakások 63%-a egy szoba konyhás vagy konyhátlan, 18,8%-a kétszobás volt, 6,3% volt a háromszobások aránya, a négyszobásoké 3,6%, az ötszobásoké 1,86%, az ötnél több szobásoké pedig 2,25%.

Lakáshiány főként a két-háromszobás olcsóbb lakásokban mutatkozott, mivel a városi póttadóval a lakbéradó a bérjövedelem 40%-át is elvitte, így az olcsóbb kislakások építése nem volt kifizetődő a magánvállalkozóknak.²⁵⁴ Nagyobb lakások esetében csupán a magasabb komfortszintű lakások terén alakult ki Debrecenben kisebb túlkereslet, mivel a hagyományos civisházak udvari frontjain kialakított nagyobb bérlakások általában nélkülözték a modern városias szolgáltatásokat.

Az építtetők szándéka szerint a Püspöki palota lakásai éppen ez utóbbi szolgáltatásokat igénylő családoknak kívántak megfelelni.

A rendes lakások megoszlása a következő volt:²⁵⁵

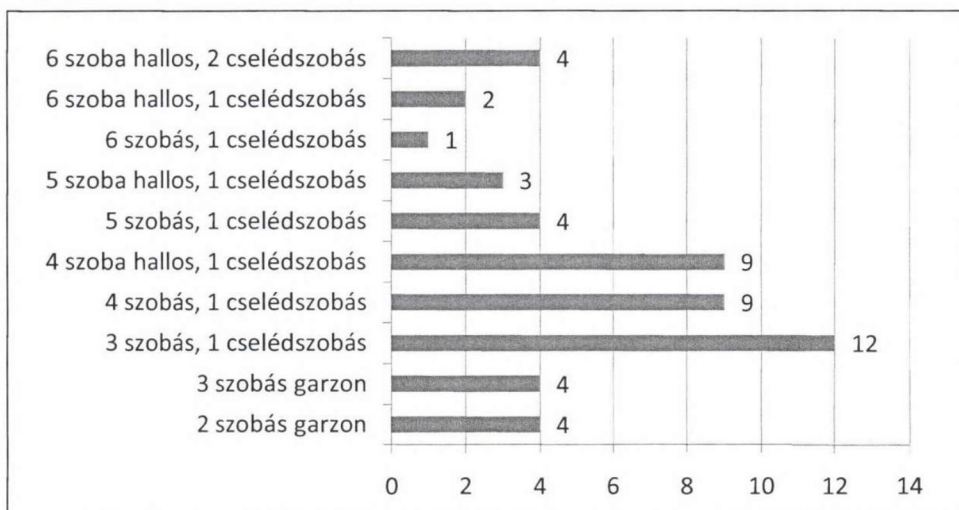
Lakástípus	darab
2 szobás garzon	4
3 szobás garzon	4
3 szobás, 1 cselédszobás	12
4 szobás, 1 cselédszobás	9
4 szoba hallos, 1 cselédszobás	9
5 szobás, 1 cselédszobás	4
5 szoba hallos, 1 cselédszobás	3
6 szobás, 1 cselédszobás	1
6 szoba hallos, 1 cselédszobás	2
6 szoba hallos, 2 cselédszobás	4

²⁵² Sági Lajos: i. m. 76.

²⁵³ TREL I. 99. d. (P 1907) 35. dob. III–650/1911. és III–725/1913.

²⁵⁴ Ardó Miklós: A lakáskérdés megoldása Debreczenben. Debrecen, 1917. 4–5.

²⁵⁵ TREL I. 99. d. (P 1907) 37. dob. Bérházép. ir. 54. TREL I. 99. k. 3. – Az egyházi bérház törzskönyve és feltára

47. ábra

A püspöki palota rendes lakásainak (50 db) megoszlása

Az ötven rendes lakás mindegyikéhez tartozott konyha, fürdőszoba, előszoba és abból nyíló angol WC, s a konyhához csatlakozó kamra. Az utcai főfrontra néző lakások egy részében erkély tette lehetővé az időnkénti szabad levegőn tartózkodást, a lakások külső kiegészítőjeként a pincében tüzelő tárolására szolgáló rekeszek, a padlástérben mosókonyhák álltak a lakók rendelkezésére.

A lakások belmagassága 3,60 méter volt, a lakóhelyiségek padlóját parketta, a falait papírkárpit burkolta, míg a konyha és a cselédszoba csempefalú és betonpadlójú volt. A lakószobák fűtését díszes, nagyméretű cserépkályhával, a cselédszobáét pedig vaskályhával oldották meg. A fürdőszobákban szénfűtésű fürdőkályha szolgáltatott meleget és melegvizet, a falburkolás zsolnai kerámialapokkal történt. A konyhákban asztali vastűzhelyek vagy városi légszeszszel működő rezsók tették lehetővé a sütés-főzést, ugyanezekhez tartozott egy-egy tányérmelegítő is.

A cselédszobával ellátott lakások lakószobáiban falba épített csengőnyomók segítették a háziak és a cseléd vagy cselédek érintkezését. Az egyszárnyas bejárati és mellékhelyiségekbe nyíló, valamint a lakószobákba nyíló kétszárnyas ajtók kilincseit sárgarézből készítették. Az egy, két, illetve háromszárnyú, szárnyanként egyosztatú ablakokat 4–12 osztatú, nem nyíló rész egészítette ki felül, az ablak- és erkélyajtószárnyak fogantyúit ugyancsak sárgarézből készítették. Az utcára néző ablakokat és erkélyajtókat faredőnnel, az udvarra nézőket pedig vászonredőnnel lehetett elsötétíteni.²⁵⁶

²⁵⁶ TREL I. 99. k. 3.

A lakások alaprajzi elrendezése szinte laboratóriumi tisztasággal tükrözi a század eleji középpolgári családok életmódjának sajátosságait és értékrendjét. A lakások helyiségeinek elhelyezése kétmenetes volt, a reprezentatív főlépcsőházból nyíló L vagy T alakú, kisebb részben téglalap alakú előszobával és közel egyenlő területű (25–30 m²), legtöbbször sorban álló és kétszárnyú ajtókkal egybenyitható szobákkal. A Püspöki palotában a szobák leggyakrabban az ebédlő – hálószoba – férfiszoba funkciókat kapták. Szalon, női szoba és a külön gyermekszoba csupán a legnagyobb, nagypolgári színvonalú hatszobás lakásokban került kialakításra. A lakószobákat e funkcióknak megfelelően bútorozták be az akkor divatos történelmi stílusokat utánozó vagy makart-szerű bútorokkal, de nem volt ritka a „parasztbiedermeier” ihletésű bútorzat sem. A szobákat azonban gyakran másképpen használták, mint amilyen célra eredetileg berendezték: a négyszobás vagy kisebb lakásokban hálószobájuk csak a szülőknek volt, a gyerekek három-négy éves korukig általában a szülők hálószobájában aludtak, az ebédlőben játszottak, a nagyobb gyerekeknek ugyancsak az ebédlőben alakítottak ki ún. gyermekszobát, ahol tanulhattak és esténként aludni térhettek. Az egybenyitott szobasor – a hálószoba kivételével – alakult át társasági események alkalmával a család reprezentatív szférájává. Az öt-hatszobás lakásokban a reprezentáció színtere a szalon és a férfiszoba volt.²⁵⁷

A lakások gazdasági egysége – a konyha, a kamra és a cselédszoba – belső folyosóval határolt önálló tömbként különült el a lakások intim, illetve reprezentatív részétől. Az elkülönültséget fokozta a külön bejárat, amely a konyhából nyílt a melléklépcsőházra vagy a függőfolyosóra, ahonnan a személyzeti és tehertárolókhoz lehetett eljutni. Az általában egy, ritkábban kétfős személyzet ezeken a hátsó közlekedési utakon keresztül hozhatta be a lakásba a család élelmét, a pincéből a tüzelőt vagy vihette a padlástérben elhelyezett mosókonyhák egyikébe az összegyűlt szennyest nagymosásra. (A „kimosást” a cseléd a konyhában végezte el, esetenként öblítésre igénybe vehette a fürdőszobai kádat is.)²⁵⁸

A személyzet egyébként nem használhatta a lakás WC-jét vagy fürdőszobáját, csak a félemeleti különálló mellékhelyiséget és a mosókonyhák szomszédságában kialakított cselédfürdőt, amelyet a házirend szerint a cseléd havonta egyszer vehetett igénybe díjtalanul – saját fűtőanyagát felhasználva. A kialakult társadalmi konvenciók mellett a Püspöki palota házirendje más módon is korlátozta a cselédek mozgását és magatartását: tilos volt a főlépcsőházak liftjein közlekedniük és előírták, hogy „tilos a cselédségnek énekelni, fütyülni, az emeletről lekiabálni vagy a lakásból a másik lakásba az udvaron átbeszélni”.²⁵⁹

²⁵⁷ Tankó Sámuel: A lakóházak tervezése és építése. Bp. 1894. 4–21. Kotsis Iván: A közház- és kislakások alaprajzi megoldásai bérházakban. Bp. 1942. 3–9.

²⁵⁸ Tankó, uo.

²⁵⁹ TREL I. 99. d. (P 1907) 38. dob. Bérházép. ir 79/8.

Az utóbbi tilalmat – miként a panaszos levelekből kiderül – a cselédek csak ritkán vették figyelembe.

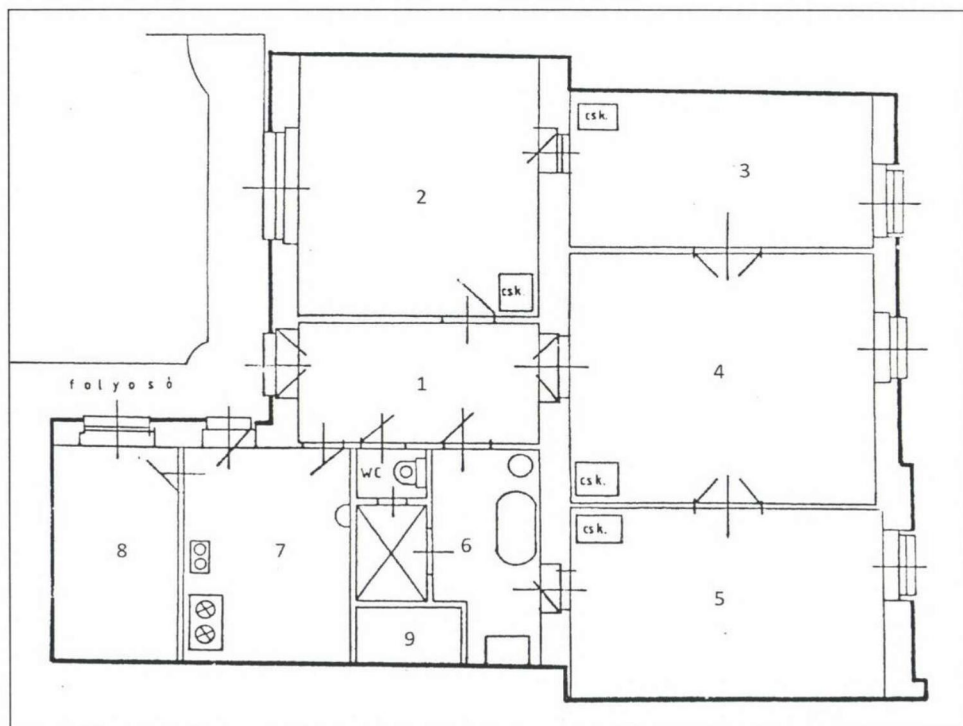
Egy sikerrel felkutatott lakó visszaemlékezése alapján a harmadik emeleti 53. számú lakás berendezését és használatát részleteiben is módunkban áll rekonstruálni.²⁶⁰

Dienes János – felsőbb leányiskolai tanár, festőművész – 1912. november 1-jétől bérelte a négyszobás, 127 négyzetméteres, harmadik emeleti, északi fekvésű lakást a Püspöki palotában, bár a tényleges beköltözése csak 1913. január elején történt meg, nászútja után. A lakás berendezésében és a háztartás vezetésében meghatározó szerepe volt Dienes János nemesi származására büszke, ám falusi tiszteletesné korában parasztos szokásokat felvett édesanyjának. A lakás berendezése a két leánygyermek születésekor kiegészült gyermekfekvőhelyekkel, de lényegében az 1920-as évek végéig változatlan maradt – jelentősebb átalakulás csak a háztartás teljhatalmú parancsolójának halála után következhetett be.

Az északra nyíló, három szobából álló szobasor nyugati szélén fekvő helyisége töltötte be a hálószoa funkcióját (alaprajzon 5. számú helyiség). A drapp színű, matt, egyszerű fenyőfa hálóbútor két ágya a kétszárnyú ajtóval szemközi főfalra merőlegesen, egymás mellé állítva helyezkedett el, a fal szimmetriatengelyének két oldalán. Az ágyak külső oldalának fal felőli fejrészénél állt a hálóbútor két éjjeli szekrénye, a szekrényeken talpas olvasólámpákkal. Az ablakkal szemközi falhoz szorosan állítva a főfali sarokban helyezték el a kétszárnyú ruhás szekrényt, amelyiknek egyik fele polcos volt – a fehérneműk tárolására szolgált –, a másik, akasztós fele pedig a férfi és női felsőruháknak adott helyet. A hálóbútor utolsó darabja, a tükrös fésülködőasztal a kétszárnyú ajtó és az ablak közötti falrészre tolva állt. A két leány születése utáni időszakban – a háború utolsó éveiben – a hálószoa berendezését egy, a két nagyágy lábrészéhez helyezett kisdívány és egy, a cserépkályha és kettős ajtó közé beállított rácsos gyermekágy egészítette ki a két gyerek hálóhelyeként. A húszas évek közepén a rácsos ágy kikerült a lakásból, a kisebbik gyerek fekvőhelye lett a kisdívány, a nagyobbik gyerek pedig átkerült az ebédlőbe.

A hálószoa állandó – beépített – tartozéka volt a fürdőszoba és a szomszédos szoba által határolt sarokban felépített nagyméretű cserépkályha és két csengőnyomó a nagyágyak fejrészénél. A hálószoa helyét a lakásban meghatározta az a tényező, hogy csupán egyetlen szobából nyílt bejárat – az előszobán kívül – a fürdőszobába.

²⁶⁰ Az adatközlő *Dr. Némédi Lajosné Dienes Éva* – Dienes János idősebbik leánya – 1914–1939 között lakott a Püspöki palotában szüleivel a III. emelet 53. lakásban. Az adatközlés 1983. december 16-án történt lakásán – Debrecen, Dóczy utca 12.

A Püspöki Palota 53. számú lakásának alaprajza

A szobasor középső, legnagyobb, az előszobából közvetlenül megközelíthető helyisége volt a család ebédlője (alaprajzon a 4. számú helyiség): Ezen keresztül közelítették meg a hálószobát és a másik szélső szobát – bár azok másik bejáratral is rendelkeztek. Az ebédlő főbútorainak stílusa a „parasztbiedermeier” volt: a helyiség közepén állt egy ovális – alkalmanként kihúzható lapú – étkezőasztal négy kárpitozott székkal, ha négynél többen ültek asztalhoz, a szoba „üres” részein elhelyezett tonett székeket is igénybe vették. Az ebédlő délnyugati sarkában állt egy egyszerű, dísztelen, egyajtós szekrény és egy pohárszék. A tértekhez tartozó készletek mellett a pohárszékben tartották a kenyeret is, amelyet a háztartást felügyelő nagymama – szentség lévén! – nem engedett át a cseléd kezelésébe. Az ebédlő északnyugati sarkában állott a nagymama állandó fekvőhelyeül szolgáló heverő, az ablak előtti térben helyezték el az apa festőállványát. (A lakás kiválasztásának egyik fő szempontja volt a festő apa által legkedvezőbbnek tartott északi megvilágítás!)

A háború utáni években az ebédlő északkeleti sarkában állították be a nagyobbik gyerek hálóhelyét. Az ebédlő parkettpadlóját – a többi szobától eltérően – nem borította szőnyeg, mert akadályozta volna a rendszeres tisztántartást. Mivel a család életének központi színtere a nem egyetlen funkciót betöltő ebéd-

lő volt, a család tagjai egymás között nem is ebédlőnek nevezték, szóhasználatukban a lakásnak ez a helyisége volt *a szoba*.

A szobasor utolsó tagja, a férfiszoba (3. számú helyiség) a családfő birodalmául szolgált. A férfiszobában egy kanapéból és két fotelből álló barna színű bőr ülőgarnitúra foglalta el a központi helyet. Az ebédlői bejárattal szemközt falon kétszárnyú, üvegezett, fekete, faragott díszítéssel könyvszekrény foglalt helyet, az ülőgarnitúra által közrefogottan állt a szoba közepén négyzetes hasáb alakú lábon egy ugyancsak fekete, faragott, négyszögletes lapú asztalka – rajta máig is emlékeztető látványként feküdt a kétkötetes, metszetekkel illusztrált „Arany Biblia” és a Munkácsy-album. A férfiszoba fűtését – ahogyan az ebédlőét is – nagyméretű, színes cserépkályha biztosította.

A szobák közül legérdekesebb talán a negyedik, udvari szoba (2. számú helyiség) szerepe. A szecessziós ízlésű szobabútorzat mellett ebbe a szobába zsúfolták be az erdélyi szász polgári családból származó édesanya hozományaként kapott, ugyancsak szecessziós stílusú második ebédlőgarnitúrát is, mivel az nem felelt meg a háztartást irányító nagymama ízlésének. Így ez a szoba gyakorlatilag használhatatlanná vált, inkább nézett ki bútorraktárnak, mint lakószobának. A család csupán ünnepi alkalmakkor vette igénybe – például itt állították fel a karácsonyfát –, fűteni is csupán ilyen alkalmanként fűtötték. Mivel az udvari szobának a család mindennapi életében tényleges funkciója sem volt, vendégek esetenkénti elszállásolására sem volt alkalmas, elnevezését sem nyerhette használati jellegéről. Ahogyan a többfunkciós ebédlő volt a család tagjai számára *a szoba*, a funkció nélküli negyedik lakóhelyiség mintegy véletlenszerűen a „Piros szoba” elnevezést nyerte. Oka pedig nem volt több, mint az, hogy a beköltözés időszakában ennek a szobának a falát piros alapszínű papírtapéta burkolta. A lakások helyiségeinek névadási sajátosságairól tanúskodik az a tényező is, hogy a „Piros szoba” elnevezés a Dienes-lakásban túlélte névadóját: még akkor is így nevezték, amikor a piros tapétát már régen más színű festés váltotta fel – mivel a tapéta kedvelt lakóhelyévé vált a házban elszaporodott poloskáknak.

A család szűkebb lakóteréhez tartozott még a téglalap alakú előszobából nyíló WC és a fürdőszoba, amelyben a lábakon álló, kívül szürke, belül fehérre zománcozott fürdőkádon, a felső zuhanyzón, a szögletes, egy csappal ellátott mosdókagylón és a fürdőszobakályhán kívül még egy fedeles, szögekkel kivert székel szennyesláda is helyet kapott.

A lakás gazdasági részéhez a cselédszoba és a kivételesen a főbejárattal azonos folyosóra nyíló konyha tartozott. A konyha délkeleti sarkában állt a fatüzeléses tűzhely, a „sparhelt”, mellette foglalt helyet a pincéből felhordott tüzelő tárolására szolgáló faláda. A konyhai berendezés két legfontosabb darabja két egyszerű fenyőfából készült asztal volt, egyik a fászláda mellé helyezve, másik pedig a keleti falra merőlegesen állítva. Székek csak az utóbbi mellett voltak –

itt étkezett a cseléd. A főzéshez és a konyhában végzett kismosáshoz a világi-tóudvarra nyíló ablak alatti falikút szolgáltatathatott vizet.

A 8,80 m² alapterületű, fapadlós cselédszobában egy vaságy és egy használt fenyőfa szekrény állt a cseléd rendelkezésére, ezek mellett egy nagyméretű, díszes tölgyfaláda volt még itt található, amelyben a család tartalék ágyneműje kapott helyet. A beköltözést követő néhány évben a cselédszoba fűtetlen volt, csak a konyhai ajtó nyitva hagyásával teheték melegebbé. A háború után egyszerű, henger alakú, kisméretű vaskályhával oldották meg a cselédszoba fűtését.

A Dienes család háztartásában a nagymama főzött, a cseléd feladata csupán a nyersanyagok előkészítésére korlátozódott. A cseléd feladata volt még a hetenkénti kismosás és a havi egyszeri nagymosás, az ételek felszolgálása, az étkezés utáni mosogatás. Hetente kétszer neki kellett az el nem égethető szemetet lehordania az utcára, ahonnan a haranggal jelző szemeteskocsi szállította el a városi szeméttelrepre. A cseléd kísérte a piaci bevásárlások alkalmával valamilyen családtagot és az ő feladata volt az áru hazavitele is. A Dienes család egyéb élelem- és fűszerszükségletét a közeli fűszerüzletből szerezte be rendelés alapján, havi számlakiegyenlítéssel. Kivétel ez alól csupán a tej volt, amit a szintén közeli Mester utcából hordattak a hajnali friss fejből.

A cseléd a családdal együtt utazott a nyári üdülések alkalmával a Tisza mellékre, ahol rendszerint parasztházat béreltek, s ahol az otthon megszokott háztartást nem akarták nélkülözni.

Egészében véve a Püspöki palota épületében a két-háromszobás garzonok alapterülete 80–95 m², a háromszobás rendes lakásoké 110–120 m², a négyszobásoké 130–140 m², az ötszobásoké 150–170 m² volt, a nagypolgári igényekhez szabott, két cselédszobás, több mellékhelyiséget tartalmazó hatszobás lakosztályok alapterülete pedig elérte a 290–350 m²-t!

A tulajdonos egyházközség a lakások minőségének megfelelően szabta meg az évi lakbéreket: a garzonlakásokért 1000–1100 koronát, a normál háromszobás lakásokért 1400–2200 koronát, a négyszobásokért 1600–3000 koronát, az ötszobásokért 2000–3500 koronát kértek el a lakás fekvésétől, emeleti szinttől és szolgáltatási színvonaltól függően. A hatszobás lakosztályok évi bére pedig elérte a 3800–4500 koronát.²⁶¹

Ugyanebben az évben – 1912-ben – a debreceni 2–3–4 szobás lakások átlagbére 600–1100–1600 korona volt.²⁶²

²⁶¹ TREL I. 99. d. (P 1907) 37. dob. Bérházép. ir. 54.

²⁶² Ferenczi Imre: A lakásügy állása és haladása... 638.

A PÜSPÖKI PALOTA LAKÓI

A Debreceni Református Egyházközség²⁶³ a Püspöki palota lakásainak bérletéről első hirdetését a Debreczeni Szemle 1912. évi nyolcadik számában tette közzé: „A Hatvan utca és az Egyház tér szegletén épülő bérházban a földszinten rak-tárral és pincehelyiségekkel ellátott boltok, továbbá a földszinten és az 1–3. eme-leten fürdőszobával, mellékhelyiségekkel ellátott modern lakosztályok lesznek, melyeknek bérletére (...) az ajánlatok a bérösszeg 10%-ának bánompénzül letéte-lével adhatók be...”²⁶⁴

Az ajánlatok a nyár elejétől november elsejéig folyamatosan futottak be a bér-házépítető bizottsághoz, a relatív túlkereslet ellenére azonban a lakások több-sége esetében csak a tervezett lakbérek alatt sikerült a bérleti szerződések meg-kötése. Ebben a fellendülés kifáradása és a fokozódó drágaság mellett bizonyá-ra közrejátszott az a tényező is, hogy Debrecenben a lakbérek – Budapesttel és a többi várossal ellentétben – az 1909–1912 közötti időszakban a bérházépítke-zések miatt nem emelkedtek.²⁶⁵

A tervezett és az elért lakbérek közötti különbséget főként a nagyobb, 5–6 szobás lakások okozták, ezeknél 600–900 koronás deficit is mutatkozott, hat nagy lakás pedig egyáltalán nem akadt bérlőre az első beköltözések időpontjá-ig.²⁶⁶ Még nagyobb veszteségeket okoztak az egyházközségnek az üzlethelyisé-gek: 1912. december 24-ig mindössze hét udvari üzletet sikerült kiadni állandó bérlőnek. A gondnoki jelentés szerint a deficit fő oka az volt, hogy az üzletek bérmegállapítása prosperitást feltételezve született, ezért az új helyzet új bér-megállapítást követelt.²⁶⁷ A lakások mindegyikét végül is kibérelték, ha alacso-nyabb bérek fejében is, de az üzlethelyiségek többségére még 1914. decemberéig sem találtak állandó bérlőket.²⁶⁸

A lakók mintegy 10%-ának foglalkozását nem sikerült kideríteni, egyötödük közép- vagy nagyvállalkozó, illetve családtagja volt (egy nagybirtokos család-tag), a bérlők közel hetven százaléka pedig a város értelmiségi családjai közül került ki.

Az értelmiség létszámát Debrecenben századunk első évtizedében a városi szakigazgatás kiterjesztése, az infrastrukturális intézmények regionális köz-pontjainak (vasút, posta, bankok és biztosító társaságok) áttelepedése, a vállal-kozások átmeneti megélénkülése és általában a modern városiasodást kísérő

²⁶³ TREL I. 99. d. (P 1907) 37. dob. Bérházép. ir. 54.

²⁶⁴ Debreczeni Szemle, 1912. 8. szám 11.

²⁶⁵ *Ferenczi Imre: A lakásügy állása és haladása...* 634.

²⁶⁶ TREL I. 99. d. (P 1907) 39. d. Bérházép. ir. 95/24.

²⁶⁷ TREL I. 99. d. (P 1907) 39. dob. Bérházép. ir. 95/24. I. 99. d. (P 1907) 35. dob. II-1693/1914.

²⁶⁸ Uo.

értelmiségi jellegű szolgáltatások (ügyvéd, orvos, pedagógus) iránti igények feltámadása több mint 50%-kal növelte.

1900-ban 2446, 1910-ben már 3692 volta kereső értelmiségiek száma a városban. A növekedés legnagyobb arányú volt a magántisztviselők körében (80,06%), de igen jelentős arányban növekedett a pedagógusok és az ügyvédek száma is (63,35%, illetve 40,95%).²⁶⁹

45. táblázat

Az értelmiségi keresők megoszlása Debrecenben 1910-ben²⁷⁰

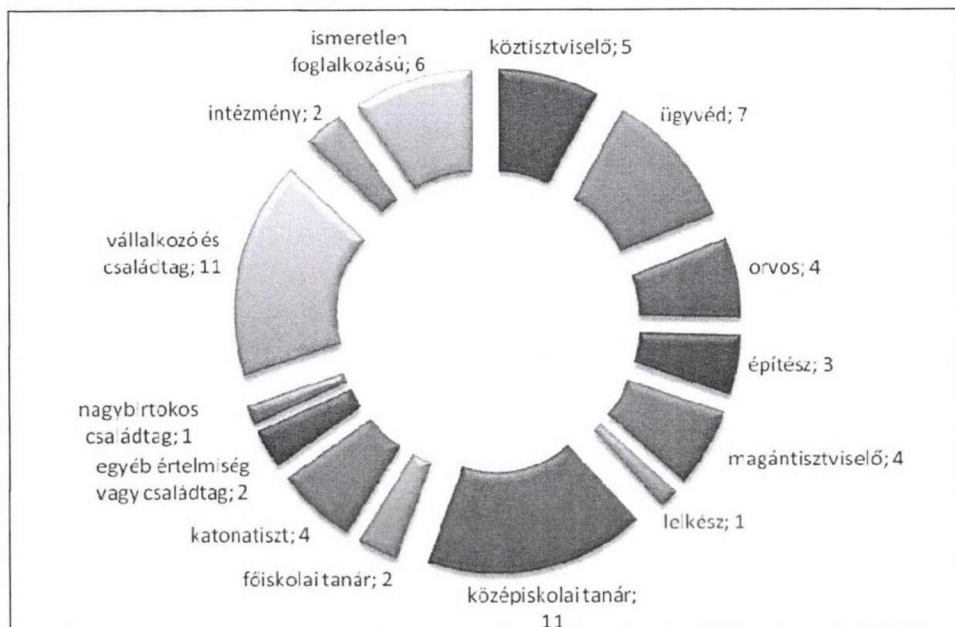
Foglalkozás	Értelmiségi keresők összesen (fő)	% (a keresők 8,7%-a)
1. őstermelés	54	1,46
2. bányászat, ipar, forgalom	1554	42,09
3. véderő (katonatisztek)	205	5,55
4. közszolgálat és szabad foglalkozások	1889	51,16
4. pont részletezve:		
a) közigazgatás	490	13,27
b) igazságszolgáltatás	389	10,53
c) egyházi szolgálat	87	2,36
d) tanügyi szolgálat	495	13,4
e) közegészségügy	237	16,42
f) tudományos és közérdekű társ. tv.	69	1,86
g) irodalom és művészet	101	2,73
h) egyéb értelmiség	21	0,57

A Püspöki palota lakói között természetesen az értelmiség városi arányai nem érvényesülhettek, hiszen a lakberek nagysága miatt csak azok engedhették meg maguknak e lakások bérét, akiknek évi jövedelme – figyelembe véve a korabeli értelmiségi háztartások költségvetési szerkezetét – elérte vagy meghaladta a 4–6000 koronát!

A Püspöki palotában kialakított 54 lakásban 1912–1914 között lakó bérlők foglalkozás szerinti megoszlása:

²⁶⁹ MStK új sorozat 64. k. 308.313.

²⁷⁰ Uo.

48. ábra

A Püspöki palota bérlőinek megoszlása foglalkozás szerint

Jóval a városi értelmiségben elfoglalt arányuk alatt maradtak a bérlők között a magántisztviselők, a négy magántisztviselő egyike is részvénytársasági igazgató volt – a postai tisztviselő pedig beköltözése után négy hónappal csak albérlő tartásával tudott négyszobás lakásában bennmaradni.

A lakók egyötöde volt a városi középszintű iskolákban, illetve főiskoláiban tanító tanár, kisebb részük alapkeresete elegendő volt a 2–3–4 szobás lakások bérletéhez, nagyobbik részük azonban másodállásokkal, óraadással egészítette ki éves jövedelmét. Hatszobás lakás bérletére közülük csak a mezőgazdasági akadémián oktató főiskolai tanárnak volt lehetősége.

A nagyobb, 5–6 szobás lakások bérlői az értelmiségi családok közül a szabadfoglalkozásúak köréből kerültek ki a legnagyobb arányban, akik a lakás egy részét rendelőnek, irodának is használták. Valamennyi értelmiségi foglalkozási csoport esetében érvényesült e házban is, hogy a garzonlakásokat elsősorban az egyedülálló, pályájuk elején tartó fiatal emberek bérelték ki – előléptetés, fizetésemelés vagy szerencsés családalapítás után pedig a garzonokból átköltöztek teljes háztartás vitelét lehetővé tevő nagyobb és cselédszobával ellátott lakásokba.

A négy katonatisztnek a kincstár bérelt két garzon és egy ötszobás, illetve hatszobás lakást.

A ház egyetlen lelkész lakója egy hámszobás és egy négyszobás lakást egybenytva bírt szolgálati jelleggel.

A lakók nem értelmiségi együtöde között volt néhány középállalkozói szinten mozgó polgár – pl. női divatárus, vendéglős, hálókötő gyár tulajdonosa –, néhány nagypolgári szintű vállalkozó család magánzó vagy már az üzletben „és fia”-ként dolgozó családtagja, de fehér hollóként az egyik hatszobás két cselédszobás lakosztályt bérelte a debreceni földbirtokosok egyik legnagyobbjának fia – később maga is virilis.

A bérpalota nem értelmiségi lakói egyféle etalonként jelzik számunkra, hogy a házban lakó értelmiségi családok – a középosztályi értelmiség jobban kereső csoportjai – a városi társadalom mely csoportjaival éltek egy színvonalon, életmódjukkal, értékrendjükkel mely rétegekhez álltak közel.

Ami az értelmiségi lakók arányainak vizsgálatából feltűnő, feltűnően kevés a bérházban a református-cívis városvezető réteghez tartozó vagy ahhoz szorosan kapcsolódó köztisztviselő értelmiségi. Ennek magyarázata abban található, hogy ez az értelmiségi csoport részben a várost vezető és irányító tradicionális vagyonos polgárság családjaiból származva, részben azokba beházasodva vagy csupán életmódjukhoz, értékrendjükhöz hasonlóan saját házában lakott, legalábbis erre törekedett – de a lakásbérletet mint értékrendjétől idegent, mindenképpen alsóbbrendű megoldásnak tartotta, s ha tehette, kerülte. Nem tekinthető ebből a szempontból kivételnek az 50. számú, négyszobás lakást bérlő Szabó Elek – Szabó Magda édesapja –, akkori polgármesteri titkár sem: csupán legényemberként élt bérakásban, megnősülve már közös családi házukban lakott. Mivel a század első évtizedében a közigazgatásban dolgozó tisztviselők száma is növekedett, a lakáshiány körökben is jelentkezett. Semmiképp sem véletlen tehát, hogy a városi köztisztviselők egy csoportja a Püspöki palota felépülte éveiben alakította meg a Debreczeni Tisztviselő Telep Szövetséget, amelynek célja a város egyik kertségében – a Széchenyi- és a Postakert közötti területen – egy ötven családi házra tervezett tisztviselő telep felépítése volt. A szövetség a város tanácsától kedvezményesen kapott telkeken 3–4–5 szobás, kertes és kisebb gazdasági melléképületekkel ellátott villák építtetését kezdte el már a tízes évek elején, bár a telep befejezése a világháború utáni évekre maradt.²⁷¹

A Püspöki palota első értelmiségi lakói között szép számmal voltak olyanok, akik hivatásukat alkotó színvonalon űzték – írásaik jelentek meg a napilapokban vagy szakmai folyóiratokban. De olyanok is akadtak, akik ismertté váltak nem csupán szűkebb környezetük, hanem az ország közvéleménye előtt is. Közülük kiemelkedik Jánosi Zoltán lelkész, író és politikus, aki előbb a polgári demokratikus forradalom idején a Nemzeti Tanács tagja, majd a Berinkey-kormány belügyi államtitkára lett. A már említett Dienes János festőművész, akkor felsőbb leányiskolai tanár, 1953-ban Munkácsi-díjat kapott életművéért.

²⁷¹ Husz Lajos: A debreczeni tisztviselő-telep. DKK, 1912. 148–150.

A Hatvan utcai oldalon fekvő, negyedik emeleti műteremlakást pedig az olimpikon és építész, Hajós Alfréd bérelte néhány évig üzlettársával, miután elnyerték az Arany Bika Szálló új épületére kiírt versenypályázatot.

Az 1913-as év végén felerősödő gazdasági válság kis- és középegzisztenciák tömegét tette tönkre Debrecenben is. Nem csupán a bérháztulajdonos egyház-községnek az üzlethelyiségek bérletéhez fűzött reményei szálltak egyre inkább füstbe, hanem a lakásbérelő családoknak is mintegy harmada vagy a reprezentatív lakások elhagyására kényszerült, vagy lakbérhaladékot kérelmezve próbálta maradását meghosszabbítani. Döntő többségük fix fizetésből élő pedagógusok közül került ki, de akadtak közöttük olyanok is, mint a hatszobás lakást bérelő Goldstein Péter magánzó, aki levelében lakbértartozásának havi részletre történő megfizetését kérve így indokolt: „... családommal együtt dolgozom, fáradozom és daczára ennek nem vagyok képes kötelességemnek pontosan eleget tenni.”²⁷²

A házgondnok válasza leggyakrabban elutasító volt: „Miután az egyház éppúgy érzi a mai rettenetes pénzügyi helyzet súlyát, miként az egyesek, a bizottság a kérelmet sajnálatára nem teljesítheti.”²⁷³

Az első világháború utolsó éveiben már nem csupán a lakók cserélődésének fokozódása mutatja a város középosztályi értelmisége anyagi helyzetének romlását, hanem az a tény is, hogy megkezdődött a nagyobb lakások leválasztása, kisebb lakásokká való átalakítása.²⁷⁴

Debrecenben – és talán a többi hazai középvárosban is hasonló volt a helyzet – az értelmiségnek csupán nem túl jelentős hányada lakott a Püspöki palotában kialakított lakásokhoz hasonló bérlakásokban. Csak azon értelmiségi családok, amelyek származásukban, tevékenységi körükben nem kötődtek a városvezető tradicionális polgársághoz és ezért lakáeszemléjük nem a saját tulajdonú ház volt, hanem az ugyanolyan évi ráfordítással (lakbérrel vagy hiteltörlesztéssel) elérhető magánlakásnál rendszerint nagyobb és komfortosabb bérlakás.

Debrecenben a világháború kitöréséig mindössze 5 jelentősebb bérpalota épült fel, egyenként 40–60 modern, a Püspöki palotáihoz hasonló lakással. Így – bár pontos adataink nincsenek – joggal feltételezhetjük, hogy a debreceni értelmiség döntő hányada a századelőn vagy saját házában-házrészében lakott vagy pedig hagyományos polgárházakban kialakított bérlakásokban, amelyek eltértek az esettanulmányban mutatottaktól.

A századunk első évtizedének végén Debrecenben is megjelenő modern polgári bérlakás történetileg szemlélve nem más, mint a polgárosodás és urba-

²⁷² TREL I. 99. d. (P 1907) 40. dob. Bérházép. ir. 111/9. A levél kelte 1913. december 22.

²⁷³ TREL I. 99. d. (P 1907) 41. dob. Bérházép. ir. 117.

²⁷⁴ TREL I. 99. d. (P 1907) 41. dob. Bérházép. ir. 128/14.

nizáció által indukált azon átalakulási folyamat utolsó állomása, amely a kétlaki – város határában lévő külső telkét vagy tanyás földbirtokát is lakó – cívis polgár házából indult, amelyben még a család gazdálkodási és intim szféráinak tagolatlansága sajátos urbánus-paraszti kétlaki lakásmódot alakított ki.

A középvárosi középosztályi értelmiség mobilabb csoportjai lakásviszonyaiban túlmenően az esettanulmányban leírt lakásviszonyok egyfajta adalékként is használhatók a fővárosi középosztályi értelmiség statisztikusan leírt lakás- és háztartási viszonyainak értelmezéséhez, hiszen mint a Püspöki palota építéstörténetéből is kitűnt, a tervezés mintái a budapesti bérpaloták voltak.

DEBRECEN FEJLŐDÉSÉNEK SAJÁTOSSÁGAI A HOSSZÚ 19. SZÁZAD VÉGÉN

– Urbanizáció és dezurbanizáció –

Debrecen városiasodása a századforduló évtizedeiben

Debrecen lakosságszáma az 1914-es évben átlépte a 100 000-es határt,²⁷⁵ amely a korabeli nemzetközi szakirodalom szerint is a nagyvárosok sorába lépést jelentette. A pusztai népességnövekedési adatok arra mutatnak, hogy mindez a város fejlődésének hosszú távú trendjében az 1890-es évektől lezajlott fordulat eredménye volt. A századforduló körüli évtizedek kiemelt fontosságát persze nem csupán nyers statisztikai adatok bizonyítják, hanem a város fejlődésének megítélésében leginkább erre a periódusra sűrűsödő és indulatoktól máig sem mentes, egymásnak feszülő értékítéletek: „a dinamikus urbanizáció időszaka – a debreceniség és a civis társadalom hanyatlásának záróakkordja”; „a legmagyarabb város, a nemzeti polgárosodás modellje – a debreceni civis társadalom szélsőségesen konzervatív, modernizáció- és urbanizációellenességbe fordulás”. Az egymást kizáró, kizárni látszó ítéletek közül melyik a helyes? Egyáltalán: jók-e a kérdésfeltevések? Ma, amikor a magyar társadalomfejlődés és benne Debrecen városfejlődése is új lehetőségekkel, talán új minőségű fejlődési pályával vajúdik, nem minden tanulság nélküli a civis város századfordulós lépésváltásának újragondolása.

1. A VÁROSFEJLŐDÉS TÖRTÉNETI TRADÍCIÓI

A nyugati szemmel minden „várostelepítő tényező” híján lévő, a Nyírség és a Mezőség határán, védhetetlen területen kialakult apró falvak a 13. század folyamán épültek lassan egybe. A 14. században a település már kiemelkedett a nagyobb táj helységei közül mind népességben, mind vagyonosságban. A 14–15. század fordulóján az 1361-ben királyi szabadalomlevéllel a jobbágyfalvak sorából kiemelt közösség már „a Tisza, a Szamos és a Körösök által határolt Nyírség és Mezőség szinte földrajzi középpontját alkotó jelentékeny ipari, ke-

²⁷⁵ Kovács Gábor: Debrecen városiassága, Debreczeni Képes Kalendárium 1918. 24.

reszkedelmi jellegű helyység”.²⁷⁶ Debrecen felemelkedésében azonban a kialakuló regionális piacközponti „vásáros” funkció mellett, vagy inkább arra ráépülve, egyre meghatározóbb lett a távolsági kereskedelembe való bekapcsolódása a Balti-tengertől a Hernád völgyén át a Havasalföldre vezető észak–déli, illetve a Budától a Tisza felső völgyében fekvő sóbányáig futó kelet–nyugati ún. sószállító út metszéspontjából.²⁷⁷

Így bár Debrecen várossá fejlődésének okai között a céhekbe szerveződött kézműipar jelentősége nem tagadható, a 15. században is a város elsősorban mezőgazdasági túlsúlyú település, termelése azonban nem az önellátás, hanem a regionális és főként a távolsági kereskedelem piaci racionalitása szerint szerveződött. Ez a természetes oka a rendkívüli mértékű területi expanciónak, amellyel *communitas* birtokolta 5–6000 hektárnyi határterület a 13. századtól a 15. század végéig megtízszereződött,²⁷⁸ helyet adván az eladásra szánt marhák hatalmas gulyáinak, építőanyagot, tüzelőt a debreceni polgároknak.

A vagyonban és lélekszámban gyarapodó mezőváros autonómiája a 16. században, a földesúri hatalom gyengülésével teljedett ki, a török hódítás nyomán három ország határára kerülve pedig – a rendszeres többfelé adózás, a sarcok és pusztítások ellenére – kialakult a „Debreczeni Respublica”, amelyik a korabeli források szerint a magyar területek legnépesebb lakott helye volt, és amelyiknek területe a 15. század végéhez képest egy évszázad alatt megduplázódva közelített a legkisebb magyar vármegye, Esztergom területéhez, s túlhaladta egyik-másik német fejedelemség területét.²⁷⁹

A „respublica”-ban mintegy magasabb minőségű szintézisben összegződtek a debreceni fejlődés sodró folyamatai és a városi közösség sajátosságai: a dinamikusan fejlődő kereskedelem, a piacorientált „árutermelő” mezőgazdasági termelés, a földközösségi – de a jó gazdálkodás felfutásának teret engedő, mert korlátlan határral, „frontierrel” bíró – földbirtoklás és földhasználat, a társadalom árut, kultúrát, vallást, politikai kapcsolatokat közvetítő, egyszerre befogadó és integráló, mert jogokban részesítő nyitottsága, uralkodói-fejedelmi udvarok pompáját nem becsülő „amerikaiás”, idegeneknek igénytelenséget sugalló építkezési pragmatizmusa – és sajátos önkormányzati szervezete. Az a szervezet, amely földesúri joghatóságnak alávetetten születve mindenkor szükség-szerűen hordozta a kifelé való kötelezettség (adózás) befelé közösségi felelősséggént jelentkező normatív-regulatív kényszerét és a *communitas* megtartó-megőrző szerepének hitét a közösség tagjaiban. Ez a redisztribúciós kényszer által szabályozottság – amely az orosz obscsina típusú közösségekben teljes

²⁷⁶ Balogh István: *A cívisek világa*. Budapest, 1973. 16.

²⁷⁷ Balogh István: *A cívisek világa*. Budapest, 1973. 17–18.

²⁷⁸ Balogh István: *A cívisek világa*. Budapest, 1973. 31–32.

²⁷⁹ Kovács Gábor: *Debrecen városiassága*, *Debreceni Képes Kalendárium* 1918. 21., Balogh István: *A cívisek világa*. Budapest, 1973. 43.

stagnáláshoz vezetett – a debreceni fejlődésben találkozott az árutermelés szülte foglalkozási csoportok, a kulturális szervezetek, valamint a területi alapú (utak szerint szerveződött) részautonómiák érdekképviselő, -értvényesítő szervezeteivel. Az érdekcsoportok választott testületeik (szenátus, ún. hites közönség) és tisztviselőik (főbíró, szenátorok, utcakapitányok, tizedesek, tízházgazdák) által nyertek befolyást a közösségi politika formálására, a communitast megtestesítő intézmények pedig a felelősség delegálásával és a jogosítványok parallel decentralizálásával készítették a csoportautonómiát képviselő szerveződések a nagyközösség iránti kötelezettségek figyelembevételére és teljesítésére.

Ez a sajátos közösségszerveződés biztosított fejlődést, dinamikus egyensúlyt Debrecennek, ez nyert kiteljesedést a „Debreczeni Respublikában”.

Ez a közösség találta meg saját arcát a kálvini reformációban: Debrecennek a kálvinizmus nem elsősorban a pápai egyház nyomasztó-fojtogató súlya alóli menekvést jelentett, hanem benne morális értékrendjének, normatív-regulatív közösségi szükségleteinek talált a pragmatikus puritánságot értéknek tekintő, a közösségi ember relatív autonómiáját megengedő, a kereskedő-vállalkozó polgárt emancipáló *világképet* és intézményeihez illeszkedő egyházszervezeti keretet. Az etnikailag homogén közösségben a reformáció katalizált magas szintű, öntudatában magyar, de látószögében és kapcsolatrendszerében európai iskoláztatást és kultúrát.

Ezen fejlődésben lassan differenciálódó debreceni társadalom az, amelyet a 17. század végére vonatkozóan a tételezett magyar polgárság „prototípusának” nevez a város múltjának egyik legjobb ismerője, Balogh István²⁸⁰

A 17. század vége azonban mégsem az ígéret valóra válásának folyamatát indította el. A felkelések, a szabadságharc hadjáratai a város többszöri kifosztásával jártak, a pestis nem csupán tovább csökkentette a város vonzerejét a beköltözőkre, de a népesség abszolút csökkenését is magával hozta. Talán a háború okozta veszteségnél is súlyosabb hatással volt azonban a városra a török kiűzésével a Habsburg Monarchia konszolidációja és határai közé záródással távolsági kereskedelmi kapcsolatai szétesése. Egyszerre veszttette el a városvezető kereskedő réteg életterét, szegényedett el a város középvagyonú polgársága,²⁸¹ de a legsúlyosabb aspektusnak hosszabb történeti perspektívában a *város gazdálkodásának racionalitását adó piaci orientáció* elvesztése tűnik.

És bár Lipót 1693-ban Debrecent királyi várossá emelte, a 18. század már az egyensúlyát veszttet civitas küzdelme egy teljesen más szemléletet, gazdálkodást, és gazdasági szerkezetet kívánó szűk piacközponti funkcióba való beilleszkedésért. A korábbi sikert hozó beidegződések és előrehajtó adottságok már dezorientáltak: a 19. század derekáig erőteljessé lett a mezőgazdasági tevékenység extenzív terjedése, a vagyoni differenciálódással – valódi expanzió

²⁸⁰ Balogh István: A civisek világa. Budapest, 1973. 62.

²⁸¹ Balogh István: A civisek világa. Budapest, 1973. 66.

híján – együtt járt a városvezető elit elzáródása és elkülönülése, az 1774. évi földrendezés ugyan elvezetett a földközösség felbomlásához, modern ipari orientáció nélkül ez azonban csupán kétlaki, kettős foglalkozású időszak „parasztiparos” réteg s nem tőkés polgárság kialakulásához vezethetett.

Bár a frontier, a hatalmas városhatár lehetővé tette a pauperizáció időnkénti kanalizálását a legszegényebb rétegek földhöz juttatásával, ez együtt járt a közösségi földek használatának privilégiumokhoz kötésével, a városi társadalom egyfajta feudális-hierarchikus kasztosodásával. Egészében az 1770-es évektől a város már nem integrálta a bevándorlók többségét sem, hanem feudális módon „maga alá tagolta”. A debreceni társadalom a 19. század közepén ugyan fellelkesült a polgári átalakulásáért, a magyar szabadságharc fővárosává is vált egy rövid időre, kevésbé látszottak azonban hídjai – inkább csak csenevész pallói – a tőkés-polgári fejlődés túlsó partjára.

Debrecen városiasodása a dualizmus utolsó évtizedeiben

A LAKOSSÁG NÖVEKEDÉSE ÉS ÖSSZETEVŐI

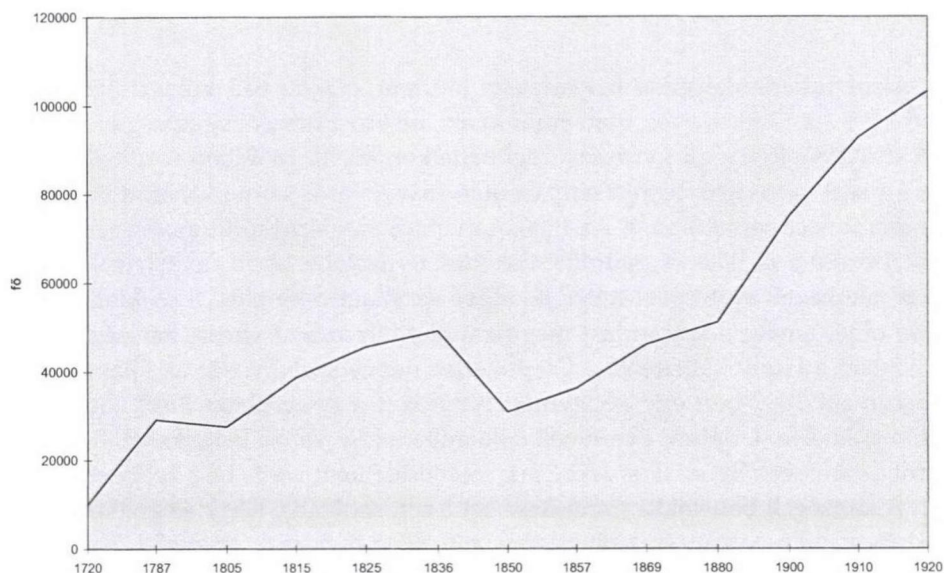
A város népességének növekedésében az 1890-es években bontakozott ki valódi fordulat, 1890-hez képest lakosság száma a világháború kitöréséig közel megkétszereződött. Magyarországon a kiegyezés utáni tényleges népességnövekedési rangsorban a Debrecen a hatodik helyre került (95,5%), a fővároson kívül (219,1%) Miskolc (128,4%), Kolozsvár (119,5%), Nagyvárád (112,5%), és Pécs (100,5%) előzte meg úgy, hogy növekedési trendjükben a censúra egy-két évtizeddel korábban következett be.²⁸²

A 19. század utolsó évtizedében a tényleges népesség növekedésének ütemváltásában egyszerre mutatkozott meg az iparosodásra jellemző demográfiai átmenet első szakaszának *természetes szaporodást* növelő hatása és a *bevándorlás* nagyságrenddel való növekedése.

Ez a bevándorlás kikezdte a város társadalmának tradicionális homogenitását: 1910-ben már csak a lakosság alig több mint fele (51,6%-a) született az ősi Basahalmán belül, 17,9% költözött be Hajdú vármegyéből – mintegy nyolcadával apasztva annak népességét – és meghaladta a harminc százalékot (30,5%) azoknak az aránya, akik az ország más megyéiből vagy az országhatáron kívülről telepedtek a városba.²⁸³

²⁸² Magyar Statisztikai Közlemények u. s. 64. k. 6–7.

²⁸³ Kovács Alajos: Debrecen lakosságának összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1927/5.

49. ábra

Debrecen népességének növekedése 1720–1920²⁸⁴

46. táblázat

A népesség tényleges és természetes szaporodása 1881–1910²⁸⁵

Évtized	Természetes		Tényleges	
	szám	%	szám	%
1881–1890	3 076	6,0	5 818	11,4
1891–1900	5 627	9,5	16 054	27,2
1901–1910	7 432	9,9	17 723	23,6

²⁸⁴ Kovács Alajos: Debrecen lakosságának összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1927/5.

²⁸⁵ Kovács Alajos: Debrecen lakosságának összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1927/5.

DEBRECEN TÉRSZERKEZETÉNEK ÁTALAKULÁSA

A város tulajdonképpeni belső lakott területe 1897-ig 675 katasztrális holdat tett ki.²⁸⁶ Az 1770-es évek után épült ki az „újsorosi házak” egészségtelen, fojtóan sűrű beépítettségű gyűrűje a régi beltelkek körül. 1862-ben sort kellett keríteni a régi városárok betöltésére, ez után már a város szinte kiöntött medréből, körbefolyva a temetőket.²⁸⁷ Az 1880-as évektől megkezdődött az elszegényedők kiköltözése a szőlős- és gyümölcsöskertek övezetébe, ahol a prэшázak mellett már lakóházak építésével tették lehetővé az állandó kintlakást. A kintlakás tiltása után, amely a kiáramlást meg nem akadályozta, a városi hatóság először 1893-ban a Homokkertre és a Csapókertre nézve szabályozta az állandó ottlakást, majd 1897-ben egy közgyűlési határozat a belterületet 3845 katasztrális holdra emelve, I. építési övezetnek deklarálta a régi városi beltelkeket, II. övezetként a városszabályozási tervekbe már lakóterületként vona be a kertskégeket.²⁸⁸

A kertskégek beltelekké minősítése azt a célt szolgálta, hogy az építkezési szabályrendelet hatályát rájuk kiterjesztve megakadályozza a „hóstat”-i 70–80 négyszögöles parcellákon való építkezés nyomorúságának újratermelését. A szabályozott kertségi építkezés megdrágulása újabb lökést adott a város térbeli továbbterjedésének, hiszen a legszegényebb családok mást nem tehettek, mint kivonultak a II. övezet határán túlra, és a belső legelőnek nevezett mezőségen kezdték építeni házaikat, újra csak 70–80 öles kis parcellákon – megvetve ezzel újabb telepecskék alapjait.²⁸⁹

Nem lehet észrevenni a szoros összefüggést a népességnövekedésben az 1890-es években történt fordulat és a kertskégekbe, illetve az azon is túli mezőségi és erdőségi területekre való kiáramlás dinamikája között.

Debrecen gyors népességnövekedésének periódusában a növekedés jelentős része nem a nagyobb *népességtömörülésben*, a hagyományos városi belterület intenzív, vertikális fejlődésében csapódott le, hanem a frontier adottságok és reflexek *miatt extenzív területi terjeszkedésben*.

Az I. övezeten kívüli része a városnak eleve úgy formálódott ki és fejlődött, hogy a legcsekélyebb elemi feltételei, illetve rövid távú esélyei sem voltak meg a városias életmódnak: a laza beépítettségű kertskégek a középkori kertek területén úgy álltak össze „övezetté”, hogy sem egymással, sem pedig a városközponttal építészeti és infrastrukturálisan szerves kapcsolatban nem álltak, „alvófalvaknak” lehetne inkább nevezni őket, mint elővárosnak. Olyan alvófalvaknak, amelyekben – fél-háromnegyed vagy egyórányi járásra Debrecen főutcájától – egészében hiányzott a közvilágítás, csatornázás, vízvezeték, szí-

²⁸⁶ Kovács Gábor: Debrecen városiassága, Debreceni Képes Kalendárium 1918. 22.

²⁸⁷ Sági Lajos: Debrecen település- és építéstörténete, Debrecen, 1972. 50–63.

²⁸⁸ Kovács Gábor: Debrecen városiassága, Debreceni Képes Kalendárium 1918. 22.

²⁸⁹ Kovács Gábor: Debrecen városiassága, Debreceni Képes Kalendárium 1918. 22.

lárd útburkolat, de hiányzott a valódi falvak természetes központja is, sajátos kommunális szolgáltatásaival. Kivételt talán csak a Nagyerdő és a városbelső között húzódó Simonyi út két oldalán formálódott villatelep, a nyugati oldalon a Széchenyi út mellé tervezett és a világháború előtt már egy tucatnyi házból álló „tisztviselőtelep” és a keleti oldalon kialakult „iparnegyed” legnagyobb üzeméhez, a MÁV Járműjavító Üzeméhez csatoltan felépített, rendezett munkástelep, a „Kolónia” jelentett viszonylagos urbanizáltságával és a városhoz való szerves csatlakozásával. A kirajzás intenzitását és mértékét jelzi, hogy a századforduló és a századelő évtizedeiben a régi városi belterületen kívülre állandó lakóként a népesség több mint 40%-a!

Mivel az erdőségen és mezősegi területen lakók egy része más folyamatok keretében és részben korábban került ki, megközelítőleg az 1910. évi lakosság egyharmadára tehető a történelmi belterületről kiszorultak aránya. A kortársak szerint „kisemberek, szegény kishivatalnokok, kisparasztnok, proletárok” laknak többségében a kertségi „apró vityillókban”²⁹⁰ telkükön félőnellátó kisgazdaságot és háztartást kialakítva. A vázolt folyamatot – jellegét és fő tartalmát tekintve – Debrecen urbanizációjának szerves részeként bátran nevezhetjük egyfajta sajátos *dezurbanizációnak*. Ez a folyamat nem rokon a tanyásodás folyamatával, sem pedig a nyugat-európai, illetve észak-amerikai suburb-képződéssel.²⁹¹

Ez a dezurbanizáció okozta a századfordulón a város hatalmas kiterjedését, szinte parttalan szétfolyását, a szűkebb belterületen kívüli város hatalmas kiterjedését, szinte parttalan szétfolyását, a szűkebb belterületen kívüli városrészek teljesen falusias jellegét. Ennek volt köszönhető, hogy Debrecen a külterületi népesség arányában még a klasszikus tanyásodó városnak tekintett Hódmezővásárhelyet is megelőzte, népsűrűség tekintetében pedig alig haladta meg a törvényhatósági jogú városok országos átlagának egynegyedét.²⁹²

²⁹⁰ Kovács Gábor: Debreczen városiassága, Debreczeni Képes Kalendárium 1918. 23.

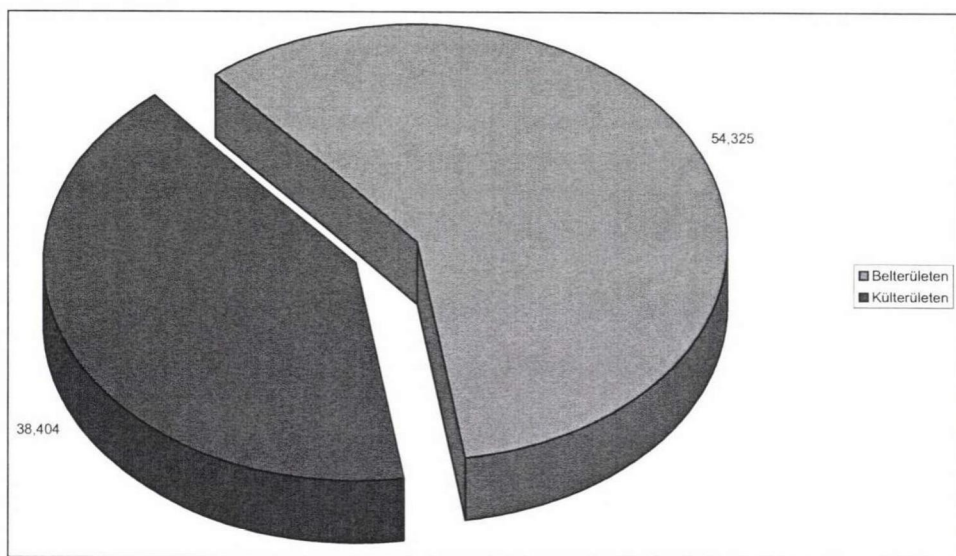
²⁹¹ A tanyásodásról: Pölöskei Ferenc–Szabad György [szerk.] A magyar tanyarendszer múltja. Budapest, 1980. A külvárosképződésről: Frank Coppa: Cities and Suburbs in Europe and the United States. In: Philip Dolce (ed.) Suburbia, New York, 1976. 167–191.

²⁹² Magyar Statisztikai Közlemények. u. s. 64. k. 8–9.

47. táblázat

Debrecen népességének területi megoszlása 1910-ben²⁹³

Kerület	Belterületen (az I.)	Külterületen (a II.)
	övezetben él	
I.	8 238	6 023
II.	9 068	1 709
III.	8 426	3 672
IV.	7 737	2 251
V.	8 837	5 262
VI.	9 443	3 146
Összes polgári népesség	51 749	22 063
Katonaság	2 576	–
Erdőségen lakik	4 700	
Mezőségen lakik	11 641	
Összes népesség	54 325	38 404
Százalékban	58,58	41,42

50. ábra

Debrecen népességének területi megoszlása 1910-ben

²⁹³ Kovács Gábor: Debreczen városiassága, Debreczeni Képes Kalendárium 1918. 23.

A modern városiasodás elemei

DEBRECEN KÖZLEKEDÉSI VISZONYAI

Az 1847-ben Pest és Szolnok között megépített vasútvonal Püspökladányon keresztül Nagyváradot érintve nyújtózkodott tovább Kolozsvár felé a szabadságharc bukása után. Így, bár az 1857. augusztus 30-án a Várad utca torkolatában felépült indóházba begördülő első szolgálati szerelvényt ünnepélyes lelkesedéssel fogadták a város lakói, tulajdonképpen egy *szárnyvonalat* és nem Erdély és a főváros közötti főközlekedési vonal megnyitását éltethették. A debreceni avatóünnepség utáni években e szárnyvonal tovább épült Nyíregyházán és Miskolcon keresztül Kassáig, a következő évtizedben pedig befejeződött a Szatmárt és Máramarost az ország gazdasági vérkeringésébe bekapcsoló sínpar – Debrecenből elágazva.²⁹⁴

A vasútépítkezés a víziutakban és közutakban elmaradott, illetve kedvezőtlen adottságú Magyarországon a tőkés modernizációba, a felgyorsuló piaci vérkeringésbe való bekapcsolódás szinte kizárólagos esélyét adta a 19. század közepe utáni évtizedekben. Az ország településrendszerében a vasúthálózat mint egy kegyosztó nagyúr, lehetőséget és jövőtlenséget, gazdasági marginalitást osztogatott. Az évszázadok alatt kiformalódott városhálózat hierarchiája a piac lüktető érrendszerévé vált sínparok kígyózása nyomán lassan szétfoszlott és a tőkés piachoz való viszony racionalitása szerint szerveződött újjá. Ebben az újraszerveződésben a Széchenyi elképzeléseit visszatükröző középponti vasúti hálózathoz kiharadt nagy múltú városok – pl. szepességi városok – hulltak a stagnálás, így relatív lemaradás szakadékába, és korábban jelentéktelen települések – fővonalak csomópontjaként – indultak drámaian gyors fejlődésnek. A vasút ráadásul nem csupán a kialakuló, Pest középpontú és azon keresztül a birodalmi piaci központtal közvetlen kapcsolatban lévő, országos piac érrendszere volt, hanem saját igényeivel az iparosodás közvetlen indikátorává is vált. Debrecen a vasúthálózat révén mintegy *közvetlenül a második vonalban* kapcsolódhatott be a tőkés piaci forgalomba, országos szempontból is újra érdemessé válva akár az ipartelepítésre is. A város a vasútnak köszönhetette az olcsó és szilárd, nemesebb építő- és burkolóanyagok megjelenését, legnagyobb ipari üzemet, a Járműjavítót, a hozzá kapcsolódott első igazi és a kor színvonalán álló munkástelepet és az élelmiszer-feldolgozó ipar – elsősorban a malom- és húsipar – fejlődésébe való bekapcsolódását.

Az 1880-as évektől a vasútépítésben is megfigyelhető Debrecen *regionális* piacközponti szerepének erősödése: helyiérdekű vasútként épült meg a sokáig csak áruszállításra használt keskeny nyomtávú „Zsuzsi vonat” Nyírbéltekig terjedő vonala, a normál nyomtávú, de ugyancsak helyiérdekű Hajdúnánásig,

²⁹⁴ Sági Lajos: Debrecen település- és építéstörténete, Debrecen, 1972. 72–75.

később Tiszalökgig terjedő vonal, majd a világháború előtti utolsóként a Nyírbátori (később Mátészalkáig kiépített) sín pár.

Az utolsó békeévekben Debrecen a helyi vasutak révén egy 70–170 km kiterjedésű régió központjává vált, miközben erősödött gazdasági szerepe az országos piacon is. A vasút városképet formáló közvetlen hatása volt a Várad utcai indóház helyén 1900-ban átadott elektikus, nyersvörös téglafalú állomásépület és a füzesabonyi pálya várost érintő pontján az ún. Kisállomás, Debrecen második pályaudvarának felavatása.²⁹⁵

A helyi közlekedést hosszú ideig meghatározta az útburkolóanyagok szegénysége a város környékén és persze a távolsági szállítás drágasága. Már a 19. század első felében is tarthatatlan állapotokat jelentett a burkolatlan utak mocsárrá változása esős időszakokban – néha a vásárok megtartásának is komoly akadályává vált. Csupán a főutcán a Piac utcán könnyített a helyzeten a „debreceni nagy híd”, amely cölöpökre fektetett pallókból készült. Száraz időszakokban a város belső forgalmát a „talpas” közlekedésen túl kevés számú hintón és konflison bonyolították le – természetesen a személyszállításra is használt parasztszekér mellett. Az első modern tömegközlekedési eszköz, a lóvontatta omnibusz, az 1850-es években állt munkába a vasúti indóház és a város egyre kedveltebbé váló kirándulóhelye, a Nagyerdő között.²⁹⁶ A szoros összefüggést mutatja, hogy a lóvontatású vasút terhelését már a nagyvasúton szállított kővel burkolt út viselte, felváltva a „nagyhíd” lebontása utáni tölgfahenger burkolatot. 1879-ben pedig a Csapó és Miklós utcák között a főutcán létesített aszfaltburkolat a sár végleges legyőzését jelentette a város szívében. A város felgyorsuló fejlődése hozta magával, hogy ezt a vonalat 1884-ben gőzüzemű vasúti vontatásra állították át. Magyarországon ezzel elsőként Debrecenben püfögtek a jellegzetes kismozdonyok a városi közlekedés szolgálatában.²⁹⁷

A következő évtizedekben a szilárd útburkolat elterjedésével párhuzamosan megépültek a Kossuth utcán keresztül a keleti iparnegyedig, illetve a Hatvan utcán át a Nyulasig húzódó sín párok is, amelyek legalább annyira szolgálták a teherszállítást, mint a tulajdonképpeni személyforgalmat. A világháború előtt 1911-ben épült meg a Csapó utcai vonal, amely már villamos vontatásra készült. Nyilvánvalóan a teherforgalom által is indikált helyi vasúthálózat fejlesztése okozta, hogy a háború előtti években még csődhöz vezetett az autóbusz-forgalom beindítási művelete Debrecenben.²⁹⁸

²⁹⁵ Baranyi Béla: Fejezetek a debreceni tömegközlekedés történetéből, Debreceni Szemle, 1988/2. 17–22.

²⁹⁶ Szabó Dezső: A debreceni közúti vasút 100 éve. Debrecen, 1986. Baranyi Béla: Fejezetek a debreceni tömegközlekedés történetéből, Debreceni Szemle, 1988/2. 18.

²⁹⁷ Kovács István: Debrecen tömegközlekedésének fejlődése. Debreceni Szemle. 1988. 2. 28.

²⁹⁸ Baranyi Béla: Fejezetek a debreceni tömegközlekedés történetéből, Debreceni Szemle, 1988/2. 21. Szabó Dezső: A debreceni közúti vasút 100 éve. Debrecen, 1986.

CSATORNÁZÁS ÉS VÍZVEZETÉK-HÁLÓZAT

A város belterületének terepadottságai igen kedvezőek egy természetes szennyvízelvezetés számára: északkeletről délnyugatra való lejtése – az Árpád tér és a Miklós utca vége között kb. 10 méternyi a szintkülönbség – már korán csábított a főbb utcákon fekvő házak szennyvizének az elvezetésére a Tóció folyóba. A dualizmus kori város így már egy működő és viszonylagosan kiterjedt, bár fenék és öblítés nélküli, de fedett csatornahálózatot örökölt, amely csupán a Miklós utca folytatásában végződött nyitott árokban.

Az 1870-es években a belváros fokozódó zsúfoltsága miatt ez a csatorna-rendszer lassan veszélyessé vált, az egyes telkekről bekerült hulladékot a természetes lejtés és az időnkénti esőzések nem voltak képesek elvinni, a szenny megüledett, torlódott, felhalmozódott, meleg napos időben elviselhetetlen bűzt árasztva esővízbeömlőin keresztül. A tűrhetetlen helyzet felszámolására Zichermann Mihály mérnökkel a városi elöljáróság „a város egész lakott területét felölelő”²⁹⁹ csatornázási tervet készítettett, amely azonban csupán az új csatornázásra volt iránymutató úgy, hogy az újonnan épített szakaszok a régihez kapcsolódtak. A mellékgyűjtőkkel kiterjesztett hagyományos főgyűjtőcsatorna, bár új telkek sokaságát juttatta kényelmes elvezetéshez, nem oldotta meg az alapvető problémát: a bőséges és rendszeres vízöblítés lehetőségét – ezért még a századforduló után sem volt ritka, hogy az utcai csatornában megrekedt és „illatozó” vegyes tartalmat szekereken kellett a városon át elszállítani – a belvárosban ekkor rendszeressé vált a szemétszállító kocsik igénybevételével.³⁰⁰

A valóban korszerű csatornázás már a m. kir. egészségügyi mérnöki hivatal tervei alapján indult meg 1908-ban. Az építőanyag az előző tapasztalatok alapján a téglát elvetve a beton volt, a csatorna belsejét tojás alakúra formálták, hogy kevés víz is megfelelően áramoljon, valamint 50–90 méterenként öblítő-tisztító aknákkal látták el, amelyek egyúttal a felületi vizek bevezetését is szolgálták. A rendkívüli gyorsasággal – a kiegészítő ülepítő medencék nélkül – mindössze két év alatt megépült új csatornahálózat, amely a terepviszonyok természete miatt teljesen követte az elfalazott régi hálózat nyomvonalát, 3 600 000 koronájába került a városnak, de az áldozatvállalás eredménye 56 000 méter hosszával a belváros valamennyi jelentős utcáját behálózta.³⁰¹

A saját kutas belső telkek tradíciója miatt Debrecenben a vízvezetékrendszer kiépítése – a többi várostól eltérően – nem megelőzte, hanem követte a modern csatornahálózat megépítését, talán nem frivol az állítás, hogy annak öblítési igényeitől is sürgetve.

²⁹⁹ Hathy Kálmán: Csatorna és vízvezeték DKK, 1914. 111.

³⁰⁰ Hathy Kálmán: Csatorna és vízvezeték DKK, 1914. 111–112.

³⁰¹ Hathy Kálmán: Csatorna és vízvezeték DKK, 1914. 112.

Bár a Tóció felső folyásánál fúrt vízvezetéki kutak már a századelő első évtizedének közepén elkészültek, a hálózat maga, a szivattyútelep és a városi víztorony csak a csatornázás befejezte után kerültek kivitelre.³⁰²

A fővezeték (nyomóvezeték) a köntösgáti szivattyúteleptől indulva a Simonyi úton át vezetett a Nagyerdő látványosságává vált és kilátóként is használt víztoronyhoz. A fővezeték másik ága a Böszörményi úti kereszteződésben jobbra fordulva a Vendég utcán, a Külsővásártéren, az Erzsébet utcán, a Teleki, Baross, Homok és Hadházi utcákon a várost megkerülve simult hozzá a Simonyi úti másik ághoz, vele együtt futva a Leveles csárda mögötti dombon álló víztoronyhoz.³⁰³ A fővezetékéből kiágazó csőhálózat a világháború előtti években a belterületek legnagyobb részét egészséges ivóvízhez juttatta és lehetővé tette a bővizű locsolást – máshol talán nem eléggé becsült tiszta levegőt, felüdülést adva a várost belengő por megkötésével.

A városképnek is új színfoltjaivá váltak a vezetékhálózat mentén 100 méternyire elhelyezett öntöttvas tűzcsapok, amelyek a szilárd építőanyagok mellett nagyban hozzájárultak a tűzvésztől oly sokszor sújtott városban a javakat elemészto lángoktól való félelem megszüntéhez.

A korszerű vezetékhálózatot talán egy szempontból érthette volna csupán bírálat: a szivattyútelephez képest 40 méterrel magasabb városi víztorony, amely a hálózatban négy légköri nyomást állandósított, elégtelennek bizonyult a főutca mentén magasba emelkedő többszintes bérpaloták felső szintjeinek állandó vízellátására. A háború előtti néhány évben épült épületek városképbe nehezen illő tornyai nem csupán a látvány kompozíciós egyensúlyát szolgálták,³⁰⁴ hanem szerkezetileg elfogadható rejtekhelyeit is adták az épületek saját „házi” víztornyainak is.³⁰⁵

NAGYVÁROSIASODÁS – A BELVÁROS ÉPÍTÉSZETI MEGÚJULÁSA

A tulajdonképpeni agglomerált népesség – 1910-ben 54 325 fő, a teljes népesség 58,58%-a!³⁰⁶ – lakóhelyéül szolgált volt beltelkek területén a felgyorsuló népességnövekedés és a lakósrűrség növekedése három nagyobb építési hullámot hozott a 19. század közepétől a világháború kitöréséig.

A szabadságharc bukása utáni két évtized romantikus építészete átfogóan átfurmálta a városképet. A több történeti stílus elemeiből összetevődött ízlésű építkezések első sodrában húzták fel a régi indóház hosszú földszintes épületét

³⁰² Sági Lajos: Debrecen település- és építéstörténete, Debrecen, 1972. 75–76., Hathy Kálmán: Csatorna és vízvezeték DKK, 1914. 113.

³⁰³ Hathy Kálmán: Csatorna és vízvezeték DKK, 1914. 113.

³⁰⁴ Sági Lajos: Debrecen település- és építéstörténete, Debrecen, 1972. 76.

³⁰⁵ Püspöki Palota esetében: TREL I. 99. d. (P 1907) 38. doboz 79/8.

³⁰⁶ Kovács Gábor: Debreczen városiassága, Debreczeni Képes Kalendárium 1918. 23.

két végén emeletes szárnyakkal, sarkain bástyas támpillérekkel, a városi Lövész Egylet „Lövdé”-jét a Nagyverdön, a Méntelep épületét.³⁰⁷ A romantikus ízlésű építési hullám első sodrának, amely főként a középkori robusztusabb formákat kedvelte, talán legismertebb épülete az 1865-ben átadott Csokonai Színház, de Debrecen legrégibb épülete, a Kistemplom 1876-os renoválása is romantikus szellemben történt, párhuzamosan a templomkert megnyitásával és a „templombazár” hasonló ízlésű kialakításával.³⁰⁸

A második sodorban a középkori robusztus formákkal szemben a finomabb arányokat és részletkiképzéseket kedvelő, renaissance-ra figyelő épületek épültek: legismertebbek közülük az azóta lebontott, Arany Bika melletti Piac utca 9. szám alatti egyemeletes ház, amelynek külső ornamentikája a kereskedelem szimbólumait idézte, a „vasudvarként” ismert, Sesztina Lajos nagykereskedő által 1868-ban átalakított egyemeletes épület, a Piac utca 38. szám alatti ún. Schaffer-alapítványi bérház.

A klasszikus elemek kerültek túlsúlyba a Batthyány utca 16. számú ház 1860 körüli renoválásakor (Petőfi 1849-es ittlakásakor még más volt a homlokzata), ugyancsak a klasszicizmus felé hajlik a Piac utca 47. alatti ún. Csanak-ház, amelyet állítólag a Csokonai Színház tervezőjének, Skalnitzky Antalnak az elképzelései alapján építettek.³⁰⁹

Az épületeken túl az 1861 szeptemberében alakult Emlékkert Társulat városzépítő tevékenysége nyomán – parkok, temetők, utcák csinosítása, köztéri szobrok és síremlékek felállítása jelzi munkájukat³¹⁰ – vedlette le Debrecen középkorias és pragmatikusan paraszti ízlésű, de már áporodottá vált külsejét.

Ha pedig az ismertebb épületeken túl azt is figyelembe vesszük, hogy a főutatótól távolabb eső, korábban épült házak sokasága csinosodott ki, komfortosodott hozzá a növekvő igényekhez – világossá válik, hogy a város civis társadalma, az ekkor még „az iparért, kereskedelemért, művészetért” egyaránt lelkesedő tekintélyes „Kalmár Társaság” tagjai³¹¹ próbáltak felzárkózni a városiasodás követelményeihez.

A századvéghez közeledve kibontakozott újabb építési hullám meghatározó ízlésvilágát, eklekticizmusát már erőteljesebben jellemezte a térben felfelé terjeszkedés kényszere. A Vár és Csapó utca kereszteződésében 1894-re felépült a többszintes Zeneiskola, a Fűvészkertben a Gazdasági Tanintézet oktatási épülete, 1889-ben a Református Püspöki Hivatal. A Kossuth utca végén felépített, gót stíluselemeket hangsúlyozó nyerstégla falú református templom nagy hatással

³⁰⁷ Kovács Gyula: Debrecen építészete a szabadságharc után, DKK 1943. 55–56.

³⁰⁸ Sági Lajos: Debrecen település- és építéstörténete, Debrecen, 1972. 65–66., Kovács Gyula: Debrecen építészete a szabadságharc után, DKK 1943. 57.

³⁰⁹ Kovács Gyula: Debrecen építészete a szabadságharc után, DKK 1943. 58.

³¹⁰ Sági Lajos: Debrecen település- és építéstörténete, Debrecen, 1972. 51.

³¹¹ Kovács Gyula: Debrecen építészete a szabadságharc után, DKK 1943. 60.

volt a lakóházépítésre, de a későbbi középületek, főleg iskolák is követték vörös nyerstégla látványának felhasználását.³¹²

A századelő első évtizedének végéig uralkodó stílusban épült köz- és lakóépületek csupán a főutcára, a belőle kiágazó mellékutcák torkolatára összpontosultak, néhány speciális épület jelentett csupán kivételt.

Ebben a szakaszban már jelentkezett a szűkebb belvárosra kiterjedt elkülönülő, a belvárost erősen eltérő látványú és építészeti adottságú övezetekre tagoló *nagyvárosiasodás* folyamata.

A szűk körű nagyvárosiasodás a századunk első évtizedének végén kibontakozó újabb építkezési hullámban teljesedett ki. Ez az újabb hullám tulajdonképpen a fővárosban a századfordulón tetőzött építkezések szecessziós ízlésvilágát és helyi viszonylatban szokatlan épületmonstrumait sodorta a hazai középvárosokba, így Debrecenbe is. A világháború előtti fél évtizednyi időszakban felépült paloták – Az Arany Bika újabb épülete, a Püspöki Palota, a Kereskedelmi és Iparkamara székháza, banképületek – méreteikkel, stílusukkal, üzletházi és bérházi funkciójukkal,³¹³ a debreceni cívisgazdálkodástól és életmódtól egészében eltérő racionalitást tükröző építészeti megoldásaikkal megbontották a 19. század végére kialakult klasszicista stílusú középületekből és romantikus, illetve eklektikus stílusú egyemeletes lakóházakból álló viszonylag egységes arculatú városközpont képét, nem kevés és indulatos sajtóvitát kavarva.

A nagyvárosiasodás rendkívüli szűkkörűségét jelzi, hogy az 1910. évi népszámlálás időpontjában a város mintegy tíz és fél ezer lakóházából mindössze két százalékot tett ki az emeletesek aránya, s a városok főmérnöke szerint fél évtizeddel később is csupán a lakások alig egynegyede felelt meg a városi lakásoktól elvárt követelményeknek.³¹⁴

A VÁROS TÁRSADALMI SZERKEZETÉNEK ÁTALAKULÁSA

A „kálvinista Róma”-ban a modernizáció évtizedeiben történt társadalomszerkezeti változások nagyságát talán legjobban a vallási viszonyok elmozdulásával lehet megragadni.

A 19. század harmincas éveiben még jogos volt az elnevezés a lakosság vallási homogenitása szempontjából is. Századunk első évtizedére a reformátusok aránya kétharmad közelébe, majd 1920-ra kétharmad alá esett. Ugyanerre az időpontra már római katolikus volt minden ötödik debreceni, izraelita majdnem minden tizedik, míg az egyéb felekezetekhez tartozók aránya összességé-

³¹² Sápi Lajos: Debrecen település- és építéstörténete, Debrecen, 1972. 66–67.

³¹³ Új paloták Debreczenben, DKK 1913. 141–145. Modern Debrecen, DKK 1926. 102–104., Sápi Lajos: Debrecen település- és építéstörténete, Debrecen, 1972. 75–78.

³¹⁴ Magyar Statisztikai Közlemények. u. s. 64. k. 3. Árdó Miklós: A lakáskérdés megoldása Debreczenben. Debrecen, 1917.

ben megközelítette a 10%-ot. Így a világháború éveiben a református lakosság *abszolút száma* már nagyobb volt a fővárosban, mint Debrecenben, és a Hajdú megyei városok mindegyikében, de néhány más városban is – Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr, Túrkeve – nagyobb volt a református lakosság *aránya*, mint a kálvinista Rómában.³¹⁵

A katolikusok aránya fokozatosan növekedett a városban a 19. század elejétől, a kiegyezés előtti tíz év és a századforduló körüli évek tekinthetők hullámhegyeknek. A zsidóság 1848 előtt nem lakhatott a szabad királyi városokban, így Debrecenben sem. Számuk főként a kiegyezés után gyarapodott 10 000 közelébe – különösen erőteljes a létszámnövekedésük az 1890 utáni évtizedekben, mikor évtizedenként másfélszeresére nőtt abszolút számuk.

Mivel a református lakosság természetes szaporodása a háború előtti évtizedekben kevéssé marad csak el a másik két nagyobb felekezetétől, azok aránygyarapodása jelentős mértékben a bevándorlásból származott.

Az 1920. évi népszámlálás adatai lehetővé teszik a folyamat egyfajta végpontjából annak a szemügyre vételét is, hogy a bevándorlók a város mely részein telepedtek meg.

A lakosság területi szegregációja mutatja, hogy a bevándorlás a város belterületeire irányult és a főként a mezőgazdasághoz kötődő református őslakosság szorult fokozatosan a külterületekre. A belterületek észak-északkeleti kerületeiben maradt meg leginkább a református lakosság túlsúlya, a katolikusok aránya a keleti ipartelep övező területeken és a Szent Anna utcából délre fekvő 5. kerületben vált a legmagasabbá, ide telepedtek egyházi és iskolai intézményeik is. A zsidóság a nyugati-délnyugati 3–4. kerületekben érte el legjelentősebb arányát, a Hatvan és a mai Simonffy utcák közötti területen a világháború előtti időszakra már viszonylag homogén lakóterületet alkottak.³¹⁶

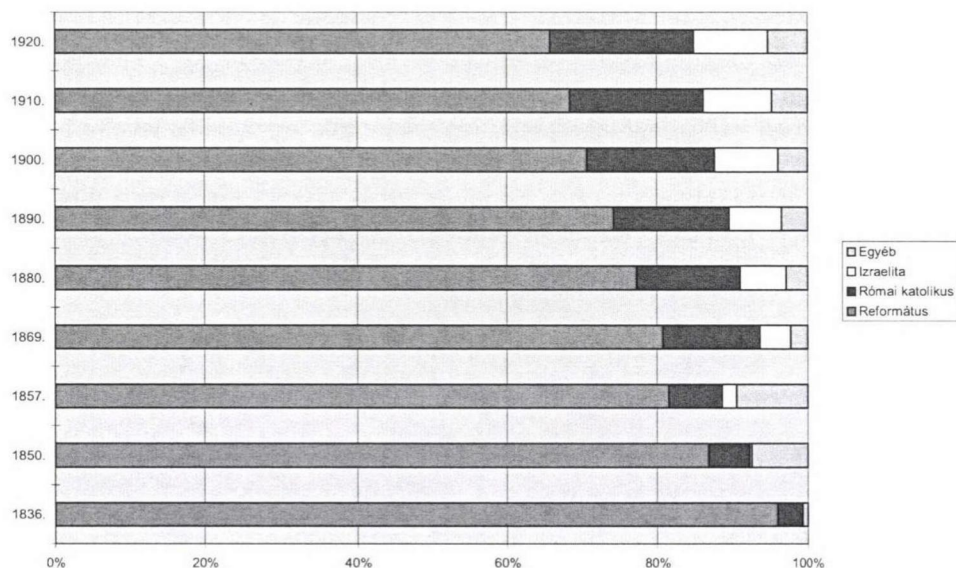
³¹⁵ Kovács Alajos: Debrecen lakosságának összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1927/5. 3.

³¹⁶ Balogh István: A civisek világa. Budapest, 1973. 150.

48. táblázat

Debrecen népességének vallási megoszlása 1836–1920 között³¹⁷

Év	Összes népesség	Római katolikus	Görög katolikus	Református	Ág. hitv. ev.	Görög-keleti	Unitárius	Izraelita
1836	100,0	3,4	0,1	95,9	0,5	0,1	–	–
1850	100,0	5,4	0,1	86,8	0,6	0	–	0,3
1857	100,0	7,0	0,2	81,6	0,7	0,1	–	1,9
1869	100,0	12,8	0,9	80,8	1,2	0,2	0,0	4,1
1880	100,0	13,8	1,4	77,2	1,1	0,4	0,0	6,1
1890	100,0	15,4	1,8	74,1	1,6	0,1	0,0	7,0
1900	100,0	17,1	2,5	70,5	1,3	0,1	0,1	8,4
1910	100,0	17,9	2,9	68,3	1,4	0,4	0,1	9,0
1920	100,0	19,2	3,5	65,7	1,4	0,2	0,1	9,8

51. ábra

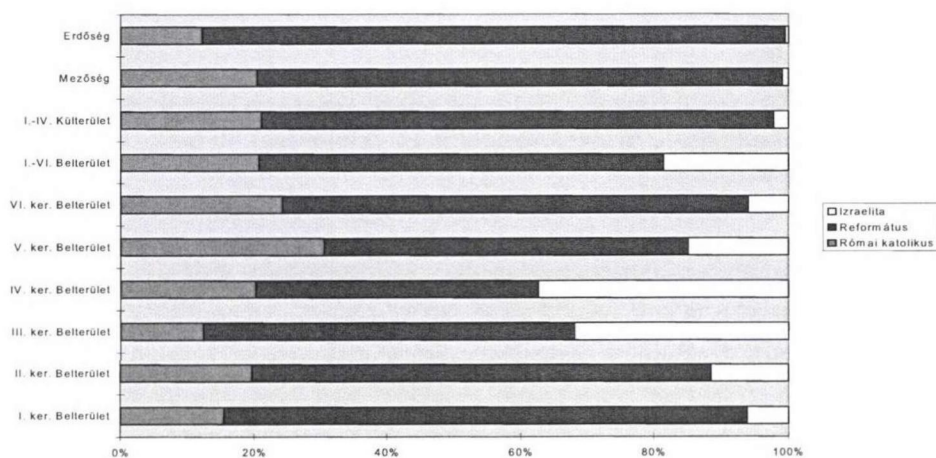
Debrecen népességének vallási megoszlása 1836–1920 között

³¹⁷ Kovács Alajos: Debrecen lakosságának összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1927/5. 3.

49. táblázat

A népesség megoszlása a három fő vallás szerint a város belterületén és a külterületeken³¹⁸

Városrész	Össznépesség (fő)	Római katolikus (%)	Református (%)	Izraelita (%)
I. ker. Belterület	5,812	14,8	75,3	6,0
II. ker. Belterület	10,594	18,7	65,4	11,0
III. ker. Belterület	8,361	11,9	54,2	31,0
IV. ker. Belterület	9,887	19,3	40,3	35,6
V. ker. Belterület	8,562	28,5	50,4	13,8
VI. ker. Belterület	9,905	23,0	65,8	5,7
I–VI. Belterület	53,121	19,7	57,7	17,9
I–IV. Külterület	30,569	19,9	72,2	2,1
Mezőség	13,619	19,5	75,1	0,9
Erdőség	5,877	11,4	82,4	0,5
Összesen:	103,186	19,2	65,7	9,9

52. ábra

A népesség megoszlása a három fő vallás szerint a város belterületén és a külterületeken

³¹⁸ Kovács Alajos: Debrecen lakosságának összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1927/5. 5.

50. táblázat

Debrecen népességének foglalkozási megoszlása 1890–1920 között³¹⁹

Év	Össznépesség	Östermelés	Bányászat, kohászat, ipar	Ipar	Keresked. és hitel	Közlekedés	Bányászat, ipar, forg.	Közzs. szabad fogl.	Védőerő	Napszámosok, s. munk.	Házi cselédek	Egyéb
1890	100,0	34,7	–	26,3	7,0	4,4	37,7	6,3	3,9	5,7	5,0	6,7
1900	100,0	28,2	0,0	29,2	7,0	6,4	42,6	7,2	4,0	5,6	4,8	7,6
1910	100,0	26,6	0,0	32,2	8,1	8,6	48,9	7,1	3,3	2,5	4,5	7,1
1920	100,0	25,0	0,0	29,5	8,1	9,3	46,9	9,2	4,0	2,4	3,5	9,0

Ha a lakosság foglalkozási szerkezetének átalakulására vetünk egy pillantást, kitűnik, hogy a kizárólagosan mezőgazdaságból élők aránya a háború előttre alig több mint a lakosság egynegyedére esett vissza – miközben a keresők száma megkétszereződött! Ez az arány igen urbanizáltnak tűnetné fel Debrecen lakosságát, ha a többi kategória mögött nem húzódott volna meg a kettős gazdálkodású, illetve a kertségekbe szorult félőnellátó háztartások sokasága. Az iparforgalmi népesség gyors növekedését főként a közlekedésben foglalkoztatottak növekedése adta, a tényleges iparban foglalkoztatottak lassabb növekedése mögött azonban a századfordulón már a kisipar több ágazatának elszorítása és a gyáripari termelés előretörése állt.³²⁰ Debrecen regionális központtá válásával függött össze már a századelőn az értelmiségi foglalkozásuk jelentős növekedése is.

A foglalkozások és a vallás összevetése megerősíti a gazdaságtörténeti kutatásokból kibontakozott képet: *a város fejlődésének századfordulós lépésváltása összefüggött a regionális piaci központtá válással és a város iparosodásával, ez a gazdasági folyamat azonban nem elsősorban a tradicionális debreceni társadalomra épült, a modern gazdaságfejlődés hordozói elsősorban a bevándoroltak köréből kerültek ki.*

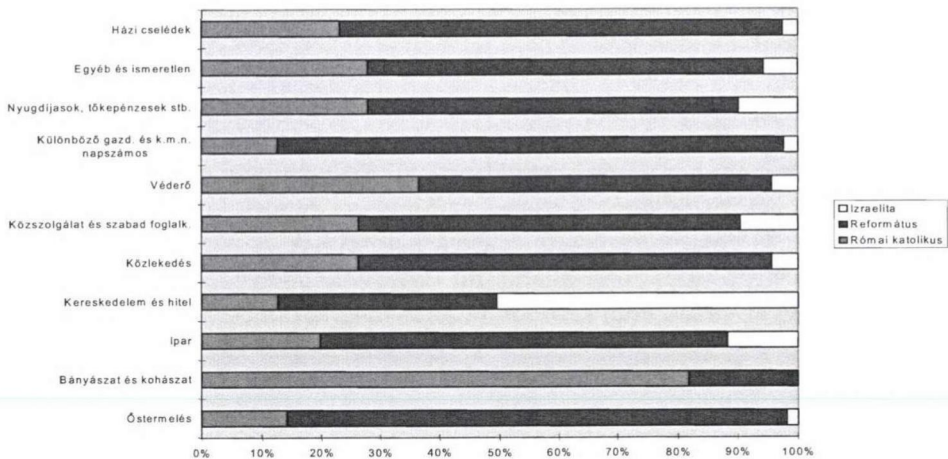
³¹⁹ Kovács Alajos: Debrecen lakosságának összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1927/5. 10.

³²⁰ Mózes Mihály: Debrecen ipara a dualizmus időszakában In: Ránki György [szerk.] Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. Debrecen, 1976. 81–146.

51. táblázat

Fő foglalkozási csoportok a három nagyobb vallásfelekezet szerint
Debrecenben 1920-ban³²¹

Megnevezés	Összes	Római katolikus (%)	Reformá- tus (%)	Izraelita (%)
Őstermelés	25 748	13,6	80,8	1,8
Bányászat, ipar és forgalom				
Bányászat és kohászat	14	64,3	14,3	–
Ipar	30 696	18,9	65,1	11,2
Kereskedelem és hitel	8 216	12,2	35,5	48,7
Közlekedés	9 524	24,5	64,6	4,1
Bányászat, ipar és forg. összesen	48 450	18,9	59,9	16,2
Közfoglalk. és szabad foglalk.	9 469	24,8	60,3	9,0
Véderő	4 155	33,2	53,5	4,0
Különböző gazd. és k.m.n. napszámos	2 453	12,0	81,2	2,2
Nyugdíjasok, tőkepénzesek stb.	5 547	26,5	58,9	9,4
Egyéb és ismeretlen	3 727	25,5	60,7	5,2
Házi cselédek	3 627	21,4	68,6	2,3
Összesen:	103 186	19,2	65,7	9,8

53. ábra

Fő foglalkozási csoportok a három nagyobb vallásfelekezet szerint
Debrecenben 1920-ban

³²¹ Kovács Alajos: Debrecen lakosságának összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1927/5. 15.

GONDOLATOK A DEBRECENI URBANIZÁCIÓ ÉRTELMEZÉSÉRŐL

A modernizáció és urbanizáció tüzeiben elhamvadt-e a feszes nadrágos, fekete posztómellényes fénixmadár és a régihez már semmi köze annak az újnak, ami a lán-gokból született? Mi a kontinuitás és a megszakítottság értelme a város fejlődésében?

Debrecen fejlődésének néhány vonását újragondolva az előszóként számba vett állítások egyike mentén talán előrébb juthatunk egy helyesebb értelmezés felé: Debrecen valóban tekinthető a magyar polgárosodás egyfajta modelljének, olyan vízcseppnek, amelyben tükröződik a tenger.

A tradicionális „történeti” cívis társadalom egy hosszabb periódusban elveszítette gazdálkodásának logikája szerint csak lassan lemaradó helyzetet, gazdasági és társadalmi – Debrecenben sajátos dezurbanizációban is jelentkező – marginalitáshoz vezettek. Mindenoldalú hanyatlása és az idegen „gyűttmentek” gazdasági, majd később politikai térnyerése szembefordították a tőkés fejlődés célszerűségével, érték- és hagyományőrzéséhez kizárni akaró konzervativizmus és a másság gyűlölete társult.³²² A hagyományos társadalomból csupán szabályt erősítő kivételekként vezettek utak az új, felemelkedő társadalmi csoportokhoz, fejlődési pályákhoz. A régi és az új így csak egymással szembeke-rülve, egymás legyőzését remélve definiálhatta önmagát és jövőképét – elkerül-hetetlenül vezetve polarizáló konfliktusokhoz, a hatalom kisajátításának kísérlete-ihez, a piaci diszpozíció hatalmi ellensúlyozásához, egészében is ellenfeleket látó, azokat legyőzni akaró hatalmi logika eluralkodásához.

Mindez egy olyan modernizáció következménye volt, amely nem tartalmazta egy *egyszerre szerves és demokratikus*, mert kiegyensúlyozott, önszabályozó és integrációra képes közösségi fejlődés esélyét.

A debreceni fejlődéssel kapcsolatos egymásnak feszülő értékítéletek ebben az értelemben maguk is – szerkezetükben – tükrözik a magyar polgárosodás és urbanizáció paradox jellegét: A tűzben, a fénixszel együtt, továbbvihető törté-neti tradíciók és pozitív közösségi értékek is torzultak és elparázslottak, az új madár modernebb volt, civilizáltabb, de tulajdonképpen *szizofrén* – magában hordva a magyar társadalom későbbi tragikus meghasonlásait is.

³²² Irinyi Károly: A debreceni cívis gondolkodása és mentalitása a századfordulón, Al-föld, 1986/ 12. 47–55.

AZ ETNIKAI TISZTOGATÁS (ETHNIC CLEANSING) KATEGÓRIA HASZNÁLATÁRÓL³²³

Jugoszlávia széthullása, az örökség véres elosztásának tragikus és megrázó eseménysorai jól ismertek és jól dokumentáltak. Nem is csoda, hiszen a tömeg-tájékoztatás lehetőségeinek forradalma szinte helyszíni közvetítéses „reality channel”-sorozatként tette követhetővé az eseményeket a helyszínhez közel vagy távol élő közösségek számára egyaránt.

E rövid előadásban nem is a balkáni események szisztematikus felvázolása vagy elemzése a célom, hanem a velük kapcsolatban született, új keletű, de annál nagyobb karriert befutott terminus technicus kapcsán kérdések és a lehetséges válaszokat körvonalázó gondolatmenetek közreadása.

Ez a kategória az *ethnic cleansing* (magyarul *etnikai/nemzetiségi tisztogatás*).

E meditáció tárgya tehát elsősorban a kifejezés használata, értelmezése abban a régióban, amelyben a szó hihetetlen karrierjét átéltem: Közép- és Kelet-Európában – mondandóm semmiképp nem lép fel a globalizálódó világunk valamennyi térségére érvényes általánosítás illúziójával.

A terminus jelentésrétegei

A magyar kifejezés „*tisztogatás*” a szovjet blokkban katonai kiképzésen átmeneknek soha nem volt idegen, hiszen a szovjet-orosz katonai szótárban szereplő „*csisztka/csisztényije*” egyszerű fordításaként egy adott terület demilitarizálását, az ellenségtől való megtisztítását jelentette. Valószínűleg ugyanilyen érdektelen rutinszó volt ez a szovjet blokk valamennyi országában és volt megfelelője valamennyi más hadsereg kifejeztárában is.

Bár sok történész úgy véli, hogy az „*etnikai tisztogatás*” (*ethnic cleansing*) kifejezés *jelentése* régtől fogva létezik, maga a szóösszetétel valójában megrázóan új.

³²³ Az írás műfaja: értelmiségi tűnődés Belgrád bombázásának a hatása alatt. A *The Shifting Interpretation of the Term „Ethnic Cleansing” in Central and Eastern Europe* angol nyelvű előadás szerkesztett magyar változata.

Megjelent: Vardy-Tooley (eds.) *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. New York. Columbia Univ. Press. 2003. 743–756.

Egyetértek Drazen Petrovic-csal (Sarajevói Egyetem, Jogtudományi Kar), hogy a *tisztogatás/csisztka* alapkifejezés szovjet-orosz eredete ellenére a terminus ebben a speciális összetételben „*etnikai tisztogatás*” nem az orosz szótárban született, hanem a rokon szláv szerb-horvát (Serbo-Croatian/Croato-Serbian) nyelv szülötte, eredeti formájában: *’etnicko ciscenje’*.³²⁴

Valószínű első használata ebben a sajátos összetételben egy teljes évtizeddel megelőzte a borzalmak fél évtizedét a Balkánon!

A tömegmédiумok először Koszovó esetében figyeltek fel a hírként jól tállalható jelenségre és kezdték egyre állandóbb összetételű szerkezetként használni műsoraikban az *etnikailag tiszta/homogén területek* (*ethnically clean territories*) formájában, úgy 1981 tájától.

Abban az időben ezt a kifejezést arra vonatkoztatták, hogy megjelöljék azoknak az adminisztratív intézkedéseknek és az akkor még nem nyíltan erőszakos magatartásnak az egyre kevésbé titkolható célját, amelyekkel a koszovói albánok viseltettek a szerb kisebbséggel szemben. Ám a terminus valódi, kiterjedt, ma is használt jelentését a Bosznia-Hercegovinában dúlt háború idején (1992–1995) nyerte el – de tudta „gazdagítani” a jelentéstartalmat mindaz is, ami Horvátországban és Szerbiában történt a háború időszakában.

A kifejezés születését és karrierjének indulását időben be lehet határolni, azt azonban filológiai pontossággal nem igen lehet megállapítani, hogy konkrétan ki használta először a kifejezést és milyen környezetben.

A leginkább az a valószínű, hogy a volt Jugoszláv Néphadsereg tiszti kara alkotta és alkalmazta a katonai szótárában az etnikai tisztogatás kifejezést.

Az a szószerkezet „*megtisztítani a területet*” eredendően bármilyen adott el-lenség ellen irányult, és a hadműveletek végső fázisában arra volt használatos, hogy az adott területet korlátozatlan ellenőrzés alá vegyék.

Az „*etnikai*” (*ethnic*) állandó jelző azért került az eredetileg használt katonai kifejezés elé, mert – tragikus módon – ellenséggként a másik nemzeti közösséget azonosították.

Angol megfelelőként, jellemzően, eleinte az „*ethnic purification*”-t és szinonimáit használták.

A tömegmédiумok az új balkáni háborúk idején egyre gyakrabban használták az állandó jelzővel bővült terminust, de olyan sokféle értelemben, hogy azokból nagyon nehéz volt bármi egységesebb jelentéstartalomra következtetni.

Az igényesebb tudósítások érzékelve, hogy ingoványos talajon járnak, többnyire a kifejezés elé biggyesztették az „*ügynevezett*” előtagot.

Hivatalos kormányzati szervek, nemzetközi intézmények vagy a hírcsator-nák által alkalmazott szakértők is többféle jelentéstartalommal használták a ki-fejezést: hol megtervezett és tudatosan vezényelt folyamat, hol változó okok

³²⁴ Drazen, Petrovic: Ethnic Cleansing – An Attempt at Methodology. *European Journal of International Law* Vol. 5 (1994) No. 3. Pp. 342.

miatt fellángolt kampányszerű eseménysor, hol politikai eszmények szintjén formálódó program, hol csupán „pragmatikus pogrom” volt az elnevezés mögött. Ezen sokféle használat különös jelentőséget adhat annak a vizsgálódásnak, amely megpróbál a jelentéssel együtt a jelenség mögé is tekinteni.

A jelenség és a kifejezés születését és gyors karrierjét közelről szemlélhető Drazen Petrovic rendszerezésére és néhány más megközelítésre támaszkodva³²⁵ érdemes először is rendszerezni az etnikai tisztogatás kifejezés jelentéstartományában felbukkant valamennyi elemet, majd a kifejezés által jelölt jelenség szerkezete alapján célszerű elkülöníteni a *gyakorlati* illetve az *általánosabb politikai* mozgatórugókat.

A *gyakorlatban* az „etnikai tisztogatás” egy sor olyan aktivitást, akciót jelent/ett, (jelölt), amely közvetve vagy közvetlenül kötődött katonai jellegű operációkhoz az ugyanazon a területen élő más nemzeti/ségi csoporthoz tartozó személyek ellen.

A híradásokban és a nemzetközi megfigyelők jelentéseiben, különféle dokumentumokban előfordult információk alapján az etnikai tisztogatás a következő elemeket tartalmazta:

a) Adminisztratív intézkedések

- a szabályosan/törvényesen megválasztott hatóságok, önkormányzatok erőszakos elmozdítása
- munkából történt elbocsátás, különösen a fontos közszolgálati pozíciók esetén
- a humanitárius segélyek kiosztásának, eljutásának korlátozása/akadályozása
- a kisebbségi nemzetiségi/etnikai csoportok és tagjaik azonosítása, folytonos listaellenőrzés
- „hivatalos” kijelentések, nyilatkozatok arról, hogy a másik nemzet tagjainak a biztonsága nem garantálható
- „megfelelő” (ti. az üldözők szempontjából) népesség betelepítése a területre – gyakran mint (a saját nemzethez tartozó) menekültek problémáinak kényszerű és humanitárius megoldása
- megkülönböztető és elnyomó/megtorló törvények, jogszabályok meghozatala
- kórházi kezelésben való részesítés elutasítása

³²⁵ Drazen, Petrovic: Ethnic Cleansing – An Attempt at Methodology. *European Journal of International Law* Vol. 5 (1994) No. 3. Pp. 342–360. Chinkin, Christine: Rape and Sexual Abuse of Women in International Law. *European Journal of International Law* Vol. 5 (1994) No. 3. Pp. 326–342. Bell-Fialkoff, 'A Brief History of Ethnic Cleansing', *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 3 (1993) 110. Terry Martin: The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. *The Journal of Modern History*, Vol. 70, 4. (1998) December, Pp. 813–861.

- egy más etnikumú személy eltávoztatásának összekapcsolása/függővé tétele az egész család/csoport távozásától
- telefonvonalak kikapcsolása
- munkaszolgálatra/közmunkára kényszerítés – gyakran a katonai cselekmények közelében vagy éppen a tűzvonalban
- egy bizonyos etnikai csoporthoz tartozó várandós nők kitiltása a kórházi szülészetektől
- szándékos tulajdonátjátszás azzal a módszerrel, hogy kikényszerítik a tulajdonostól a lemondásról vagy a tartós elhagyásról szóló nyilatkozatot
- összeházasodás esetleges korlátozása

b) Más (még) nem katonai/erőszakos intézkedések:

- a kézben tartott helyi sajtó által táplált megfélemlítés és gyűlölködés
- zaklató telefonhívások, közöttük amelyek halálos fenyegetéseket közvetítenek
- olyan névlisták közzététele, amelyek félreérthetetlenül tartalmazzák az érintettek nemzetiiségi hovatartozását, vagy egyenesen csak ilyen céllal készültek
- ritkábban megkülönböztető külső jelzések viselésére kötelezés

c) Katonai alakulatok vagy fegyveres civil csoportok által elkövetett, fizikai erőszakot is alkalmazó, terrorizáló intézkedések:

- rablás, fosztogatás, utcai vagy más nyilvános helyen történő bántalmazás
- tömeges deportálás, kegyetlenkedés a civil népességgel, a mozgási szabadság korlátozása majd börtönökbe, elkülönítő/koncentrációs táborokba való szállítás, tömeges deportálás
- kiválasztott polgári célpontok eseti támadása, lakóházak, üzletek, munkahelyek/üzemek ágyúzása vagy felrobbantása
- a vallási vagy a nemzeti kulturális emlékművek, szimbolikus épületek, kegyhelyek lerombolása
- egész közösségek tömeges áttelepítése
- etnikai alapú megkülönböztetés a menekültek ellátásában, segítségben
- nemi erőszak, szexuális megalázás és bántalmazás, megcsonkítások,
- kasztráció/sterilizáció (a nemi erőszak többnyire szándékoltan és szervesen a másik etnikum nőtagjainak teherbe ejtése szándékával!)
- szervezett, „üzemszerű” kínzás

d) Végző fázis: a katonai megoldás

- kivégzések, vezető tisztviselők, megbecsült politikai és vallási vezetők, értelmiségiek, rendőrök, üzletemberek kínzása és megölése

- városok és falvak ágyúzása, tűz alatt tartása a katonai hadműveletek „természetes” részeként
- a segélyszállítmányok és a humanitárius szervezetek tervszerű akadályozása vagy éppen teljes blokkolása
- válogatott polgári célpontok katonai megsemmisítése
- polgári személyek vagy csoportok túszul ejtése, népességcsoport túszként kezelése azzal a céllal, hogy tárgyalási pozíciót teremtsenek
- polgárok, civil népesség élő pajzsként való használata
- menekülttáborok katonai támadása, tömeggyilkosság

A nyilvánvaló mögött – célok és motívumok

Természetesen az etnikai tisztogatás megfigyelt tragikus gyakorlata nem minden konkrét esetben tartalmazta a fenti rendszerezett lista valamennyi elemét, ám a Jugoszlávia széthullása utáni háborúk egészében felszínre hozták valamennyit, különböző szörnyű kombinációkban. Azért, hogy a kombinációk azonosítása az *ethnic cleansing változataiként* megtörténhessen, be kell vonni a gondolkodás folyamatába a *cselekmények céljának és/vagy motívumainak* vizsgálatát is.

Nézzük tehát a következő lépésként részletesebben az etnikai tisztogatás *céljait és indítékait!*

A hírügynökségi jelentések, riportok, a nemzetközi szervezetek dokumentumai már a balkáni katonai cselekmények korai szakaszában is megosztották a közvéleménnyel azt az álláspontot, amely szerint a konfliktusok valódi célja az együttélésre kényszerített nemzetek majd mindegyike részéről *homogén saját nemzetiségű területek kialakítása*.

Vagyis az etnikai tisztogatást nem egyszerűen csupán a katonai konfliktusokba torkolló nemzeti gyűlölködés következményének, sokkal inkább az *események szándékolt, tervezett céljának* –, pontosabban a *célhoz vezető módszernek* értelmezték.

Az etnikai tisztogatás céljait megfogalmazhatták, és meg is fogalmazták a *helyi és a nemzeti közösségek szintjén* is.

Az egyes *helyi közösségekben* az etnikai tisztogatás különböző intézkedései a félelem légkörének kialakítását, a „másik” nemzeti közösség megalázását, terrorizálását célozták meg, amely *kiprovokálhatta az adott terület kiürítéséhez vezető menekülést, az adott falu, város feletti teljes ellenőrzés átvételét*.

Az általánosabb, *nemzeti szinten* a célt leginkább abban fogalmazták meg, hogy egy meghatározott régióban *visszafordíthatatlan folyamatokat indítsanak be a demográfiai viszonyok átrendezésében* – ami által tiszta nemzeti lakosságú területet alakíthatnak ki és kedvezőbb pozíciókat teremthetnek a majdani békétárgyaláshoz, amely az etnikai arányok logikájától nem tekinthet el.

E szinten – ha nem is a nemzetközi közösségnek bevallottan – megfogalmazódtak a *végső megoldások* is: az adott (területen élő) „másik” népcsoport teljes kiűzése/kiirtása, beleértve az ottlétük fizikai/szimbolikus nyomainak, bizonyítékainak eltüntetését is.

A meg-megújuló vagy éppen lankadni sem hagyott etnikai tisztogatás (ethnic cleansing) tehát általánosabb, politikai céljaiban olyan törekvés, amely kész helyzetet kíván teremteni a nemzetközi közösség számára, amely számára nem maradhat más választás, mint az etnikai tisztogatással szerzett előnyöket politikailag és jogilag elismerése.

A célok megfogalmazásában és az elérhetőségükbe vetett hitben nagy szerepet játszott a német újraegyesítés példájának végzetes félreértése, és az a – nem is alaptalan – feltételezés, hogy a Nyugat figyelmét lekötötte a Szovjetunió szétesésének problémája. A motiváló tényezők között ott lehet az is, hogy balkáni nézőpontból kiderült: a jómódú nyugati demokráciákban csekély volt a hajlandóság katonáik életének kockáztatására, vagyis a Nyugat technológiai óriási fölényt és „ölőerőt” tudott bevetni, de igen csekély „halnikézséget” volt hajlandó felmutatni.

Mindezek a motívumok közrejátszottak abban, hogy a balkáni véres osztozkodás valamennyi résztvevője – többségek és kisebbségek egy adott területen – azt gondolta: a nemzetközi közösség elkötelezettségét az emberi jogi normák, nemzetközi jogi konvenciók iránt félre lehet lökni, a büntetés csekély vagy semmilyen kockázata mellett lehet eljutni az etnikailag tiszta területhez és általa a vágyott új nemzetállamig.

A status quo szempontjából fellazultnak és átmenetinek tartott európai helyzetben a volt Jugoszlávia nemzetei az új/régi nemzetállamok kialakításában a területmaximalizálás politikáját követték – „abból még lehet alkudni a békekonferenciák során, ahogy korábban is megtörtént már” – volt a tapasztalatuk.

Ott pedig, ahol a határok, etnikumok és kultúrák/vallások végletes összekevertsége miatt a tiszta etnikai terület kialakítása eleve reménytelennek tűnt, a egyes területek felosztása és részleges annektálása vagy a hagyományosabb hadi területfoglalás lett a fő módszer, és az etnikai tisztogatás másodlagos helyzetbe szorult (Jellemző, amit Vladimir Gligorov, a macedón elnök fia fogalmazott meg cinikusan: „*Miért legyek én kisebbség a te államodban, ha te is lehetsz az én államomban?*”).

Mindenesetre megállapítható, hogy az etnikai tisztogatás módszere csupán katonai vagy gyakorlati politikai taktikai eszköztárként nem értelmezhető, a megfogalmazott stratégiai célokkal és a mögöttük álló motivációval együttesen adják az esélyt 20. század vége e szörnyű jelenségének és az azt jelölő terminusnak a megértésére.

Segítenek-e a fogalom megértésében a történeti/politológiai analógiák?

A tömegtájékoztató által felkapott, a nézőszámot növelő hatása miatt népszerű kategória sajátos karriert futott be a tudományos munkák körében is. Egy évtizednyi idő alatt könyvtárnyi irodalom keletkezett, amelyek többsége – némi sarkítással – a kőkorszaki törzsi torzskodásoktól a közeljövőbeli úrkonfliktusokig megtalálta a módot az *etnikai tisztogatás* használatára. E munkák szerzői joggal számíthattak arra, hogy média saját divatos gyermekét ismeri fel a munkákban, hírt ad róla és hozzájárul a szerző népszerűsítéséhez.

De ha a könnyed sikerhajhászást nem is vesszük számításba, akkor is jelentős a szó használatának kiterjedése a történetírásán belül is.

- Az *első típusú* érdemleges szakmai megközelítés arra a hasonlóságra épít, hogy a múltban is előfordultak olyan tömeggyilkosságok, amelyeket állami hivatalos politika részeként vagy állami jóváhagyással, szándékosan követtek el és célja/eredménye egy népcsoport/vallási közösség teljes vagy részleges megsemmisítése (*genocídium*) volt. Hasonlóan előfordultak olyan intézkedések is, amelyek nép/népcsoport vagy más közösség államhatáron túlra juttatását eredményezték. A korábban bevett kifejezések ezekre a cselekményekre a *kiűzés*, *erőszakos kitelepítés stb.* (*expulsion*, *forced emmigration*) voltak. Ezen eseményeknek, intézkedéseknek az újrakutatása-újraértelmezése igazán pozitív, megtermékenyítő hatása e szörnyű szónak. A hasonlóságoknak a felmérése, a folyamatosság felmutatása a történeti múlt és a jelen között segíti a megértést, de szükségessé teszi a különbségtétel hangsúlyos feltárását is.

E törekvésekben meghatározó lehet a népirtási kiűzési „módszerek” összehasonlítása mellett, a célok és motiváció meghatározó kontextusának a megismerése.

A tizenkilenc-huszedik század előtti Európában szupranacionális államalakulatok, birodalmak nem is ritkán éltek a népirtás, az erőszakos kitelepítés stb. eszköztárával, azonban ezen államhatalmak legitimációja alapvetően különbözött a későbbiektől. Az isteni eredet, a karizmatikus királyság/uralom eszméje, a közhatalom privilegizált eredete, örökletes származtatása, dinasztikus hagyományozhatósága, beházasodással és hasonló eszközökkel a legitimáció megszerezhetősége csupán kivételes esetben adott okot, hogy a *legitimációs deficit* legyen a motiváció egy népcsoport kiirtására/kiűzésére. A szupranacionális birodalmak legfontosabb problémája a *hatékony igazgatás és a sokféleség feletti kontroll* működtese volt. Sokféle és sokszínű eseti okok mellett a népirtásra vagy a kiűzésre talán az volt a közös motívum, hogy főleg azokkal szemben kö-

vették el, akik végletesen veszélybe sodorhatták vagy tartósan zavarták, kockára tették a fenti birodalmi alapérdeket.

Leegyszerűsítve úgy fogalmazhatnánk, hogy a modern nacionalizmus előtti évszázadokban az állam a bajkeverőket és a kontrollálhatatlan renitenseket *büntette* a fenti módszerekkel.

A 19. század az ipari modernizációval nem csupán folyamatos technikai fejlődést és az államhatalom erőszakra való képességének növekedését hozta magával, hanem a birodalmak és legitimációjuk helyébe állította a népfeltség elvét és a nemzetállami szuverenitást. Az új legitimáció a szerencsésebb Nyugaton is hozott többféle konfliktust, amelyek közül pl. az angol–ír produkált az *ethnic cleansing*-gel könnyen rokonítható elemeket. Az új legitimáció általában a domináns, a történelmi államalkotó népcsoportba/nemzetbe való asszimiláció útján kínálta az egységes nemzetállam, és benne a törvény előtt egyenlő állampolgárság megoldásait.

A hatalmas anyagi és civilizatorikus fejlődést produkáló virágzó, nyugati „nemzet”-államok Közép- és Kelet-Európa számára példaképpé váltak. Amikor pedig a túlélő birodalmak, a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom széthullni készültek, a tényleges, vagy csupán a nemzeti mitológiájukban államalkotó nemzetek Kelet-Európában követni indultak a nyugati példát. Az első világháború poklában megszületett új államok azt állították magukról, hogy nemzeti-politikai szempontból homogének, azaz nemzetállamok. Az érintett nemzetiségek, vagy kisebbségi helyzetbe került nemzetrészek viszont elutasították ezt.

A középkori birodalmak „népességpolitikájának” eredményeit nagyban tükröző etnikai-vallási viszonyok területi kevertsége még egy raciónalis területrendező mérnök számára is lehetetlen feladatként adhatta volna csak a térségben etnikailag homogén területek kialakítását!

A kelet-európai nemzeti elitek azonban nem racionálisan, jobban mondva más racionalitás szerint döntöttek: a háború utáni, békekötéséig terjedő átmeneti időszakban a lehető legnagyobb terület feletti uralmat akartak megszerezni vagy éppen megtartani a széthullott birodalmak helyén. Ez *produkált először Európában megítélésem szerint a 20. század végihez motivációjában, céljaiban és eszköztárában nagyon hasonló, etnikai alapú jelenségeket.*

A *népirtás* vagy *erőszakos kitelepítés* hatékonyságát nem csupán a katonai-ölési technológia mainál fejletlenebb volta korlátozta, hanem egy mitikus alternatíva is: a térségben történelmileg folyamatos államiság híjával lévő nemzetek születésükkal együtt „megteremtették” etnogenezismítoszaikban az adott terület feletti történeti jogosultságuk bizonyítékait – amit azon nyomban be is váltottak a győztes nagyhatalmaknál. Ugyanis az első világháborúban győztesek a deklarált nemzeti önrendelkezés helyébe a rendezéskor a mitikus történelmi legitimációt (is) ismerték el és

teret adtak az egy állam egy nemzet elv követésének. A békekötés gazdaságos hivatkozásai mögül persze kivillant zsákmányszerzés és a győztesnek szolgálatot tett politikai elitek megjutalmazásának pragmatikus valósága és nemegyszer a katonailag a zavarosban teremtett kész helyzet elfogadása.

A fentiek miatt az a véleményem, hogy az első világháború előtti időszakra kiterjeszteni az *ethnic cleansing* fogalmának használatát, legalább annyira vezet különböző jellegű történelmi jelenségek összemosásához, mint jobb megértéséhez.

- A második típusba sorolható újabb történeti munkák azok, amelyek az *ethnic cleansing* fogalmát hívják segítségül, hogy a 20. századi diktatúrák (fasiszta és kommunista) nép/etnikum ellenes tevékenységét jobban megértsek.³²⁶

A rendkívüli sokféleséget a cári birodalomtól megöröklő szovjet-orosz állam születésétől kezdve a „nagy terror”-on át a bukásáig bőven alkalmazta az erőszakot a lakosság majd mindenféle csoportja ellen. A transznacionális birodalmi motívumok rutinjának fennmaradása mellett azonban a kommunista diktatúra vezérlő logikájává más vált. A hatalom birtokosainak legitimitását a proletárforradalom ideológiája és az elnyomástól mentes társadalmi rend monumentális víziója teremtette meg. Ennek érdekében volt szükségszerű alkalmazni az erőszakot is azok ellen, akik akadályozták e lenini jóslat „szükségszerű” beteljesedését. A kommunizmus akadályozóinak elsősorban a régi rendszert képviselő társadalmi csoportokat tekintették, és persze sorban mindazokat, akik a kommunista párt és vezére/i által kijelölt célirányos politika, irányvonal útjában állottak. Nem mellékes, hogy ez az ideológia-centrikus logika társadalmi igazságszolgáltatást ígért az elnyomottaknak, ami tartalmazta az ellenük vétkezők megbüntetésének nyilvánvaló jogosultságát is.

Ez a logika az alapideológia szerkezetének megfelelően elsősorban társadalmi osztályokban gondolkodott, a megbüntetésendő csoportok is elsősorban ilyen kategóriákkal írhatók le. Ezért a legitímáció és a rá épülő motivációs jellege miatt inkább beszélhetnénk egyfajta társadalmi osztály-tisztogatásról, „social class cleansing”-ről.

³²⁶ Getty, J. Arch., Zemskov, V.N., and Rittersporn, Gabor. „Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence.” *American Historical Review*, vol. 98, no. 4, 1993; Bacon, E. *The Gulag at War: Stalin's Forced Labour System in the Light of the Archives*. London: Macmillan, 1994. Fodor Mihályné: *A szovjet etnikai tisztogatások története*, MEK (Magyar Elektronikus Könyvtár – www.mek.hu), 1998; Terry Martin: *The Origins of Soviet Ethnic Cleansing*. *The Journal of Modern History*, Vol. 70, 4. (1998) December, Pp. 813–861. Simon, Gerhard. *Nationalism and Policy toward the Nationalities in the Soviet Union: From Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society*. Karen Forster and Oswald Forster, trans. Boulder, CO: Westview, 1991

Persze a birodalmi méretek, a cári rendszer történelmi öröksége sohasem hagyta tisztán érvényesülni a *social class cleansing*-et, gyakran a birodalmi bajkeverők, a megbízhatatlanok és az osztályárulók együttes meghatározása kijelölt egész etnikai csoportokat is.

A német fasizmus állama, eltérően a szovjet-orszótól, az exkluzív rasszizmust és a népiséget összekapcsoló nacionalizmust valamint a szociális forradalmat együttesen vallotta örökségül.³²⁷ A fasiszta diktatúra kiépülésével azonban uralkodóvá vált a totalitárius hatalom víziójának beteljesedését akadályozó „idegenek” ti. társadalmi és politikai osztályidegenek és a hagyományos „faji idegenek” elleni fellépés egészen teljes megsemmisítésükig. A német fasizmus rasszista alapvetésén túl, a zsidóság és pl. cigányok elleni fellépés fel is kívánta gerjeszteni a totális hatalom mögé való felsorakozást a diabolizált belső ellenséggel szemben. Az *ostromlott és belülről is árulással veszélyeztetett vár pszichózisának* alkalmazása csak terminológiájában és ideológiai kontextusában különbözött a kommunista „a nemzetközi helyzet fokozódik és az osztályharc élesedik” módszerétől, de a logika és a motiváció nagyon hasonló.

Az *exkluzív rasszizmus és a totális diktatúra birodalmi léptékkévé* növekedni szándékozó logikájának szörnyű mixtúrája lett a holokauszt okozója. Így, ha nem is tisztán, a német fasizmus zsidóság elleni végső megoldást célzó végtelenül cinikus és precízen iparosított módszerében is dominánsan felismerhető a „*class cleansing*” is.

Még inkább felismerhető ez a sajátosság a (náci) kollaboráns országokban, ahol már világos különbséget tettek az asszimilált és nem asszimilált, a kikeresztelkedett és keresztleetlen és főként a gazdag és szegény zsidók között. E felfogásban osztoztak Franciaország, Olaszország, Horvátország, Románia és Szlovákia vezetői. De Magyarországon is megfigyelhető volt a szociális különbségtétel: amíg a politikai vezetés eltűrte mintegy félmillió vidéki zsidó deportálását 1944 tavaszán és kora nyarán, addig júliusban a fővárosi zsidóság elhurcolását megakadályozták. Horthy kormányzó nyilatkozata szerint azért, mert a fővárosiakat képzetebbnak, asszimiláltabbnak és módosabbnak tartotta mint a vidékieket. (A motiváció természetesen nem csökkenti a fellépés pozitív megítélését.)

Zavarba ejtő a második világháború utáni években egy nyugati mércével is demokratikusnak ítéltető állam, Csehszlovákia radikális fellépése két etnikai kisebbsége: a német és a magyar ellen. A győztesek hajlandóságát a kollektív büntetésre ismerte fel a benesi vezetés, és egy történelmi mulasztását igyekezett pótolni. Az önálló történelmi államisággal

³²⁷ Deák, István: Holokauszt und ethnische Säuberung. = Europäische Rundschau 1999. 4. no. 81–94. [Magyarul: *Kisebbségkutatás* – 9. évf. 2000. 3.]

az első világháború előtt nem rendelkező két rokon szláv nemzet vezetői érzékelték, hogy legitimitásuk mennyire törékeny, de reflexeik nem a nemzeti-nemzetiségi önrendelkezés demokratikus megoldásai felé mozdították őket, hanem a nemzeti kisebbségektől való megszabadulást lálták megvalósíthatónak a fasizmus szörnyűségeit és a háborús bünteteket egyaránt megtorolni kívánó győztes nagyhatalmak árnyékában. Benes elnök kijelentette: „Csehek és szlovákok nem kívánnak a maguk hazájában együtt élni a németekkel és a magyarokkal”.

Lényeges körülmény, hogy a demokratikus csehszlovák vezetés nem törekedett a diktatórikus államhatalmakhoz hasonlóan a célba vett népcsoportok tagjainak fizikai megsemmisítésére, de azért nem volt kevésbé hatékony törvényes represszióban és az országból való erőszakos kitelepítésükben, mint ahogyan halálos áldozatok is nagy számmal akadtak.

A cseh-szlovák politikai elit a második világháború után kívánta befejezni az első utáni „elmulasztott” aktusát: nemzetállami területmaximalizálás, majd a kisebbségek kiszorításával etnikailag tiszta nemzetállam kialakítása.

Megítélésem szerint a benesi dekrétum végrehajtása logikájában és célja szerint is már etnikai tisztogatás (ethnic cleansing), igaz annak „kulturáltabban” kivitelezett „kesztyűs kezű” elővariánsa.

Konklúziók helyett egy módszertani javaslat

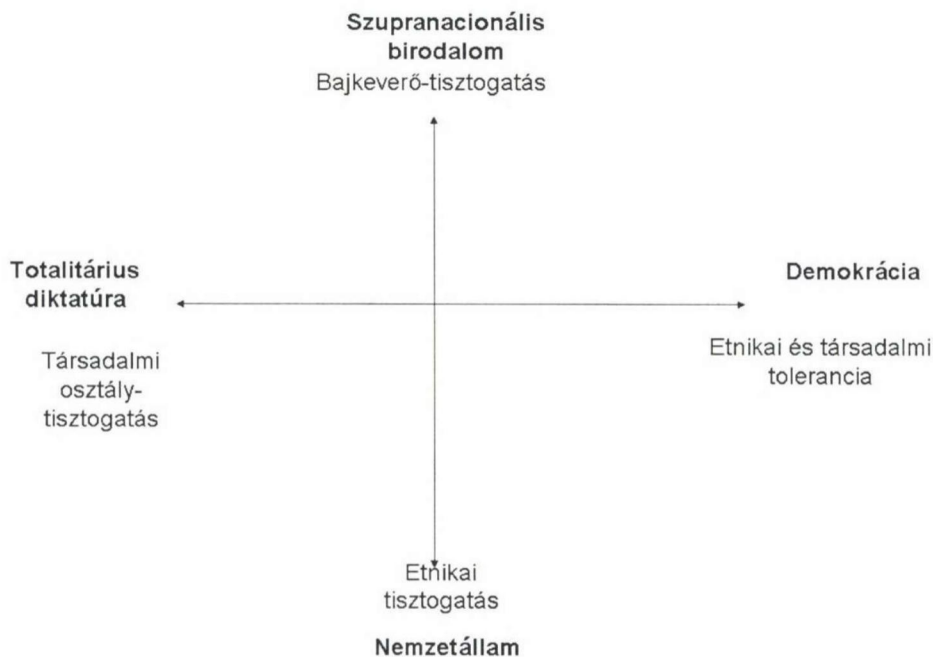
A fenti vázlatos gondolatmenet természetesen nem az etnikai tisztogatás kategória végleges és megfellebbezhetetlen definícióját kívánja megalapozni, szándéka inkább a tisztázó vitára és továbbgondolásra késztetés.

Mégis talán segítheti az *ethnic cleansing* kategóriának a használatát egy koordinátarendszer felállítása, amelynek vertikális tengelye tetején a *szupranacionális birodalmat* helyezzük el, a lenti végén pedig a *homogén (ethnically pure) nemzetállamot* helyezzük el. A vízszintes tengely mentén pedig a *totalitárius (kommunistafasiszta) diktatúrát* az egyik végén, a *demokráciát* a másik végén.

A szupranacionális birodalomnak a „*bajkeverő tisztogatás*” (*trable-maker cleansing*), a totalitárius diktatúrának a „*társadalmi osztály*” tisztogatás (*social class cleansing*).

A homogén nemzetállamnak pedig az etnikai tisztogatás (*ethnic cleansing*) feleltethető meg, míg a demokrácia kategóriájának a „*társadalmi osztály és etnikai/nemzeti tolerancia* (*social class és ethnic tolerance*) a velejárója.

Természetesen történeti vizsgálatainkban alig találunk esetet, amelyben tisztán bármelyik típus előfordulhatott volna, de a tipológia és a dominancia felismerése a kevert és átmeneti esetekben is segíthet a megértésben és a szörnyű történeti folyamatok helyes megítélésében.

Források

- DRAZEN, PETROVIC: Ethnic Cleansing – An Attempt at Methodology. *European Journal of International Law* Vol.5 (1994) No. 3. Pp. 342–360.
- CHINKIN, CHRISTINE: Rape and Sexual Abuse of Women in International Law. *European Journal of International Law* Vol. 5 (1994) No. 3. Pp. 326–342.
- BELL-FIALKOFF: 'A Brief History of Ethnic Cleansing', *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 3 (1993) 110.
- FODOR MIHÁLYNÉ: *A szovjet etnikai tisztogatások története* MEK (Magyar Elektronikus Könyvtár – www.mek.hu), 1998.
- TERRY MARTIN: The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. *The Journal of Modern History*, Vol. 70, 4. (1998) December, Pp. 813–861.
- J. OTTO POHL: *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949*. Westport, CT: Greenwood Press, 1999.
- BACON, E. *The Gulag at War: Stalin's Forced Labour System in the Light of the Archives*. London: Macmillan, 1994.
- GETTY, J. ARCH., ZEMSKOV, V. N., and RITTERSPORN, GABOR. „Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence.” *American Historical Review*, vol. 98, no. 4, 1993.
- LEWIN, MOSHE: *Russia/USSR/Russia: The Drive and Drift of a Superstate*. New York: New Press, 1995.
- SIMON, GERHARD: *Nationalism and Policy toward the Nationalities in the Soviet Union: From Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society*. Karen Forster and Oswald Forster, trans. Boulder, CO: Westview, 1991.
- VOLKOGONOV, DMITRI: *Stalin: Triumph and Tragedy*. Harold Shukman, (ed. and trans.) Rocklin, CA: Prima Publishing, 1992. „A political biography of the Soviet leader responsible for the mass deportation of whole nations.”
- COAKLEY, JOHN (ed.): *The Social Origins of Nationalist Movements; The Contemporary West European Experience*. London: SAGE, 1992.
- GRIZOLD, ANTON: Nemzetközi biztonság és etnikai konfliktusok. *Kisebbségkutatás* 1999:2.
- LAPIDOTH, RUTH: *Autonomy Flexible Solutions to Ethnic Conflicts*. Washington D. C.: United States Institute of Peace Press, 1996.
- POULTON, HUGH: Minorities in Southeast Europe: Inclusion and Exclusion. Minority Rights Group International 1998, *Kisebbségkutatás* 1999:1.
- SMITH, ANTHONY D.: *National Identity*. London: Penguin, 1991.
- MÉZES ZSOLT: Az európai kisebbségvédelmi gyakorlat adaptációjának lehetőségei Közép-Kelet-Európában. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda, 2000.
- DE ZAYAS, ALFRED M: The German expellees: victims in war and peace [original German version translated by John A. Koehler]. New York: St. Martin's Press, 1993.
- DEÁK, ISTVÁN: Holokauszt und ethnische Säuberung. = *Europäische Rundschau* 1999. 4. no. 81–94. p. [Magyarul: *Kisebbségkutatás* – 9. évf. 2000. 3.]
- FEJŐS, ZOLTÁN: *Hungary Facing Internal and External Minority Problems*, Occasional Papers, No 5. Teleki László Foundation Institute for Central European Studies, Budapest 1996.

- MCGARRY, JOHN and O'LEARY, BRENDAN (ed): *The Politics of Ethnic Conflict Regulation*, London–New York, Routledge, 1993.
- SZARKA, LÁSZLÓ: *A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága* (előzetes szöveg) Országos Kisebbségkutató Konferencia, Budapest 1999. április 8–9.
- FERDINAND DE VARENNES: *Language, Minorities and Human Rights*. Martinus Nijhoff, The Hague, 1996.
- BILL ONG HING: Beyond the Rhetoric of Assimilation and Cultural Pluralism: Addressing the Tension of Separatism and Conflict in an Immigration-Driven Multiracial Society. *California Law Review*, 81. (1993), 863–925.
- COAKLEY, JOHN (ed): *The Territorial Management of Ethnic Conflict*, London, 1993.

Internet források

The Careless Usage of „Genocide“

Florian Bieber PhD student, University of Vienna

H-Net Discussion Logs – The Careless Usage of Genocide.htm

<http://hnet.msu.edu/cgi-bin/logbrowse.pl?trx=vx&list=habsburg&month=9905&week=a&msg=MUtmKpPoPOn6ZXCsfB00dA>

Hungarian Ethnic Cleansing (Magyarization)

<http://www.slovakia.org/history-magyarization.htm>

Ten Untaught Lessons about Central Europe: An Historical Perspective by Charles Ingrao

HABSBURG Occasional Papers, No. 1. 1996

<http://www.h-net.org/~habsweb/occasionalpapers/untaughtlessons.html>

+ H-Net Discussion Logs – Comment: Ten Untaught Lessons about Central Europe

How to Learn from Charles Ingrao's „Untaught Lessons“ by Istvan Deak, Columbia University

<http://hnet.msu.edu/cgi-bin/logbrowse.pl?trx=vx&list=habsburg&month=9609&week=b&msg=3xn%2BNmg5o2sipTMRULp7xg&user=&pw=http://hnet.msu.edu/cgi-bin/logbrowse.pl?trx=vx&list=habsburg&month=9905&week=a&msg=MUtmKpPoPOn6ZXCsfB00dA>

Táblázatok jegyzéke

1. táblázat. A felnőtt férfi népesség írni-olvasni tudása Franciaországban, Skóciában és Angliában 1600–1900 (%) / 11. o.
2. táblázat. A felnőtt férfi népesség írni-olvasni tudása néhány nyugat-európai országban és Magyarországon 1600–1900 (%-ban) / 29. o.
3. táblázat. Az elemi oktatás funkcionális szintjei az I. világháború előtti időszakban – a társadalmi átrétegződésben játszott szerepek szerint / 35. o.
4. táblázat. A magyar oktatási rendszer funkcionális szintjei az I. világháború előtti időszakban – a társadalmi átrétegződésben játszott szerepek szerint / 36. o.
5. táblázat. A társadalmi (polgári) állás illetve foglalkozás megjelölésére használt kategóriák rendszerei az oktatási statisztikákban / 43. o.
6. táblázat. A középiskolai tanulók társadalmi származása a dualizmus időszakában – Kutatás-módszertani vázlat / 48. o.
7. táblázat. A polgári iskola 4. osztályát végzett tanulók pályaválasztása Magyarországon %-ban (Horvát-Szlavónia nélkül) / 55. o.
8. táblázat. Érettségizettek pályaválasztása Magyarországon / 58. o.
9. táblázat. A középiskolai tanulók szülei társadalmi állása szerint, a tanulók %-ában / 59. o.
10. táblázat. A közép- és polgári iskolai tanulók szüleinek társadalmi állása szerinti megoszlása Magyarországon / 63. o.
11. táblázat. A tulajdonképpen középiskolás tanulók nemzetiségi és vallási megoszlásának alakulása Magyarországon (%-ban) / 66. o.
12. táblázat. A polgári iskolai tanulók nemzetiségi és vallási viszonyainak alakulása Magyarországon a tanulók %-ában / 67. o.
13. táblázat. Tankötelesek és ténylegesen beiskolázottak aránya nemzetiség és felekezet szerint Magyarországon, az adott csoport %-ában / 70. o.
14. táblázat. A magyar oktatási rendszer funkcionális szintjeinek vázlata az I. világháború előtti időszakban / 74. o.
15. táblázat. Cím nélkül / 78. o.

16. táblázat. Cím nélkül / 79. o.
17. táblázat. A tulajdonképpeni középiskolai tanulók és felsőbb tanintézetek hallgatóinak megoszlása szüleik társadalmi állása szerint / 83. o.
18. táblázat. A felsőfokú tanintézetek hallgatói szüleik társadalmi állása szerint az 1908/09. tanévben Magyarországon, %-ban / 85. o.
19. táblázat. A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak megoszlása vallásuk és nemzetiségük szerint Magyarországon, %-ban / 86. o.
20. táblázat. A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak szakonkénti megoszlása vallásuk és nemzetiségük szerint Magyarországon 1908-ban, %-ban / 88. o.
21. táblázat. A felsőoktatás társadalmi funkciói az I. világháború előtti időszakban / 91. o.
22. táblázat. Tulajdonképpeni középiskolások és egyetemi/főiskolai hallgatók szociális megoszlása a családfenntartó foglalkozása szerint %-ban, 1914-ben / 91. o.
23. táblázat. Tisztviselő és értelmiségi keresők foglalkozási viszony szerint 1900–1910-ben Magyarországon (Horvát-Szlavónia nélkül) / 108. o.
24. táblázat. Az értelmiségi csoportok iskolai végzettség szerinti arányai 1910-ben Magyarországon (8–6–4 középiskolai osztály) / 114. o.
25. táblázat. Az értelmiség növekedése az 1840-es évek és 1869 között Magyarországon foglalkozási csoportonként / 118. o.
26. táblázat. Az értelmiség belső foglalkozási megoszlása és a lakosságon belüli arányai országrészenként 1869-ben (Fiume és Horvát-Szlavónia nélkül) / 119. o.
27. táblázat. Az értelmiség szakmai csoportok szerinti megoszlása 1890-ben (Horvát-Szlavónia nélkül) / 121. o.
28. táblázat. Az értelmiség nagyobb szakmai csoportok szerinti megoszlása 1900-ban és 1910-ben Magyarországon / 123. o.
29. táblázat. Az értelmiség megoszlása településtípusok szerint Magyarországon 1910-ben / 125. o.
30. táblázat. Az értelmiségi foglalkozásúak aránya Budapesten, 1910-ben / 126. o.
31. táblázat. A „tulajdonképpeni” értelmiség megoszlása Magyarországon településtípusok szerint 1910-ben / 127. o.

32. táblázat. Értelmiségi foglalkozásúak ház- és földbirtokviszonyai Magyarországon 1900–1910-ben / 132. o.
33. táblázat. A pedagógusok keresetei Magyarországon az 1887/88. tanévben / 136. o.
34. táblázat. Az állami elemi iskolai tanítók kereset szerinti megoszlása 1907-ben / 139. o.
35. táblázat. A megyei és kerületi hatóságok hivatali személyzetének megoszlása keresetük nagysága szerint Magyarországon 1866-ban / 141. o.
36. táblázat. Az önkormányzati hatóságoknál alkalmazott főbb tisztviselők megoszlása évi átlagos keresetük szerint Magyarországon, 1888-ban / 142. o.
37. táblázat. Az önkormányzati hatóságoknál alkalmazott főbb tisztviselők %-os megoszlása évi átlagos keresetük szerint Magyarországon, 1888-ban / 143. o.
38. táblázat. Az állami tisztviselők száma és rangosztályonkénti átlagkeresetei 1888-ban Magyarországon / 144. o.
39. táblázat. Az állami köztisztviselők fizetési osztályonkénti átlagos keresetének alakulása 1889–1909 között Magyarországon / 146. o.
40. táblázat. A vármegyei és városi háztartási alap terhére alkalmazott tisztviselők kereset szerinti megoszlása 1909–1910-ben / 147. o.
41. táblázat. Az iparban alkalmazott tisztviselők megoszlása nemek szerint és kereseteik 1900-ban Magyarországon / 150. o.
42. táblázat. Értelmiségi keresők és eltartottak Magyarországon 1910-ben / 156. o.
43. táblázat. Értelmiségi háztartások szerkezete / 161. o.
44. táblázat. Az értelmiségi főbérllő háztartások megoszlása, lakásnagyság, a háztartás összetétele és a lakbérek szerint Budapesten 1906-ban / 165. o.
45. táblázat. Az értelmiségi keresők megoszlása Debrecenben 1910-ben / 184. o.
46. táblázat. A népesség tényleges és természetes szaporodása 1881–1910 / 193. o.
47. táblázat. Debrecen népességének területi megoszlása 1910-ben / 196. o.
48. táblázat. Debrecen népességének vallási megoszlása 1836–1920 között / 204. o.
49. táblázat. A népesség megoszlása a három fő vallás szerint a város belterületén és a külterületeken / 205. o.

50. táblázat. Debrecen népességének foglalkozási megoszlása 1890–1920 között / 206. o.
51. táblázat. Fő foglalkozási csoportok a három nagyobb vallásfelekezet szerint Debrecenben 1920-ban / 207. o.

Ábrák jegyzéke

1. ábra. A felnőtt férfi népesség írni-olvasni tudása Franciaországban, Skóciában és Angliában 1600–1900 (%) / 11. o.
2. ábra. Az iskolarendszer szerkezeti vázlata Magyarországon a 20. század elején (rekonstrukció) / 27. o.
3. ábra. A közoktatási szintek arányai a tanulólétszám szerint, 1900 (%-ban) / 28. o.
4. ábra. A felnőtt férfi népesség írni-olvasni tudása néhány nyugat-európai országban és Magyarországon 1600–1900 (%-ban) / 29. o.
5. ábra. A tanköteles korúak és ténylegesen beiskolázottak arányának alakulása Magyarországon (országos átlag, %-ban) / 30. o.
6. ábra. A tanköteles korúak és ténylegesen beiskolázottak arányának alakulása Magyarországon felekezetenkénti megoszlásban, %-ban / 31. o.
7. ábra. A tanköteles korúak és ténylegesen beiskolázottak arányának alakulása Magyarországon nemzetiségenkénti megoszlásban, %-ban / 31. o.
8. ábra. Az írni-olvasni tudók arányai nemzetiségenként az egész népességben, 1910 (%-ban) / 34. o.
9. ábra. Az írni-olvasni tudók arányai felekezetenként az egész népességben, 1910 (%-ban) / 34. o.
10. ábra. A közoktatási szintek arányai a tanulólétszám szerint az összes tanuló %-ában (1900) / 51. o.
11. ábra. A polgári iskola 4. osztályát végzettek pályaválasztása Magyarországon (%-ban) / 56. o.
12. a) ábra. A polgári iskola 4. osztályát végzett tanulók pályaválasztása Magyarországon részletesen
1. Továbbtanulók / 56. o.

12. b) *ábra.* 2. Önálló pályára lépők / 57. o.
12. c) *ábra.* 3. Egyéb / 57. o.
13. *ábra.* A tisztviselő-értelmiségi családokból származó középiskolai tanulók arányai / 60. o.
14. *ábra.* A közép- és polgári iskolai tanulók szüleinek társadalmi állása szerinti megoszlása Magyarországon / 64. o.
15. *ábra.* Társadalmi csoportok reprezentációs indexe a középiskolások körében (1900) / 65. o.
16. *ábra.* Nemzetiségek reprezentációs indexe a középfokú oktatásban (1908/09.) / 68. o.
17. *ábra.* Felekezetek reprezentációs indexe a középfokú oktatásban (1908/09.) / 68. o.
18. *ábra.* A tanköteles korúak és ténylegesen beiskolázottak arányának alakulása Magyarországon (országos átlag, %-ban) / 71. o.
19. *ábra.* A tanköteles korúak és ténylegesen beiskolázottak arányának alakulása Magyarországon felekezetenkénti megoszlásban, %-ban / 71. o.
20. *ábra.* A tanköteles korúak és ténylegesen beiskolázottak arányának alakulása Magyarországon nemzetiségenkénti megoszlásban, %-ban / 72. o.
21. *ábra.* A tanulók összes száma a tulajdonképpeni középiskolákban és felsőbb tanintézetekben / 82. o.
22. *ábra.* A tulajdonképpeni középiskolai tanulók és felsőbb tanintézetek hallgatóinak megoszlása szülei társadalmi állása szerint / 83. o.
23. *ábra.* A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak megoszlása vallásuk szerint Magyarországon / 87. o.
24. *ábra.* A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak megoszlása nemzetiségük szerint Magyarországon / 87. o.
25. *ábra.* A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak szakonkénti megoszlása vallásuk szerint Magyarországon 1908-ban / 89. o.
26. *ábra.* A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak szakonkénti megoszlása nemzetiségük szerint Magyarországon 1908-ban / 89. o.

27. *ábra.* Tisztviselő és értelmiségi keresők foglalkozási viszony szerint 1900–1910-ben Magyarországon (Horvát-Szlavónia nélkül) / 109. o.
28. *ábra.* Tisztviselő és értelmiségi keresők foglalkozási viszony szerint 1900–1910-ben Magyarországon (Horvát-Szlavónia nélkül) – részletezés
- a) Állami alkalmazottak / 110. o.
 - b) Egyházi szolgálatban / 110. o.
 - c) Magánvállalatok, -intézmények alkalmazottai / 111. o.
 - d) Szabadfoglalkozású értelmiség / 111. o.
29. *ábra.* Az értelmiségi csoportok iskolai végzettség szerinti arányai 1910-ben Magyarországon (8–6–4 középiskolai osztály) / 114. o.
30. *ábra.* A férfi keresők végzettség szerinti megoszlása (8–6–4 középiskolai osztály) / 115. o.
31. *ábra.* A női keresők végzettség szerinti megoszlása (8–6–4 középiskolai osztály) / 115. o.
32. *ábra.* Az értelmiség országrészenkénti megoszlása 1869-ben, (Horvát-Szlavónia nélkül) / 119. o.
33. *ábra.* Az értelmiség szakmai csoportok szerinti megoszlása 1890-ben (Horvát-Szlavónia nélkül) / 121. o.
34. *ábra.* Az értelmiség nagyobb szakmai csoportok szerinti megoszlása 1900-ban és 1910-ben Magyarországon / 123. o.
35. *ábra.* Az értelmiség megoszlása településtípusok szerint Magyarországon 1910-ben / 125. o.
36. *ábra.* Az értelmiségi foglalkozásúak aránya Budapesten, 1910-ben / 126. o.
37. *ábra.* A „tulajdonképpeni” értelmiség megoszlása Magyarországon településtípusok szerint 1910-ben (a kereskedelem, hitéletben, közlekedésben alkalmazott tisztviselők és ún. „egyéb értelmiség” nélkül) / 128. o.
38. *ábra.* 1000 lakosra jutó értelmiség településtípusok szerint / 128. o.
39. *ábra.* A magyar értelmiség növekedése az I. világháború előtt – összesítő grafikon / 129. o.
40. *ábra.* Értelmiségi foglalkozásúak ház és földbirtokviszonyai Magyarországon 1900-ban / 133. o.

41. *ábra.* Értelmiségi foglalkozásúak ház és földbirtokviszonyai Magyarországon 1910-ben / 133. o.
42. *ábra.* A megyei és kerületi hatóságok hivatali személyzetének megoszlása keresetük nagysága szerint Magyarországon 1866-ban, fő / 141. o.
43. *ábra.* Tisztviselői átlagkeresetek önkormányzati szintek szerint Magyarországon, 1888-ban / 142. o.
44. *ábra.* Az önkormányzati hatóságoknál alkalmazott főbb tisztviselők %-os megoszlása évi átlagos keresetük szerint Magyarországon, 1888-ban / 143. o.
45. *ábra.* A vármegyei háztartási alap terhére alkalmazott tisztviselők kereset szerinti megoszlása 1909–1910-ben, %-ban / 147. o.
46. *ábra.* Az iparban alkalmazott tisztviselők megoszlása keresetük szerint 1900-ban Magyarországon, % / 150. o.
47. *ábra.* A püspöki palota rendes lakásainak (50 db) megoszlása / 177. o.
48. *ábra.* A Püspöki palota bérlőinek megoszlása foglalkozás szerint / 185. o.
49. *ábra.* Debrecen népességének növekedése 1720–1920 / 193. o.
50. *ábra.* Debrecen népességének területi megoszlása 1910-ben / 196. o.
51. *ábra.* Debrecen népességének vallási megoszlása 1836–1920 között / 204. o.
52. *ábra.* A népesség megoszlása a három fő vallás szerint a város belterületén és a külterületeken / 205. o.
53. *ábra.* Fő foglalkozási csoportok a három nagyobb vallásfelekezet szerint Debrecenben 1920-ban / 207. o.

Az értelmiség fogalma talán az egyik leggyakrabban használt fogalom a történeti és szociológiai irodalomban. De talán egyike azon fogalmaknak is, amelyek a társadalomkutatóknak a legtöbb kétséget és félreértést okozták azzal, hogy a terminust elmosódott, körülhatárolatlan köznyelvi értelmezéseiben és/vagy roszszul definiáltan alkalmazták; illetve azzal, hogy a különböző történeti, szociológiai megközelítések a fogalom egy-egy jelentős aspektusát kiemelve használták csupán.

A tudásszociológiai vagy kultúrtörténeti jellegű kutatói szemlélet az értelmiség fogalmát az emberi nembeli tudás felhalmozódásának nézőpontjából vizsgálja-használja, középpontba állítva az eszmék, értékek, kulturális javak mindenkori termelőit és közvetítőit (esetleg fogyasztóit). Ennek a szemléletnek a főszereplői az alkotó értelmiség(iek), többé-kevésbé tekintet nélkül meghatározó történeti-társadalmi kontextusukra, a társadalmi uralom, a politikai hatalom területein játszott szerepükre.

A társadalomtörténeti megközelítések általában abból indulnak ki, hogy az értelmiség sajátos társadalmi csoport vagy réteg, amely az ipari modernizáció folyamatában, illetve időszakában jött létre. E ponton túl azonban a társadalomtörténeti vizsgálatokban is az értelmiség definiálásának a legszélesebb gazdagságával, sokféleségével találkozhatunk.

E sokféleségben segítheti az eligazodást egy elsőre talán meghökkentőnek tűnő, filológiai jellegű áttekintés, annak a kérdésnek a megválaszolása: mikor és hol jelent meg először az értelmiség fogalma önálló társadalmi csoport elnevezéseként?

A szerző ennek a feladatnak a megoldására vállalkozik nagyszabású forrásfeldolgozás és empirikus kutatómunka révén.

ISBN 978 963 693 417 0

2950 Ft